Історична бібліотека „Дзвона“

Ілько Борщак

Мазепа Орлик Войнаровський

Історичні есе

ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА «ДЗВОНУ» Ч. 4

ІЛЬКО БОРЩАК

МАЗЕПА ОРЛИК ВОЙНАРОВСЬКИЙ

ІСТОРИЧНІ ЕСЕ

ЛЬВІВ
«ЧЕРВОНА КАЛИНА»
1991

ББК 63.3(2Ук)
Б83

Редактор і упорядник тому
Галина Сварник

***З кожного видання «Червоної Калини»
певна сума коштів буде перераховуватися
у фонд увічнення пам'яті
УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ***

Спонсори видання:

Жидачівський целюлозно-картонний завод
Народне підприємство «Сигнал»

ISBN 5-707-0697-X-2

ІЛЬКО БОРЩАК, ІСТОРИК

Історію України відкриваємо заново. Не лише якісь там заборонені концепції, але просто звичайні буденні факти, які злобні руки присипали пилом забуття або підміняли фальшем засоціологізованості та заідеологізованості. Історію України позбавляємо міфів, що, коли ми до них приглянулися ближче, виявилися насильницьки прищепленими стереотипами або незграбними підробками.

Ми відкриваємо не лише історію України, але й істориків України. Починаючи, принаймні від початку XIX ст., від автора «Історії русів», якого щедро оплачені вчені оголосили першим українським буржуазним націоналістом в українській історіографії, дарма, що тої гаданої буржуазії тоді й на лік не знайти б. Відкриваємо Костомарова, Грушевського, Яворницького, Крип'якевича, а поруч з ними інших істориків, твори яких також наглухо були замуровані від громадськості в приміщеннях з табличками «Спеціальний фонд» або «Спеціальний читальний зал». З-поміж десятків постатей виринуло також симпатичне обличчя Ілька Борщака, людини в окулярах короткозорого, переважно з доброю, навіть не іронічною посмішкою.

Ілька Борщака відкривали з мукою. Спершу ледве чи не з лайкою,[1] потім від невідомих його спадкоємців (навіть не вияснивши долю особистого і наукового архівів) вимагали повернути майже силою науковий доробок[2] — хоча за цим доробком не хотів стежити ніхто, коли автор був живий і з надією усміхався також в бік Радянської України. Врешті почали відкривати його творчість (виявилось, що значна її частина співзвучна нашій добі)[3], біографію[4], багатогранну, неординарну — і суперечливу. Сьогодні на суд модерної

---

[1] Голобуцький В. Про одну легенду з історії України XVII ст.— Український історичний журнал. Київ, 1985. № 4. С. 132—140.

[2] Сергійчук В. Про уточнення тематичних напрямів видавничої роботи Археографічної комісії.— Українська археографія. Сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради. Грудень 1988 р. Київ, 1988. С. 26; Сергійчук В. В чьих руках архив Борщака? — Комсомольское знамя. Киев, 1988, 16 декабря.

[3] У Львові 1990 р. заходами Української національної партії було ксерокопійовано чималим тиражем брошуру Борщака «Ідея Соборної України в Європі в минулому» (первісне видання Париж, 1923). Див. також: Борщак І. Мазепа — людина й історичний діяч. Доповідь на святочній академії Наукового Товариства ім. Шевченка 11 вересня 1932 р.— Літературна Україна. Київ, 1990, 25 жовтня; 1, 8 листопада. Треба думати, що ця публікація далася редакції газети не легко. Не даремне до неї додали аж два виправдовувальні матеріали: врізку Олени Логвиненко та «Коментар науковця» Раїси Іванченко. Однак і це не застерегло редакцію від прикрих помилок (водяний знак паперу з гербом гетьмана подали як... печатку Мазепи).

[4] Гресько М. М. Борщак Ілько.— Українська літературна енциклопедія Т. 1. Київ, 1988. С. 224; Дашкевич Я. Р. Ілько Борщак і його вклад в історіографію України.— Вісник Київського університету. Київ, 1990. Вип. 32. С. 47—52; Джеджула Ю., Замлинський В., Жулинський М. Перша, народна, демократична. Угода та конституція Пилипа Орлика.— Літературна Україна. Київ, 1990, 12 липня.

історії української нації — і на суд читача, того звичайного, і того вимогливого, виносимо чотири його твори: «Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана»; «Войнаровський, сестрінок гетьмана Івана Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень»; «Великий мазепинець Григорій Орлик, генерал-поручик Людовика XI» та «Наполеон і Україна». Твори такі ж багатогранні, неординарні — і суперечливі, як їх автор. Написані легким пером і історика, і журналіста в одній особі.

Сьогодні ми не знаємо, яке місце займе Борщак в історії української історичної науки, бо для того, щоб визначити його місце, треба відкрити ще десятки прихованих імен і багато сотень навмисне забутих праць, серед них і найкращого гатунку. Але те, що ім'я Борщака буде не серед сірих авторів останнього десятка цього довгого ряду, для нас ясно вже нині. Ім'я автора, що приніс до української історіографії не лише цілком небуденні теми і відкрив невідомі до нього сторінки історії України, але й прикрасив її одночасно важковловимим, але таким блискотливим духом елегантної французької історичної творчості. Про міцні й слабкі сторони наукової діяльності Борщака, мабуть, довго ще сперечатимуться історики української науки, але її новизну навіть тепер, після того, як від написання основних творів Борщака минуло п'ятдесят, шістдесят років, досі відчуваємо всі ми.

Отже, хто такий Ілько Борщак?

* * *

До майже цілком недосліджених у нас сюжетів історії української історичної науки належить творчість тих дослідників, яких до складного еміграційного життя довели події так званої громадянської війни. Протягом десятиріч їх позитивний внесок у вивчення минулого України замовчували. Праці істориків-емігрантів якщо й використовували, то в паскудному антуражі та без цитування заголовків. Часто звичайно списували, нікого не згадуючи. Характеристику спадщини зводили до стандартно різних негативних ярликів. На сьогодні не підлягає сумніву, що вклад цієї великої групи істориків у дослідження історії України вимагає об'єктивного висвітлення з відзначенням, у першу чергу, такого фактографічного і концептуального матеріалу, що може і повинен збагатити уявлення про наше минуле. Поруч з сформованими істориками, що визначили своє місце в історичній науці ще в дореволюційні роки (наприклад, М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, В. Біднов, О. Лотоцький, А. Яковлів, Р. Ляшенко, С. Шелухин, В. Прокопович), за кордоном опинилися дослідники, які лише на початку 30-х рр. зайняли відповідне місце в історіографії (В. Заїкин, Б. Крупницький, Д. Олянчин, С. Наріжний, В. Січинський та інші). Одним з найцікавіших представників молодої генерації став І. Борщак.

Ілько Борщак народився поблизу Херсона 19 липня 1892 р. в родині шкільного інспектора, «в православній вірі», як він деколи висловлювався в автобіографічних згадках. Здавалося, ніщо не повинно було б перешкодити його спокійному просуванню по лінії університетської кар'єри. Після навчання у Петербурзькому, Київському, Одеському університетах, де основним предметом його навчання були право та класична філологія, Борщака залишили при

Одеському університеті для дальшої спеціалізації по лінії міжнародного права. У 1914 р. він поїхав у наукове відрядження до Західної Європи і почав свої розшуки від Гааги. Там застав його вибух світової війни. Так виник ланцюг пригод. При спробі прорватися додому, на Україну, його захопили німці й інтернували в Касселі. Завдяки обмінові між Німеччиною та Росією, він, переїхавши через Норвегію, опинився в межах Російської імперії. Його зразу відправили на фронт до Східної Прусії. Поранений у битві під Танненбергом, лежав у шпиталі в Каунасі. Потім — артилерійське училище в Одесі, австрійський та румунський фронти. Після Лютневої революції потрапив у вир подій. Його було обрано членом Української ради військ Румунського фронту. У червні 1918 р. добрався до Києва, де панував режим гетьмана П. Скоропадського, що опирався на німецьку «допомогу» та білогвардійську офіцерню. До німців Борщак ніколи не палав симпатією. Його перша стаття (за спогадами Борщака), надрукована перед Першою світовою війною у херсонській газеті «Юг», присвячена німецьким колоніям в Україні, була написана у різко неприхильному дусі.[5] (Іронія долі захотіла, щоб Борщак одружився з німкою, Софією фон дер Лявніц, 1891—1932, перекладачкою Шевченка на французьку мову, але вона була німкенею лише наполовину — мати її з дівочим прізвищем Оленич, вважалося, походила з роду гетьмана Данила Апостола). У серпні 1918 р. німці заарештували Борщака. Три тижні він провів у київській в'язниці. Упадок гетьмана приніс молодому українському офіцерові повне моральне задоволення: з рук німецького генерала, який капітулював, він прийняв великий склад боєприпасів, дуже потрібних для армії Української Народної Республіки.

У січні 1919 р. Борщак поміняв мундир на чорний костюм дипломата. В складі місії УНР він від'їхав до США. Кінець 1919 р. зустрів у Парижі, як секретар української делегації на Мирову конференцію. На цей час припадає його зустріч з Уїнстоном Черчілем — йому Борщак намагався довести, що така держава, як Україна, таки існує. В складі Комітету дій він протестує проти умови Петлюри — Пілсудського, за якою західноукраїнські землі перейшли під владу Польщі. В цьому ж дусі Борщак, під псевдонімом V. Bogoun, випустив в Парижі 1920 р. памфлет Les mystifications du comte Michel Tyszkiewicz [Містифікації графа Михайла Тишкевича], скерований проти делегата УНР на Мирових конференціях в Парижі, Сен Жермені, Сан Ремо і Спа. У листопаді 1922 р. Комітет дій декларує свою підтримку Радянській Україні. На думку членів комітету (серед них також Борщака) лише Радянська Україна могла гарантувати соборність всіх українських земель... У ці ж роки (1923) Борщак був членом ефемерної Ліги української культури. Захищаючи права українців Галичини, у 1924 р. зустрічався з керівником Французької соціалістичної партії Леоном Блюмом.

У Парижі Борщак залишився на ціле життя. Тут він остаточно знайшов своє покликання — наукову працю. Він з головою поринув у архівні та біб-

---

[5] Можливо, пам'ять підвела Борщака. У газеті «Юг» за 1914 р. я таку статтю не знайшов. Правда, Борщак писав про журнал «Юг», який редагував археолог В. Гошкевич, газету ж редагували інші люди. Пошуки треба продовжити.

ліотечні пошуки, спершу у Франції, а пізніше в сусідніх країнах. У Франції, практично, поза полем зору допитливого дослідника не залишилося жодної великої бібліотечної чи архівної збірки. Він зумів проникнути не лише до архівів Міністерства закордонних справ і Міністерства війни, але також до деяких зачинених приватних колекцій. Після Парижа та інших французьких міст — бібліотеки й архіви Лондона, Відня, Рима, Стокгольма, Упсали, Лейдена, інших міст Бельгії та Голландії. До Іспанії та Португалії Борщак не дібрався, хоча весною 1932 р. спеціально студіював іспанську та португальську мови. Всюди вперті розшуки того, що стосується України, особливо її минулого XVII — початку XX ст., контактів з Заходом, зокрема з Францією. Він мріяв про великі всеохоплюючі праці (ще у 1926 р. писав, що підготував 7 томів своїх наукових робіт, які мріяв видати, багато ілюструючи репродукціями гравюр), але в умовах еміграції, постійної погоні за шматком хліба, фундаментальні праці вдавалося публікувати переважно окремими фрагментами. Та це не зменшувало настирливості дослідника. Він опублікував протягом життя понад 400 праць, серед них більше десятка книжок українською та французькою мовами (деякі перекладено також англійською). В зв'язку з тим, що про Борщака, по суті, ми знаємо дуже мало, подаю стислий перегляд його праць, зокрема таких, що зберегли наукову актуальність до наших днів.

Борщак був дуже добрим знавцем західних джерел та літератури з історії України. Його огляд L'Ukraine dans la littérature de L'Europe occidentale [Україна в літературі Західної Європи].— Le Monde Slave (далі MS). Paris, 1933. Т. 3—4; 1934. Т. 1—2; 1935. Т. 1, що вийшов також окремою книжкою, не втратив свого значення досі, хоча й можна до нього додати не одне відкриття пізніших років. До праць історіографічно-джерелознавчого характеру можна зарахувати також такі огляди: Звідомлення з дослідів в архівах Західної Європи, переслане Українській Академії наук у Києві.— Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі ЗНТШ). Львів, 1924. Т. 134—135 (як на курйоз можна вказати, що цей звіт, призначений для Києва, було надруковано не там, а у Львові...); Українська periodica в паризьких бібліотеках.— Бібліологічні вісті. Київ, 1929. № 4; Les institutiones scientifiques de l'Ukraine Soviétique [Наукові установи Радянської України].—MS, 1935. Т. 2; Histoire de L'Ukraine. Publications en langue ukrainienne parue en dehors de L'U.R.S.S. [Історія України. Публікації українською мовою, що появилися поза СРСР].— Revue Historique. Paris, 1939. Т. 187.

Узагальнюючий характер мала його брошура Ідея Соборної України в Європі в минулому. По невиданих документах і стародавніх працях. Париж, 1923.

В основному ж праці Борщака міжвоєнного періоду групувалися довкола кількох основних тем: козаччина XVII ст., Мазепа і мазепинці, епоха Наполеона, суспільно-політичний рух у Східній Україні та історія української дипломатії. І все це переважно у специфічному французько-українському аспекті.

Доба гетьмана Б. Хмельницького і пізніша Руїна відбилися в серії статей, з яких заслуговують на увагу, зокрема: Хмельниччина і тодішня фран-

цузька преса.— Українська трибуна. Варшава, 1921. № 187—188; Франція й Україна. Козаки Б. Хмельницького під Дюнкирхеном (1645 р.). По невиданих документах архівів Військового міністерства й Міністерства закордонних справ у Парижі.— Там же. 1922. № 5; Гійом Левассер де Боплан 1672 [!] —6.XII.— 1923.— Літопис політики, письменства і мистецтва. Берлін, 1923. Кн. 1, № 1; Бопланіана.— Там же. 1924. Кн. 2, № 17; Українські справи 1649 р. по Gazette de la France.— Там же. 1924. Кн. 1, № 6—7; Європа й Україна в минулому.— Календар товариства «Просвіта» на 1925. Львів, 1924; 1652—1654 рр. на Україні по французькій газеті.— Календар «Дніпро». Львів, 1925; Early Relations between England and Ukraine [Давні зв'язки між Англією та Україною].— The Slavonic and East European Review. London. 1931. Vol. 10.

Значно більше уваги присвятив Борщак XVIII століттю, особливо часам гетьманів І. Мазепи та П. Орлика. Спершу виникли десятки статей, наприклад: Orlikiana. Опис невиданих документів про гетьмана Орлика, його родину і оточення.— Хліборобська Україна. Відень, 1922. Т. 3; 1923. Т. 4; Україна і французька дипломатія XVIII ст.— Нова Україна. Прага, 1923. № 3; Вержен і Україна.— Там же. 1923. № 12; В книгозбірні гетьмана Орлика.— Літературно-науковий вісник. Львів, 1923. № 11; Могила Пилипа Орлика.— Стара Україна. Львів, 1924. № 6; Пилип Орлик. Головні дати життя, акції і бібліографії. З нагоди 182 річниці його смерті.— Там же. 1924. № 7—8; Пилип Орлик. Вивід прав України. З рукопису родинного архіву Дентевілів у Франції. Там же. 1924. № 9—10 (також окремий відбиток); Діарій Пилипа Орлика.— Там же. 1924. № 9—10; Гетьман Пилип Орлик і Франція. Сторінка дипломатичної історії.— ЗНТШ. Львів, 1924. Т. 134—135; Арешт Войнаровського.— Там же. 1925. Т. 138—140; Мазепа — людина й історичний діяч.— Там же. 1932. Т. 152, вип. 1; Вольтер і Україна. За невиданими документами.— Україна. Київ, 1926. Кн. 1; Шведчина і французька дипломатія.— Науковий збірник історичної секції Всеукраїнської Академії наук за 1928 р. Київ, 1928; Пилип Орлик — книжник.— Бібліологічні вісті. Київ, 1929. № 2—3. Пізніше вийшло кілька книжок: La vie de Mazeppa [Життя Мазепи]. Paris, 1931 (разом з Р. Мартелем; книжка витримала не менше дев'яти видань, серед них українське: Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана. Львів, 1933); Великий мазепинець Григорій Орлик, генерал-поручник Людовика XV. Львів, 1932 (англійський переклад: Hryhor Orlyk, France's Cossack General. Toronto, 1956); Войнаровський, сестрінок гетьмана Івана Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень. Львів, 1939.

Захоплення Наполеоном, яке Борщак виніс ще з дому (його батько був полум'яним шанувальником Наполеона), вилилось в кілька нарисів, з яких притягає увагу Napoléon et l'Ukraine.— Revue des Études Napoléoniennes. Paris, 1922. № 8—9. Завершенням стала книжка Наполеон і Україна. Львів, 1937.

До XIX — першої половини XX ст. Борщак підійшов як історик суспільно-політичного руху, культури, а також як історик дипломатії. Так виникли праці: Le Paix ukrainienne de Brest-Litovsk [Український мир у Бересті-Ли-

товському].— MS. 1929. № 4—8; Traité de la Paix á Brest-Litovsk [Мирна умова у Бересті-Литовському].— MS. 1934. Т. 3; Masaryk et L'Ukraine.— MS. 1930. № 11—12; L'Ukraine a la Conférence de la Paix 1919—1923 [Україна на Мирній конференції 1919—1923].— MS. 1937. Т. 1—4; 1938. Т. 1 (всі вони вийшли ще й окремими відбитками); Карпатська Україна в міжнародній грі. Львів, 1938; Documents nouveaux sur la politique ukrainienne des Empires Centraux en 1918 [Нові документи про українську політику Центральних держав 1918 р.].— Affaires Étrangeres. Paris, 1939. № 6. Українсько-французьких культурних взаємин стосувалися такі нариси, як: Україна в Парижі — серія фельєтонів паризьких «Українських вістей» 1926 (починаючи від № 6) — 1927 рр. (це була частина грандіозного задуму скласти своєрідний путівник по всіх «українських місцях» Західної Європи; з мрій видати всі фельєтони окремою книжкою з віньєтами І. Модзалевського та рисунками Ю. Лукомського нічого не вийшло); Україна в творах Луї Леже.— Життя і революція. Київ, 1929. № 2; Шевченко у Франції. Нарис із історії французько-українських взаємин. Львів. 1933.

Праці Борщака, в основному, написані на доброму науковому рівні, переважно на свіжій, вперше використаній саме ним джерельній базі. Ненормальні умови публікації (у газетах, популярних журналах) деколи примушували Борщака відмовлятися від докладного цитування тих архівних фондів, з яких він черпав відомості. В підрядкових покликаннях, що друкувалися в нефаховій пресі та й без авторської коректури, траплялися помилки. Історики, що особисто знали Борщака, кажуть, що він деколи свідомо приховував справжні назви джерел, архівів, бібліотек, фондів, з яких черпав відомості. Можна думати, що Борщак міг так робити в попередніх публікаціях газетного типу (можливо, ще й побоюючись конкурентів) відкладаючи виготовлення адекватного джерельного апарату до остаточної наукової публікації. Але сподівання на науковий варіант часто були маною, до перетворення якої в дійсність могло і не доходити... Ці обставини, без сумніву, утворюють додаткові труднощі для дослідників, що звертаються до праць Борщака. Незалежно від цього, однак, при використанні деяких повідомлень Борщака доходить до прикрих курйозів. Так, наприклад, З. Вуйцік оголосив, що Борщак, пишучи про перебування козаків, можливо, разом з Б. Хмельницьким, під Дюнкерком 1645 р. (пор. згадану вище статтю Борщака в Українській трибуні. 1922. № 5), ледве чи не сфальшував ці відомості.[6] Як не дивно, але Вуйцік висунув таке твердження, цілком не ознайомившись зі статтею Борщака, в якій перелічуються відповідні архівні джерела (можливо — загально, можливо — не без помилок, але перелічуються). Висновки Вуйціка, авторитетного польського дослідника, в свою чергу, вплинули на хід думок дальших істориків — І. Вергуна[7], О. Барана і Ю. Гаєць-

---

[6] Wójcik Z. Czy Kozacy zaporoscy byli na służbie Mazarina.— Przegląd Historyczny. Warszawa, 1973. T. 64, zesz. 3. S. *575—585*.

[7] Verhun J. Les Cosaques d'Ukraine ont-ils pris part au siége de Dunkerque, en 1645—1646? [Чи українські козаки брали участь в облозі Дюнкерка 1645—1646?] — Les Amis du Vieux Dunkerque. Dunkerque, 1979. N 11—12. P. 93—117.

кого[8], В. Голобуцького[9], а також на їх опонентів, наприклад, В. Сергійчука.[10] Всі дискутанти, треба шкодувати, не звернули увагу на пізнішу публікацію Борщака, в якій він навів повідомлення з «Gazette de France“ 30 липня 1648 р., згідно з яким «вождь козаків зветься Хмельницький (Zmilsky), що багато мандрував, зокрема по Франції, що її мову він знає»[11]. Чимало труднощів завдала перевірка деяких джерельних покликань, пов'язаних з гетьманом Пилипом Орликом — клопоти ці не закінчилися (йдеться, зокрема, про розшуки манускрипту «Виводу прав України»). Дослідники біографії Гійома Левассера де Боплана А.-Б. Пернал та Д.-Ф. Ессар скаржаться, що, ідучи слідами Борщака, вони не знайшли ні листа Боплана 1665 р. до маршала Вобена, ні (в Руані) духівниці сина Гійома з датою народження батька, а також тих міських реєстрів, у яких мала бути дата смерті Гійома 6 грудня 1673 р.[12] Ці випадки зайвий раз доводять, що при перевірці джерельної бази досліджень тих істориків, для яких свого часу вихід на широку наукову арену був зачинений і в яких виникали різні обгрунтовані або необгрунтовані страхи, треба бути дуже уважним. Так чи інакше, особливості методики наукової праці Борщака вимагають об'єктивного вивчення, а не декларативних ознак недовір'я.

Борщака притягала також публіцистика, часто з політичним підтекстом. Писав він швидко, легко і багато, а на початку 20-х рр., коли в Радянській Україні без принаймні ззовні помітних перешкод розгорталося культурне відродження і Комуністична партія проголошувала ідеї українізації, його симпатії повернули в бік радянської республіки. Він взяв активну участь в утворенні радянофільського Союзу українських громадян у Франції (СУГУФ; 1923—1932 рр.), був одним з його лідерів, хоча ніколи не був комуністом, так як і, зрештою, інші його керівники О. Севрюк та А. Галіп. Союз налічував близько 800 членів, переважно галичан (не дуже багато, якщо враховувати, що українців у Франції було тоді майже 40 тисяч). При Союзі був гурток українознавства, яким керував Борщак. У 1926—1927 рр. він був одним з організаторів товариства Друзі українського кіно. У 1926—1929 рр. Борщак видавав у Парижі газету Союзу «Українські вісті» (формально головним редактором був О. Севрюк), в програмі якої було записано, що «Українські вісті» обстоюють Соборну Радянську Українську Республіку на всіх українських землях» та «викривають польські й румунські звірства над західноукраїн-

[8] Baran A., Gajecky G. The Cossacks in the Thirty Years War [Козаки в Тридцятирічній війні] Vol. 2. Rome, 1983. P. 47—58.

[9] Голобуцький В. Про одну легенду...

[10] Сергійчук В. Запорожці за Дунаєм, Віслою, Рейном...— Всесвіт. Київ, 1990. № 6. С. 158-166.

[11] [Борщак І.] Триста років тому в Україні. За паризькою «Gazette de France“.— Україна. Париж, 1949. Зб. 1. С. 35; тут наводиться також французький текст повідомлення.

[12] Essar D. F., Pernal A. B. La Description d'Ukraine de Guillaume le Vasseur de Beauplan. Édition annotée. Ottawa, Paris, Londres, 1990. P. 27—28; Le Vasseur sieur de Beauplan G. A Description of the Ukraine. Introduction, Translation and Notes by A. B. Pernal and D. F. Essar. Ottawa, 1990. P. 90—92 (машинопис; дякую А.-Б. Перналові за можливість ознайомитися з цією працею, підготованою до видання).

ським населенням й оповіщають їх перед світом». В цей період Борщак часто друкував свої праці в наукових та літературно-громадських журналах Радянської України. В Парижі він зустрічався з політичними і культурними діячами з Харкова і Києва: у 1926 р. з художниками М. Бойчуком, А. Тараном, В. Седлярем; у 1927 р. з Ольгою Багалій-Татариновою, дочкою відомого історика, та неодноразово — с М. Скрипником; у 1928 р. з М. Хвильовим (який і мешкав у Борщака на вул. Ложьє, 34), дочкою М. Грушевського етнографом Катериною. До паризьких знайомих Борщака належав російський історик Є. Тарле (1925 р.), литовський історик і дипломат П. Клімас (1933 р., Борщак вважав його своїм приятелем). Сталінський терор, що розбушувався в Радянській Україні в кінці 20-х рр. та затягнувся на кілька десятиріч, не лише припинив контакти з Харковом—Києвом, але й цілком підірвав платформу СУГУФу і його друкованого органу.

До свідомості переконаного радянофіла поступово доходило, що в Радянській Україні громадське, наукове і культурне життя зупинилося. Про злам, який відбувся у ньому самому, Борщак писав двадцять років пізніше: «Катастрофа, що спіткала українську інтелігенцію в Краї (тобто в Радянській Україні — Я. Д.) й тих комуністів, що в них ідеї Маркса не знищили остаточно українського патріотизму, змусила мене кинути «Українські вісті» назавжди (підкреслюю назавжди), відійти від українського громадського життя, бо я вважав і вважаю, що громадський діяч, навіть одного разу помилившися (хоч суб'єктивно він і не винен у цій помилці), не має права, якщо «чесний з собою», далі продовжувати громадську діяльність, особливо на провідному становищі».[13] Вже 1929 р. Борщак зрозумів, що «М. С. Грушевський, якби від нього залежало, більше зробив би, та він не в фаворі».[14] Стаття «Слідами Розумовського у Франції», що мала друкуватися в «Записках історично-філологічного відділу» (кн. 27) Української Академії наук, не побачила світу — весь тираж цього тому було знищено (свою статтю Борщак опублікував брошурою набагато пізніше, у 1957 р.). Книжку «Наполеон і Україна» Державне видавництво України прийняло до видання у 1927 р. (Борщак передавав рукопис через М. Скрипника), але «досі не друкується, бо... немає дозволу цензури, а ця не дає, бо в книжці надто «вихваляється Наполеон...»[15] Колись ще М. Скрипник робив Борщакові надію на видання «України в Парижі» харківським друком, але з цього, зрозуміло, нічого не вийшло. Історик почав готувати «Діарій» гетьмана Пилипа Орлика (розраховуючи цілість на п'ять томів), хоча розумів, що «на Укр[аїну] цей матеріал, все-таки, надто «самостійницький»...»[16] Але ще восени 1929 р. Борщак мав надію передати перший том київській Академії.[17] У 1930 р. він вже почав

[13] Борщак І. Дві зустрічі.— Україна. Париж, 1950. Зб. 4. С. 253.

[14] Лист І. Борщака 3 червня 1929 р. до львівського історика І. Кревецького.— Центральний державний історичний архів (далі ЦДІА) УРСР у Львові. Ф. 309, оп. 1, спр. 984, арк. 54. У цих дуже насичених фактами листах до львівського кореспондента відбилася ціла гама переживань Борщака.

[15] Там же. «Три крапки» тут і далі проставлені Борщаком.

[16] Там же.

[17] Лист 31 жовтня 1929 р. І. Кревецькому. ЦДІА УРСР у Львові. Ф. 309, спр. 984, оп. 1, арк. 60.

обурюватися: «Вчора, до слова, дістав «Прапор марксизму» з рецензією на IX-й том Грушевського. Теж рецензія...»[18] Почав готувати повний корпус повідомлень «Gazette de France“ про Україну XVII—XVIII ст.— вже не було надій на Харків чи Київ, «може пішлю це в НТШ»,— писав він.[19] Книжку про Григора Орлика післав до Львова: «Хотів я все зробити на Укр[аїні], але неможливо, цензура проти — надто національне».[20] Потім знову якісь неясні надії: «Кінчаю останні сторінки першого тома «Діарія», який, сподіваюся, таки вийде».[21] Врешті — цей перший том він вислав таки до Львова, до Михайла Рудницького[22], але він не був виданий, а цей рукопис, здається, загублено.[23] У квітні 1932 р. вже все було ясно. «На Рад[янській] Укр[аїні] тепер, після замкнення «України» (назва журналу — Я. Д.) й «Бібл[іологічних] вістей», нема де друкувать».[24] За своє радянофільство в політиці Борщак заплатив у науці тим, що у 1935 р. його обрання дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка президія товариства не затвердила.[25]

У Парижі Борщакові жилося нелегко. Ще у 1931 р. він робив заходи, щоб викладати українську мову та українознавство в Сорбоні — надії не здійснилися. Лише у 1938 р. він добився постійної праці. Став ініціатором викладання української мови та курсу українознавства в одному з найпрестижніших паризьких вищих навчальних закладів (призначеному, в значній мірі, для підготовки дипломатів) — Національній школі живих східних мов. Та політична публіцистика ще часом притягала його. Після Мюнхенської умови 1938 р. написав дві статті проти неї для львівського «Діла» — їх конфіскувала польська цензура.

Друга світова війна поламала досить вже помірний спосіб життя історика. 11 червня 1940 р., напередодні приходу німців, Борщак покинув Париж. З Шатлеро він повернувся до столиці в кінці серпня. 5 вересня 1940 р. його (та інших українських діячів — Олександра Шульгина, ген. Миколу Шаповала, голову Української громади в Парижі) окупанти арештували. Він провів вісім місяців у зловісній в'язниці Santé. 16 квітня 1941 р. його звільнили: наближалася війна з Радянським Союзом, а з Борщака хотіли зробити ректора Київського університету (якого німці й не відкривали). У червні 1941 р. та у березні 1942 р. Борщак, попереджений українськими друзями та французькими патріотами, двічі тікав з помешкання, щоб уникнути арешту. У березні 1942 р. гестапо, все ж таки, перекинуло кватиру вверх ногами. 26 лютого 1943 р. його заарештували вдруге, як співробітника деголівської преси і керівника української антинімецької організації. Якимсь чу-

---

[18] Лист 23 квітня 1930 р. І. Кревецькому. Там же, арк. 64.
[19] Лист 21 липня 1930 р. І. Кревецькому. Там же, арк. 67.
[20] Лист 20 вересня 1930 р. І. Кревецькому. Там же, арк. 68.
[21] Лист 26 квітня 1931 р. І. Кревецькому. Там же, арк. 70.
[22] Лист 22 жовтня 1932 р. І. Кревецькому. Там же, арк. 76, 78.
[23] Вже недавно переклад «Діарія» було знайдено серед паперів Борщака. Він буде опублікований як один з томів серії «Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Українські переклади» (Кембрідж, Масс.)
[24] Лист з квітня 1932 р. І. Кревецькому. Там же, арк. 85.
[25] ЦДІА УРСР у Львові. Ф. 309, оп. 1, спр. 35, арк. 297.

дом його звільнили, але Борщак перейшов на нелегальне становище. 9 червня 1944 р. на помешкання знову наскочили німці, та Борщака не схопили. До Парижа він повернувся 25 серпня, тоді, коли до столиці увійшла одна з французьких танкових дивізій. Свої окупаційні будні вчений описав у мемуарах Huit mois á la Santé. Journal (1940—1941) [Вісім місяців у Санте. Щоденник 1940—1941]: Montreil-sous-Bois, 1946. Безкомпромісність позиції Борщака здобула велику прихильність французької громадськості.[26]

Після закінчення війни Борщак зробив спробу повернутися в Україну. У далекій Франції виглядало, що на Батьківщині життя поступово стабілізується. Борщак прийняв радянське громадянство, в Києві обговорювалося питання про обрання його академіком Академії наук УРСР. Але з України приходили чимраз тривожніші вісті. Призначення Л. Кагановича першим секретарем ЦК КП(б)У в 1947 р. свідчило, що терор продовжується. Борщак прийшов до радянського посольства і повернув паспорт.

Здавалося, важкі випробування часів війни могли підірвати сили вченого. Та він був невтомним. Як професор української мови, літератури і культури він продовжує свою викладацьку діяльність в Національній школі живих східних мов. 1949 р. стає директором Архіву української еміграції у Франції, що зберігався у приміщенні цієї ж Національної школи. У 1949—1953 рр. видає в Парижі науковий журнал «Україна» (вийшло 10 збірників) з численними власними статтями, нарисами, нотатками. Він редагує серію видань українських класиків з своїми передмовами і примітками: О. Стороженко. Марко Проклятий. Париж, 1946; М. Костомаров. Книги битія українського народу. Париж, 1947; Т. Шевченко. Вибраний Кобзар. Париж, 1947. Видає перший французький підручник української мови Lectures ukrainiennes avec grammaire, commentaire et lexique [Українська читанка з граматикою, коментарем та словником]. Paris, 1946. Продовжує попередні лінії дослідження.

Отже, XVII ст.: Rus', Mala Rosija, Ukraina.— Revue des Études Slaves (далі RES). Paris, 1947. T. 24; La lettre de Zaporoques au Sultan [Лист запорожців султанові].— RES. 1949. T. 26; A Littleknown French Biography of Yuras' Khmelnytsky [Маловідома французька біографія Юрася Хмельницького].— The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. New York, 1953. Vol. 3, No. 7.

Далі, XVIII ст.: La légende historique de l'Ukraine. Istoria Rusov [Історична легенда України. Історія русів]. Париж, 1949; L'Hetman Orlyk a Salonique 1723—1724 [Гетьман Орлик у Солуні 1723—1724 рр.].— RES. 1950. T. 27; Гетьман Орлик у Солуні (1723—1724 рр.).— Україна. Париж, 1951. Зб. 5; Орликіана.— Там же. 1953. Зб. 10; Слідами гетьмана Розумовського у Франції. Мюнхен, 1957.

Та, врешті, XIX — початок XX ст.: Михайло Грушевський.— Соборна Україна. Париж, 1947. № 2; Пам'яті Івана Кревецького (У десяті роковини смерті).— Україна. 1950. Зб. 4; С. Томашівський історик (До 20-річчя з дня його смерті).— Там же. 1951. Зб. 6; Марко Вовчок та її зв'язки в Пари-

---

[26] Scherer M., Mazon A. Élie Borschak.— Revue des Études slaves. Paris, 1960. T. 37. P. 342—344.

жі.— Там же. 1949. Зб. 1; 1953. Зб. 10; Україна в Парижі. Мандрування й пам'ятки.— Там же. 1949—1953. Зб. 2—10 (перероблені, значно доповнені й продовжені фельєтони паризьких «Українських вістей» 1926—1927 рр.); Слов'янські студії у Франції (1840—1950).— Там же. 1951. Зб. 5; Ukraine in the Russian Empire in the XIXth and the Early XXth Centuries (1800—1917) [Україна в Російській імперії XIX — початку XX ст. 1800—1917].— Ukraine. A Concise Encyclopaedia. Vol. 1. Toronto, 1963 (видано посмертно). Посмертно опубліковано також чимало статей в Енциклопедії українознавства та Encyclopedia of Ukraine.

Деколи заглядає в давніші століття: Les jeunes filles gothes du Slovo d'Igor [Молоді готські діви «Слова» про Ігоря].— RES, 1949. Т. 26. У RES регулярно публікував українську хроніку. У серії Bibliotheque Franco-Ukrainienne (у якій в 1946 р. побачили світ згадані вище спогади про ув'язнення німцями) мав видати «Опис України» Боплана (за виданням 1660 р.; український переклад Боплана він підготував раніше), але засобів для цього не було.

Передчуваючи недалеке закінчення свого життєвого шляху, Борщак взявся переглядати особистий і науковий архіви. Ще у 1932 р., під впливом смерті дружини, яка десять років була його щоденним помічником у науковій творчості, він писав: «Турбують мене мої матеріали. Я тепер один — моєї бідної дружини й співробітника немає; як помреш на чужині,— все загине. Немає фізичної змоги поробити копії — забирає час дурна праця в франц[узьких] журналах для зарібку».[27] У середині 50-х рр. Борщак спалив чимало листів та інших паперів, що стосувалися його контактів з людьми часто цілком протилежних політичних орієнтацій. Основну частину своїх матеріалів віддав до згаданого вище Архіву української еміграції у Франції, що тепер входить до складу Національного інституту східних мов і цивілізацій (більше відомим під скороченням INALCO — це колишня Національна школа живих східних мов). Дещо передав проф. Марі Шерер, колезі за викладацькою діяльністю. Чи вістка, що архів Борщака (хіба також якась його частина) є у Національній бібліотеці в Парижі правдива,[28] — не знаю. З тих матеріалів які залишилися в руках його молодшого співробітника Аркадія Жуковського, дещо повертається (як Борщак колись мріяв) в Україну, до фондів Академії наук у Києві. В листопаді 1990 р. А. Жуковський передав через члена-кореспондента АН УРСР П. Сохання підготований власноручно Борщаком список його друкованих праць (це три зошити не дуже розбірливим почерком) і доповнений рукою остаточний варіант праці L'Ukraine dans la littérature de L'Europe occidentale. За такий подарунок ми можемо бути лише глибоко вдячні. Він не лежатиме мертвим капіталом: L'Ukraine разом з доповненнями перекладається по-українському і буде видана разом з біобібліографією Борщака, науковим апаратом, можливо, спогадами А. Жуковського, як окремий том серії «Пам'ятки української історичної думки» Археогра-

---

[27] Лист 22 жовтня 1923 р. до І. Кревецького. ЦДІА УРСР у Львові. Ф. 309. оп. 1, спр. 984, арк. 36.

[28] Микитенко Ю. Слідами однієї забутої полеміки.— Слово і час. Киав, 1990. № 6. С. 33.

фічною комісією Академії наук. Підсумок того, що збереглося, а що не вціліло з матеріалів Борщака, здається, буде зроблено не скоро. Чи серед решток його наукового архіву буде знайдено ключ до таких тверджень дослідника, які він не мав можливості документально обґрунтувати у своїх працях, друкованих у нефаховій пресі, не знаю. Чи збереглися його щоденник, папери, що стосувалися політичної його діяльності, зокрема 1919—1922 рр., протоколи Найвищої ради послів 1923 р. відносно Східної Галичини, особисті архіви приятелів, які, під впливом відомостей про українізацію, виїхали в Радянську Україну, а свої папери залишили Борщакові (перелічую те, про що писав сам історик) — поки що невідомо. Дещо забрали гестапівці під час обшуків (листи М. Скрипника, наприклад). Була чимала бібліотека з унікальними виданнями, серед них Шевченків «Кобзар» 1860 р. з автографом поета (його Борщак купив випадково у Парижі 1927 р.)[29], комплекти українських радянських видань 20-х років — дуже раритетних у наш час, галицька преса 20—30-х. Яка доля цієї збірки? Питання поки що без відповіді.

Весною 1958 р. Борщака розбив параліч, відняло мову. 11 жовтня 1959 р. його не стало. Багато амбітних наукових планів, публікаторських задумів обірвалося незавершеними, не доведеними до кінця.

Після Борщака залишилася велика наукова та публіцистична спадщина, розпорошена по десятках різних видань, спадщина, яка досі — також через суперечливість цієї, без сумніву, непересічної постаті — не вивчена як слід. Однак вже сьогодні не підлягає сумніву, що досліджувати різноманітні контакти — політичні, дипломатичні, культурні — України з країнами Західної Європи, особливо з Францією, періоду середини XVII — початку XX ст. без уважного студіювання праць Борщака просто неможливо. Тривалою заслугою історика на довгі часи залишиться популяризація української проблематики у франкомовному науковому середовищі та самого імені України в різних громадських колах Франції. Перевидання чекають дальші його твори.

Ярослав ДАШКЕВИЧ

---

[29] В останній час про цей «Кобзар»: Дейч Є. Шевченків автограф у Парижі.— Літературна Україна. Київ, 1989, 16 лютого.

Авторизований переклад і передмова
МИХАЙЛА РУДНИЦЬКОГО

* У співавторстві з Рене Мартелем

РОМАНТИЧНИЙ СЮЖЕТ
Передмова до видання 1933 року

I

Треба було повного століття, щоб поетичному образові, за яким попливла уява двох великих поетів, можна протиставити історичні факти. Те, що з життя Мазепи взяв Байрон і Віктор Гюго, саме характеризує ту мряку, що романтичним серпанком відмежувала історію України від європейського Заходу.

Треба було аж політичної еміграції 1919 р., щоб наші земляки, опинившись у західноєвропейських осередках, почали розуміти вагу інформування чужини про наші сучасні змагання. Сучасність мала завсігди надто міцні зв'язки з історичним минулим. Те, що для Мазепи, ознайомленого із тими осередками, було самозрозумілою необхідністю політичної діяльності, для не одного нашого політичного діяча стало лише випадково відкритою великою тайною.

Оця книжка — один із нечисленних виняткових прикладів свідомої праці, щоб заповнити прогалину між Україною і Європою. Від 1919 року, коли стільки наших земляків розбрелось по чужині із величезними державними фондами, призначеними на пропаганду нашої державності, появилось чимало брошур і книжок чужими мовами. Та коли доводилось було вибирати між ними бодай одну, яку можна би передати в руки чужинця зі спокійною совістю, ставало ніяково. Ці політично-історичні міркування були здебільша нудною публіцистикою, складеною рідко коли сяк-так літературно самими земляками, які промовляли до зовсім невідомої їм аудиторії, як уміли: таки занадто хуторянськими засобами.

«Мазепа» Борщака і Мартеля належить до щасливих винятків.

Доказом доброго розуміння чужого культурного середовища і інтелігенції дослідника нашого минулого І. Борщака треба вважати те, що він написав свою працю до спілки з французом, ознайомленим з нашою історією, з автором, що має хист, недоступний досі нашим політикам, ученим і історикам, хист такого літературного стилю, якого зразок у Франції дав той, що перший в Європі написав про Мазепу й Україну досі невмирущі слова — Вольтер, автор «Хроніки Карла XII».

Не відмовляючи ні в якій заслузі нашим історикам від Костомарова аж до Грушевського і його учнів, мабуть, усі погодилися з тим, що їхні історичні праці перевантажені сирим матеріалом, педантичною ерудицією, а в найкращому разі не є лектурою для нефахівців.

Перекладаємо оту книжку тому, що у рідній мові не маємо досі кращої короткої монографії про Мазепу. Мета авторів — познайомити чужину із одною сторінкою нашої бувальщини — сходиться з потребою нашого загалу пригадати собі цю бувальщину.

Кілька місяців тому були ми свідками численних статей і свят у роковини непевної дати народження Мазепи. Життя людини, довкола якої поети натворили стільки легенд, а історики таку силу матеріалів, стало знову актуальне майже силою історичних обставин.

Остання війна зродила нову потребу оживляти легенди та відтворювати історичні події. Нервове покоління доби кіно має щораз менше часу та терпцю на товстелезні книги з причинками, коментарями, цитатами. Від істориків і дослідників літератури

домагаємось, щоб вони використали весь призбираний матеріал, необхідний їм для перевірки фактів,— для себе, а нам дали його вже у чистішому перетворі. Від письменників домагаємося «документів життя», від істориків — письменської уяви.

У західноєвропейських країнах це не мода, не наслідок нервового віку, не примха знудженої публіки, незрілої до поважної лектури,— це старий досвід, який історики використали ще у другій половині XIX сторіччя.

II

Маємо перед собою історичну студію у формі життєпису. Від десяти літ поширилася з незвичайною швидкістю оця літературна форма — змодернізована біографія великих людей. Почалося з моди. В Америці мали незвичайний успіх життєписи людей, що зробили неждано кар'єру: факти в таких життєписах могли бути й вигадані, а самим героєм навіть 22-літній воздушний герой.

З Америки перейшов цей рід до Англії; життєпис став монографією, що нагадував Светона та Фукідіда. Аж Франція зробила з нього твір, що почав заступати повість. Андре Моруа, француз з англійською культурою, показав своїм життєписом Шеллі, як можна оповісти життя геніальної людини на основі самих фактів. Від цього часу у Франції постали цілі серії під заголовком «Життя великих людей».

На успіх таких життєписів, складених непрофесійними істориками, склалося кілька збіжних причин. Велика війна витворила голод геройства та історичних величин. Її непередбачена загальна невдача ще збільшила цю спрагу. Мало коли в історії така велика війна з такими великими гаслами зродила так мало індивідуальностей і відкрила людську підлоту в такій наготі.

Небувале нинішнє зацікавлення життєписами давніх великих людей — це туга за величинами, за індивідуальностями.

Життєпис Мазепи міг давно знайти свого чужинного історика, так само як особа Мазепи полонила уяву великих поетів. Для цього ці чужинні історики повинні були знати російську мову та історію України — дві умови, що надто часто собі суперечили. Якби Мазепою був випадково більше поцікавився Проспер Меріме, то це був би ідеальний сюжет для творця «Кармен» — новеліста та історика в одній особі.

«Мазепа» Борщака та Мартеля не може звільнити себе від закидів, як кожна історична студія, що пробує підкреслити деякі моменти як головні мотиви постанов і вчинків. Можемо піддавати сумніву не одну фразу, передавану як «історичні слова» Мазепи, не один «факт», виведений на підставі документів та справоздання попередніх істориків. Річ не в тому, чи погоджуємось більше або менше з портретом Мазепи на тлі тодішньої доби, що ввижається нам завсігди, як кожна історична доба, крізь призму наших майбутніх ідеалів. Важливе те, що автори не лякаються ясних, сміливих висновків, хоча не мають наміру йти за модним у слов'янських краях «патріотичним» навчанням історії.

Немужеське виховання каже нам робити з постатей нашої бувальщини самі крицеві статуї: Гераклів і Тезеїв, Періклів і Катонів. Саме після війни появилось у нас багато знахарів, які хочуть влити в народний організм якнайбільше енергії, підбираючи з нашої минувшини та сучасності факти згідно зі своїм щирим бажанням зробити із нас сильних, непохитних, непримиренних представників «нового завтра». Лихо в тому, що те саме роблять теж усі наші сусіди, і таким робом історія перемінюється у звичайну політичну полеміку з дешевою тенденцією.

Мазепа, при всій своїй інтеліґенції та енергії, не був таким програмовим героєм. Як справжній державний діяч і добрий дипломат, ішов за потребами своєї доби, хитався, кидався на всі боки, був лисом, вовком і тільки людиною з пристрастями, себелюбством, упертістю та інколи надто великою вірою у свої сили.

Чи краще було б, якби Мазепа був зразком непохитного характеру, непідкупної щирості та вірності одній ідеї? Наївне питання. Автори згаданого життєпису показують нам те, що Мазепа робив серед даних обставин: коли не міг він іти «проти вітру», що кидав на всі боки державний корабель на морі бурхливих подій, а коли вів прехитру гру дипломата. Між причинами його великої невдачі, після союзу з Карлом XII, знаходимо також одну таку цікаву характеристику:

«Але в останній хвилині, коли вже мав перевести в діло союз зі Швецією, все захиталось. Непереможне кохання пізньої осені потрясло цим досі зрівноваженим життям і казало гетьманові майже призабути про розсудливі, точно обдумані плани. Велика пригода, що ждала його, почалась під знаком жаги».

Не один холоднокровний історик чи звичайний смертний може сказати: якби Мазепа був справді великим державним діячем, то він умів би в таку історичну хвилину забути про жінку для державної справи. Що ж? Наполеон не вмів краще здобувати жінок і легше ними погорджувати, ніж Мазепа, а проте мав своє Ватерлоо. Жіноцтво грало в життєписі наших великих людей невеличку роль. Аж дивно, чому саме серед запорожців, що вміли проміняти жінку на тютюн та люльку, було так мало обачних, далекоглядних гетьманів. Український Дон-Жуан Мазепа є між ними майже винятком. Зате коли візьмемо історію та всю творчість Франції, скрізь жінки виступають у ролі grandes inspiratrices — «великих натхненниць».

Мазепа зустрів на своїм шляху багато цікавих людей, між ними досить цікавих та інтелігентних жінок, прочитав він більш, як інші наші державні діячі, добрих чужих книжок, і це робило його людиною своєї доби.

Найбільший між козаками європеєць — Мазепа мав душу, вразливу на приваби жіноцтва, завдяки тим самим причинам, що давали йому змогу розуміти складні прояви мистецтва, дипломатії та людської психології. Хто розуміє, з яких дивних сполук твориться індивідуальність, той не може уявити собі деяких її прикмет і довершень без хиб і помилок, так само, як не може домагатися, щоб земля на чудовім клаптику краєвиду була з тої самої речовини, що листя деревини та блакить.

Мазепа йшов усе життя назустріч великим спокусам і небезпекам, здобуваючи з них рідкий досвід і небуденну ясність думки.

Саме ті, що найясніше думали і найкраще знали, чого хочуть,— могли залишитися для своїх сучасників і для майбутніх істориків найбільш таємними.

Правда про Мазепу? Вона не є і не може бути ясніша, ніж правда про Цезаря або Наполеона. Звичайна дата смерті Мазепи була ще донедавна проблемою такої самої ваги, як час непевного побуту Цезаря в Єгипті. Ніцше сказав про завдання історика вирішальне слово, дарма, що в парадоксальній формі: «Історик має до діла не з тим, що дійсно трапилося, а тільки зі здогадними подіями. Його тема, т. зв. всесвітня історія — це пересвідчення про здогадні вчинки та їх здогадні мотиви...» А сучасний англійський історик-портретист Lytton Strachey каже, що в обличчі історичних подій досить, коли маємо враження, що ми торкнулися живчика історичної людини.

Може, слід було б попередити цей історичний життєпис окремим оглядом про Мазепу в європейській літературі? Поеми Байрона та В. Гюго — найславніші, досі у нас майже невідомі, дарма що критики згадували про них при кожній нагоді. Вони, точніше кажучи, поема Байрона, стали спонукою до тих інших досить численних творів, де Мазепа виступав як східний зайдиголова, гульвіса та представник небезпечних племен, що їх умів приборкувати, наче степових коней.

Коли залишаємо чисту поезію і переходимо до п'єс і повістей, нелегко вирішити: на яких зупинитись. Більшість із них — саме ті, що мали найбільше успіху в дану добу на сцені, арені та у книгарні, це сенсаційна література, яку можемо прирівняти нині з популярністю таких сюжетів, як Распутін. Недавно, коли Махно шибав собою по наших степах на своїх тачанках і до європейських міст доходили вістки про його головокружні наїзди, преса, що виручає нині літературу у сенсації, писала про нього зовсім у тому самому тоні, що Байрон, Гюго та їхні кепські наслідувачі про Мазепу.

Маємо яких двадцять творів англійською, французькою, німецькою та італійською мовами, де Мазепа зі своїм конем будить подив, надиханий жахом.

Для студентів університету це неоцінений матеріал, щоб порівняти його з творами літературної стійності на ту саму тему. Ті твори, що притягали паризьку та лондонську публіку, не завсігди інтелігентного класу, не дорівнюють навіть п'єсі Готшаля. Уявім собі, що який-небудь український письменник вибрав би на свого героя якогось Лоренса, що в Азії між арабами вмів організувати повстання, щезати серед пустелі й неждано появлятись і ще для прикраси свого романтичного життя мав за собою дві-три любовні пригоди. Твір, який вийшов би з цього, нагадував би точнісінько те, що з Мазепи зробили в Європі великі та малі письменники.

Мазепа й досі залишився у нас романтичним сюжетом. Може, саме та химерна, виняткова обставина, що він мав нагоду в даний момент здійснювати союз зі Швецією, надала його історичній концепції розмаху, що в уяві наших земляків багато пізніше — коли історичні події вже перемазали стару географічну карту — дозволяв нехтувати дійсністю і сідати на романтичного Пегаса, подібного до Мазепиного коня.

Цей скромний, простий життєпис Мазепи, написаний Борщаком і Мартелем, не відбирає нітрохи чару романтичного героя, коли зв'язує його вчинки з дійсними подіями та реальними спонуками.

Хто знає, з яких матеріалів доводиться складати життєпис великої людини, скільки разів треба користуватись як єдиною «фактичною» основою свідченнями малих, випадкових людей, що щось чомусь записали бездумно або з думкою про власні ідеали, той розуміє, як смішно сперечатись про «правдивість» Мазепиної діяльності. Безсумнівним лишається одно: велика індивідуальність з не одною несамовитою рисою, що роз'яснює нам силу сугестії, з якою вона впливала на уяву митців, істориків і звичайних смертних.

Михайло РУДНИЦЬКИЙ

Пам'яті
Софії Борщакової,
що була душею цієї книжки,—
вдячні автори.

I

ЩАБЛІ КАР'ЄРИ

Україна, Мазепа! Два слова, повні споминів для всіх, хто задумується над історією Східної Європи. Багато менше промовляють вони до уяви загалу на Заході Європи. Україна для більшості — це мрячний, хоч і привабливий образ, мрійлива літня ніч з низьким похмурим небом, де розсіяні великі ясні зорі, якийсь невиразний малюнок, на який чужинцеві важко накласти рамки часу та простору.

У західноєвропейській літературі Мазепа, завдяки романтичній поезії, залишився легендарним героєм, такою самою нереальною появою, як і країна, що його видала: вродливий юнак, напівголий, прив'язаний до розгнузданого дикого коня, що мчить у божевільному розгоні, цькований маревом, через степову тирсу назустріч таємному призначенню. Чи Мазепа є тут плодом уяви, маревом? Навіть і не цим, а тільки динамічним жестом.

А проте до якої легенди зростає така пригода!

Україна була тоді заборолом християнства проти татар і бусурманів. Її вольні сини, козаки, були останніми лицарями, закоханими в мрії і воєнні пригоди, що нестримно й невпинно перемірювали верхи простір Оттоманської імперії, визволяли невільників і стримували турецькі наїзди. На своїх легких чайках вони глузували собі із тяжких галер і, шугнувши стрілою через Чорне море, появлялися неждано на берегах Константинополя. Українське козацтво було визнане державами — приймало в себе послів від цісаря, від французьких і шведських королів.

У добу, від якої починається наше оповідання, приблизно від 1650 р., Україна з буйної, плодючої країни перемінилася в пустелю. Воєнна хуртовина зруйнувала її, зрівняла з землею сотні міст і сіл, винищила населення. Скрізь горіли вогнища... догоряли... Український нарід визнав над собою суверенність польського короля. Це панування сподівався він перенести легко, бо козаки були в той час єдиною силою, що могла оборонити польську державу від наїздів турків і татарів. Польські королі, може, були б пішли на поступки, якби могли були вести самостійно політику. Та вони мали за собою свою шляхту, хапку на плодючі землі багатої України, і римську церкву, що відмовляла козакам у праві залишатись вірними православній вірі. Коли податкові драчки шляхтичів переходили межі і коли релігійні переслідування ставали нестерпні, тоді український нарід бунтувався проти

шляхти, а за цим появлялися вогнища, на яких гинули провідники поневоленого народу — найкращий квіт козацького лицарства.

Два роки раніше один із таких героїв Богдан Хмельницький підняв усе козацтво, селян, шляхту й духовенство проти шляхетського гніту. Польща стояла вже над прірвою. Козаки розбили королівське військо під Жовтими Водами, а під Корсунем Хмельницький узяв у полон Миколу Потоцького, переможця з-під Кумейок і Боровиці.

Хмельницький рушив на Волинь і Галичину, а після облоги Львова посунувся аж під Замостя та сеймові накинув вибір короля, брата Владислава IV, що був єзуїтом і кардиналом.

Проте не використав як слід своєї перемоги і не переслідував Польщі сам. Договір, підписаний ним у 1649 році, визнавав у дійсності козацьку Україну як автономну державу під далекою суверенністю свого давнішого противника. Сам Хмельницький задовольнився становищем гетьмана.

Перемога ця не вирішила справи. У 1651 р. війна почалася знову. Хмельницький, зраджений татарами, своїми союзниками, зазнав рішучої невдачі в битві під Жванцем. Побитий, самотній гетьман мусив шукати допомоги у природної опікунки всіх православних — Москви, якої суверенність визнав згодом у Переяславськім договорі. У замазаній історичній картині тієї метушливої доби можна добачити кілька широких, простих ліній. Україна, між зростаючою силою Москви та несупокійною Польщею, змагала — повторім тут славні слова Вольтера — завсігди до вольності. Богдан Хмельницький пробував скинути з себе шляхетське ярмо, але не міг визволитися від впливів Москви. Мазепа, що жив усе життя ідеєю визволення свого краю та народу, остаточно таки підняв зброю проти Росії. Хмельницький і Мазепа — у цих двох іменах з'ясована вся новіща історія України.

* * *

Мазепа народився в Мазепинцях, на шляхетськім хуторі Київщини, недалеко від Білої Церкви, який польський король Жигмонт-Август надав у 1592 р. шляхтичеві Михайлові Мазепі-Колединському зі славного роду Курчів.

Батько Мазепи займав визначну посаду в окрузі Білої Церкви; його мати походила теж із великої української рідні Мокевських. Вони мали двоє дітей: доньку Олесю й сина Івана, майбутнього гетьмана.

Дата народження Мазепи непевна; здогадуємося, що це приблизно 1640 рік.

Щодо його дитячих літ, то теж мусимо задовольнитися здогадами. Зате уявою можемо легко змалювати собі ту наскрізь епічну атмосферу, в якій він зростав у добу невпинних боїв із Польщею. Ще змалку мусив він навчитися їздити верхи, володіти шаблюкою та засвоїти собі всі ті військові вправи, які напевно вабили нащадка ко-

заків. А при цьому він не занедбував своєї освіти. Адже належав до інтелігентної рідні, де наука була завсігди в пошанівку. Вплив його мами, Марії, що була жінкою освіченою, сміливою й свідомою патріоткою, заважив на ньому, й був це єдиний вплив, який визнавала така таємна й незбагненна індивідуальність. Мати післала його на студії до Києва, де тодішні школи були славні на весь європейський Схід. Вчили там професори, що кінчали свої студії на Заході, а заснував їх київський митрополит Петро Могила, давній учень Єзуїтської колегії «Ла Флеш», звідки запозичив методи навчання.

Мазепа студіює три роки риторику та латину. Ціцерон, Тит, Лівій і Тацит стають його улюбленими авторами, і їхня мова та гармонійний стиль залишаться для нього зразками та чаруватимуть його все життя. Мазепа добре володів пером, у хвилини дозвілля писав вірші й цікавився всіма родами літературної творчості.

Коли скінчив студії і вернувся до рідної хати, батько, що мріяв про велику кар'єру для свого сина, післав його за пажа до двору польського короля Яна-Казимира. Молодець зумів з'єднати собі короля миттю. Мазепа вже тоді вмів чарувати людей; аж до пізньої старості зберіг тайну привабливості; королі, князі, жіноцтво, вояки, козаки і навіть духовні не вміли боронитися від його дивної сили полонити серця.

Ян-Казимир, син Жигмонта III та Констанції австрійської, провів усю свою молодість у боях проти Франції під іспанським прапором. Коли потрапив у полон, його ув'язнили за наказом Рішельє у Венсенському замку, звідкіля випустили нелегко, аж після настирливих прохань його брата, польського короля Владислава IV. У 1643 році він одягнув на себе чернечу рясу, пробув рік в Італії як єзуїт, а чотири роки пізніше став кардиналом. Після смерті брата його покликали на польський престол, і він одружився зі своєю братовою, Марією-Людвікою Гонзаго, за якою колись зітхав так ніжно на французькім дворі нещасний Сен-Марс*.

Новий польський король був у надто близьких взаєминах із західною цивілізацією, щоб не підтримувати з нею надалі зв'язків із практичних оглядів. Мав звичку висилати щороку на чужину трьох талановитих молодців шляхетського походження, аби вони доповнювали свою освіту. Мазепа потрапив також між цих вибранців. Він оглянув Німеччину, Францію та Італію, спраглий так само, як пізніше Петро Великий, на все поглянути власним оком та все зрозуміти; врешті-решт почав знайомитися з політикою і вернувся з чужини людиною світового знання та оглади.

У 1659 р. бачимо його на дворі Яна-Казимира у більших ласках, ніж коли-небудь. Тим часом події міжнародної політики надали незабаром зовсім іншого напряму його бурхливій долі.

Згода України з Польщею не тривала довго. Ще раз справдилася відома козацька приповідка: «Доки Дніпро тече...».

---

* Фаворит Людовіка XIII, згинув на ешафоті, бо конспірував проти Рішельє.

Шляхта не могла зректися своїх ілюзій, і між давніми противниками вибухнула нова війна. Цим разом Україна, що мусила наблизитися до молодої православної Москви, не мала щастя. Тоді Ян-Казимир опинився в поважних клопотах: Польща мала з усіх боків ворогів, на неї наступала Швеція, Бранденбург, Трансільванія, Москва та Україна, і навіть одна частина збунтованих польських магнатів обернулася проти неї. Ян-Казимир бачив уже свій кінець. Мазепа допомагав йому всіма силами. Король доручав йому кілька разів нелегкі дипломатичні місії на Україні, й він умів завсігди виконати їх удало.

Але Мазепа був українцем, і польські магнати не могли йому вибачити ні його походження, ні його успіхів.

У 1661 р. Польща зазнала нової фронди*. Магнати, збунтувавшись проти королівської влади, створили, як це було в них у звичаї, нову конфедерацію. Під час одної із своїх подорожей Мазепа мав нагоду ствердити підлу поведінку одного із шляхтичів, Пасека, що був королівським прибічником.

Пасек, паливода з письменницьким хистом, фанатичний, брутальний і жорстокий, дивним жартом долі обезсмертив своє немилосердне перо саме завдяки тому Мазепі, якого він хотів знеславити на віки вічні.

Ян-Казимир, якому Мазепа розкрив очі, наказав заарештувати Пасека, але цей великий крутій зумів викрутитися і присягнувсь на досмертну помсту Мазепі. Обидва вони зустрілися роком пізніше в королівських передпокоях. Пасек, п'яний, а може, тільки прикинувшись нетверезим, виганьбив Мазепу. Цей замахнувся шаблюкою, а такий жест у королівській палаті вважали злочином. Мазепі занадто сильно заздрили придворні, щоб могли бути справедливими свідками інциденту; крім цього, він був козак, і Ян-Казимир, людина слабої волі, не завагався, коли треба було жертвувати Мазепою, щоб задовольнити апетити своєї шляхти. Мазепа втратив становище.

Та й ця невдача Мазепи не наситила помсти Пасека. Цей гульвіса, що мав на совісті не одну темну справу, мав — як це не дивно! — добре перо. Він залишив по собі «Спомини», які належать до найживіших творів польської літератури, написані з диявольським темпераментом, багатою, різкою й живою мовою, стилем блискучого полеміста та майстра шпаги. Легко зрозуміти, що він хотів добре відплатити Мазепі за підозріння, кинене на його чесність, за яке він міг відпокутувати в'язницею.

Тому-то Пасек вигадав у своїх «Споминах» славну легенду про розгнузданого коня, що на перший погляд засліплювала своєю пластикою, а в дійсності, як більшість поетичних образів, була надто далека від правди своєю ефектною романтичною уявою. Легенда ця каже, що Мазепа мав любку — жінку визначного польського магната; коли ошу-

---

* Бунт франц. шляхти проти Анни австрійської, себто бунт шляхти.

каний чоловік дізнався про це, наказав своїм слугам зловити винуватця, прив'язати його голого до дикого коня й пустити степом, що аж із Польщі помчав із ним на Україну. Пасек у ролі оборонця чесності так захопився власною уявою, що вигукнув: «Бачиш, Мазепо, до чого доводить підлота та чужолозтво! Тьху! Чи шляхтич може бути брехуном і злодієм?»

Хоча ця вся вигадка була неймовірна — і ледве чи треба доводити, що в дійсності така подія неможлива,— люди чомусь не ставились до неї скептично. Пасек, вийшовши з дуже реального та автентичного факту, що Мазепа користувався успіхом серед жіноцтва, хотів покрити свого ворога тавром ганьби. Але придумана ним історія була в усіх подробицях занадто гарна й мала свою привабу: маса схопила її і перетворила на епопею, а поети, малярі та музики — Байрон, Гюго, Верне, Буланже, Ліст — скористалися нею і звеличили її героя, що зріс до величини символу. Чи Едгар Кіне не порівнював раз нещасливої Франції до замученого Мазепи, перед яким простилалося славне майбутнє?

Та повернімось до історичних фактів.

Мазепа віддалився від Польщі не через якусь жінку. Його суперечка з Пасеком була для нього доказом, що він не може числити на дружбу Яна-Казимира, дарма, що той уважав його своїм довіреним; це вразило його горду душу.

Невдача пригадала йому рідний край. Він зрозумів тоді, що Україна — це досить широке поле для його діяльності, для його могутнього темпераменту і для його мрій, спраглих влади та володіння. Невдячність чужинця розбудила в його враженій душі патріотичні почування, досі невиразні.

У 1663 р. Мазепа входить у політичне життя України.

Ян-Казимир перейшов удруге Дніпро і йшов війною на Україну. Мазепа належав до його дружини. Коли двір польського короля зупинився в Білій Церкві, Мазепа покинув його й поїхав на хутір свого батька, до Мазепинець.

Саме тоді на Україну поглядали заздрим оком три могутні суперники: Варшава, Москва й Константинополь. Кожна з цих держав мала там свою партію і свого гетьмана. Найславніший був Петро Дорошенко, що мріяв об'єднати Україну, що була під Польщею, в одну державу під номінальною опікою султана. Цей дужий і суворий вояка належить до ряду великих українських патріотів, обезсмертнених народними піснями. І на Заході знали цього страшного козака; французькі „La Gazette“, „La Mercure“ оповідали докладно, як Дорошенко, союзник турків, перетворив Польщу на пустелю; його портрети продавали в Парижі, Лондоні та Гамбурзі...

До нього прийшов Мазепа. Ведений певним інстинктом і маючи вже деякий досвід, придбаний на польськім дворі, пильний, зручний, елегантний та освічений, він зробив негайно кар'єру: спершу призначили його комендантом гетьманської гвардії, а хутко потім дійшов він

до почесті генерального писаря, себто провідника всієї дипломатії в козацькій державі.

У тій добі свого життя він переходить чимало любовних пригод; знаємо, що в молодості, повній розквіту та перемог, він мав довкола себе чимало гарних жінок, імена яких до нас не дійшли. З матеріальних оглядів одружується він з багатою вдовою, яка хутко після цього сходить із світа, залишаючи йому велике майно.

Новий генеральний писар Дорошенка ввійшов до доброї школи, де міг прегарно розвинути свій незрівнянний вроджений дипломатичний хист. Він мусить виступати як посередник у переговорах з усією Європою: ладити між султаном, кримським ханом, польським королем, московським царем і бранденбурзьким електором. Сам Людовік XIV пробував нав'язати зносини з Дорошенком через свого варшавського амбасадора*, на те, щоб дістати від нього допомогу — корпус для боротьби проти цісарської армії.

Всі землі на правім березі Дніпра заявились за прапором Дорошенка; Лівобережжя визнало Москву, представником якої був гетьман Самойлович, бідний попівський син. Українські патріоти мріяли про велику козацьку державу, що охопила б землі, які опинилися під владою обох цих гетьманів. Із тією метою не раз починалися переговори між Дорошенком і Самойловичем; Мазепа брав у них участь у 1674 р. і вперше зустрівся з московськими боярами.

Україна переживала тоді страшні дні: турки, поляки, татари і москалі йшли війною на її землі. Південні та західні землі, колись такі багаті та родючі, перетворились на пустелю. Тодішній літописець, Величко, так описує цей стан із сумом: «Багато міст і замків опустілих, зруйнованих; вали, які люди вибудували з такою затратою сил, стали тепер захистом для диких звірів; в їхніх гордих колись мурах ховаються нині тільки вужі та ящірки... Поля пусті, ліси, озера та очерети вкриває мох... На всіх дорогах біліють купи висушених людських черепів...».

Не один патріот разом із кобзарями плакав над руїною рідного краю, знав причину лиха, бачив домашні чвари, чужинців, що постійно встрявали у внутрішню політику, та розсіяні найкращі рідні сили. Мазепа, може, терпів більш, як інші, від цих страшних національних гріхів, бо сам був у центрі справ і міг зблизька бачити невблаганні наслідки помилок. Його особиста амбіція, зміцнена новими успіхами, казала йому бажати здійснення одної, могутньої та незалежної України під його проводом.

Не робимо тут здогадів, а основуємось на документі, збереженім у московських архівах,— «Думі», яку сам він склав приблизно в той час:

Всі покою щире прагнуть,
А не в єден гуж всі тягнуть:

---

* Посол (фр.).

Той на право, той на ліво,
А все братя, тото диво!

Не маш любви, не маш згоди
От Жовтої взявши Води;
През невзгоду всі пропали,
Самі себе звоєвали.

«Гей, братища, пора знати,
Що не всім нам пановати,
Не всім дано всеє знати,
І річами керовати.

На корабель поглядімо,
Много людей полічимо:
Однак стерник сам керуєть,
Весь корабель управуєть;
Пчулка бідна матку маєть,
І оноє послухаєть».

«Чом ти братов не учила,
Чом од себе їх пустила?
Ліпше було пробувати
Вкупі лихо одбувати!»

Я сам бідний не здолаю,
Хіба тілько заволаю:
«Ей, Панове Єнерали,
Чому ж єсте так оспалі?
І ви, Панство Полковники,
Без жадної політики,

Озмітеся всі за руки,
Не допустіть горкой муки
Матці своєй болш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!

Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
І вольностей бороніте!
Нехай вічна будеть слава,
Же през шаблі маєм права!

Ця «Дума» містить у собі всю програму внутрішньої та закордонної політики: вона осуджує три чужинні орієнтації — на Росію, Туреччину та Польщу, що панували серед тодішніх українських провідників, і протиставляє їм ідеал з'єднаної, сильної, самостійної України, якій у глибині душі Мазепа залишився вірним усе життя. Кидаючи поклик своїм землякам, аби згуртувались в одну державу, майбутній гетьман накликував одночасно до дисципліни, яку добровільно повинні би всі прийняти. Поза дипломатом і патріотом, що домагається сильної центральної влади, бачимо тут ще й аристократа, що хоче твердої

ієрархії, щоб державний корабель міг виплисти на повне море, кермача, який знає, що не всі можуть і вміють наказувати.

Мазепа жде, коли обставини дозволять йому здійснити цю програму і поки що служить далі. Дорошенко висилає його з важливим дорученням у Туреччину та Крим. Їде він із малим відділом татарів і п'ятнадцятьма невільниками, яких узяв від Самойловича; був це дарунок, призначений від гетьмана для його союзників. Та саме тоді, коли він їхав у Крим, зустрів славетного кошового отамана Сірка, пострах бусурманів.

Сірко — це був сміливий, енергійний ватажок, що йшов у бій, як на бенкет, не дбав про здобич та роздавав її козакам. Татари, перед якими з таким жахом утікали інші народи, лякались його та називали «чортом».

Прикра несподіванка трапилась Мазепі: його татарську дружину перерізали, невільників визволили, а його самого взяли в полон. Запорожці вважали найбільшим злочином християнина видавати в руки невірних своїх братів; тому що Мазепа прогрішився цим злочином, його як стій засудили на смерть. Ніколи за все своє бурхливе життя не опинявся він у такій великій і близькій небезпеці. Він попрохав дозволу сказати своє слово; коли вволили його волю, Мазепа сказав промову. Ані історія, ані легенда не передали нам цієї оборони генерального писаря козацької дипломатії. Знаємо тільки, що його красномовність, його природний хист промовляти до чужого пересвідчення мали тим разом успіх. Дикий Сірко після довшої надуми сказав запорожцям: «Не вбивайте його... Може, колись він стане в пригоді батьківщині».

Мазепу відвели разом із Дорошенковими листами, що їх знайшли при ньому, під охороною варти до головного союзника Сірка, гетьмана Самойловича, що піддався Москві. За ті два дні, які провів Самойлович із Мазепою, він підпав під його чар і згодився вислати його до Москви; Мазепа дався намовити і вирішив покинути Дорошенка. Самойлович сказав йому на прощання: «Ручу тобі своїм словом, що ніхто не торкне ані тебе, ані твого добра. Розкажи тільки щиро в Москві все те, що ти сказав тут, про Дорошенка, його плани, про кримського хана. Щасливої дороги, і хутко вертайся».

Якби Самойлович умів був глядіти в майбутнє, його погляди були б трохи інакші.

Мазепа з'єднав своїм чаром хитрих московських бояр так само, як з'єднав був собі польських магнатів, турецьких достойників і невгамовних запорожців. Він дотримав обітниці, яку дав Самойловичеві: оповів усе, що знав про Дорошенка, а листи гетьмана до великого візира та кримського хана познайомили московських дипломатів із планами їхніх противників. Мазепу прийняли з усіма чемностями та заходились біля нього, і коли він виїжджав із Москви, прохали його переїхати з усім своїм майном на лівий берег Дніпра, де командував його новий приятель, Самойлович. Від тої хвилини він залишився при його дворі.

Тим часом кінця недолі України не було видко. Історики тієї доби добре називають її: Великою Руїною. Нові загони турків і татарів перевалювались через нещасливу країну; на своїх куцих кониках зі стриженими гривами вони розтікалися на всі боки, вбивали, грабували та палили все, що попало. Так було до 1680 р., аж до мирних переговорів із Москвою, Портою та Кримом. Коли переговори почались, Самойлович вислав Мазепу як свого представника до Москви, і Мазепа виконав свою місію, як звичайно, щасливо.

3 січня 1681 року в Бахчисараї підписала мир Москва, Порта і Крим. Нещасливу Україну знову пошматували: Туреччина заступила Польщу, і Дніпро розмежовував московські землі від султанських, лівий берег перейшов до Росії, правий, за винятком Києва та околиць, до Туреччини. А що дві держави, які поділились, добре зрозуміли змагання українського народу до єдності, то населенню заборонили під карою смерті переходити з одного берега ріки на другий.

Україну ждало ще нове лихо. У Москві, коли Петро Великий був малоліткем, його сестра Софія, що правила за нього, мріяла про славу візантійських імператорів. Її улюбленець князь Василь Голицин, освічений, інтелігентний, вихований на європейський лад, хотів прогнати турків з Європи і організувати проти «невірних» святий союз, складений із Росії, Польщі, Венеції та Цісарства. А що Польща за короля Яна Собєського мала бути одною з найдіяльніших держав цього союзу, то треба було подбати за її участь усякою ціною. 28 квітня 1686 р. Польща та Москва підписали «вічний мир», звернений проти Туреччини. Україна мусила перша заплатити його кошти, і, проти народного протесту, Москва визнала Польщі право володіння правим берегом Дніпра: 40 літ після повстання Хмельницького поляки знову появилися перед Києвом.

Москва підготовляла війну проти турків, але, як завсігди, так і цим разом, найбільший її тягар мала взяти на себе Україна. Спішні листи, а за ними післанці їхали до Самойловича. Цей, як усі довкола нього, ненавидів шляхту і не приховував свого бажання, щоби «святий союз» скінчився невдачею. Коли йому принесли часописи зі звістками, що цісарські війська зайняли Будапешт і венеціанці зробили десант у Мореї, він не хотів повірити. Зате коли йому сказали, що поляки втікали з Молдавії і що на Волині появились татари, він сердечно зареготався.

При кінці квітня 1687 р. вся козацька армія, покликана універсалом Самойловича, попрямувала на Крим. Коли гетьман виїхав поперед свого війська зі своєї столиці Батурина, його кінь спіткнувся посередині моста. «Лихий знак!» — сказали довкола. Мазепа їхав поруч; він був генеральним осавулом.

При кінці травня московське військо підійшло, щоб з'єднатися з українським між ріками Орлом і Самарою, посередині нинішньої Катеринославщини; командував князь Голицин. Союзники йшли разом на Крим.

Військо мусило проїжджати голими степами. Спека була нестерпна; весна не мала дощів, ані літо бур; навіть ранньої роси не було, і небо непорушно-чисте пражило немилосердно. Трава висохла, під ногами людей і коней збивалась курява, засипала очі та душила. Гетьман, що вже мав хворі очі, мучився дуже. Від невдоволення та люті він не міг стримати грубих, нерозумних слів: «Нехай буде проклята та війна, яку почала Москва і за яку я заплачу своїм здоров'ям! Чортівську штуку затіяла Москва! Перед усім світом чванилась, що завоює Кримське ханство. Яке нам діло до цієї каторги?»

Татари підпалили степ, і довкола українсько-московської армії горіло. Коли вогонь ущух, бо не мав чим горіти, перед союзниками простяглися згарища пустелі. Несамовитий вітер із далечі проймав смагою через задушливе повітря і ніс хвилі куряви, що смертним чорним рядном вкривали людей і коней. Треба було відступати.

Відступали аж до рік і над берегами зупинились.

Не можна вже було здогнати ворога.

Голицин у щораз більшій розпуці бачив, що втікає від нього такий сподіваний воєнний успіх. Те саме відчували інші московські полководці. Їхнє військо пройшло величезні простори, надибувало надлюдські перепони, бо воно не звикло до степу, як козаки. Треба було звалити на когось вину. Тоді пригадали собі необачні нарікання Самойловича. Найдивніші балачки йшли у московському таборі:

— Це не татари, а українці підкладають на степу вогонь за таємним наказом гетьмана...

— Татари та козаки змовились, щоб не дати цареві завоювати Крим...

Голицин не робив нічого, щоб заперечити ці поголоски, бо вони подекуди виправдували його невдачу.

Мазепа зрозумів, що прийшов мент, коли він повинен виступити. Під час свого першого побуту в Москві він ближче познайомився з Голициним, очарував його і з'єднав собі. Під час того нещасливого походу перші нитки дружби закріпились. З другого боку, козаки віддавна не любили Самойловича. Вони казали, що він деспот, гнівний, хапчивий і накладає на нарід занадто важкі тягарі. В оточенні гетьмана повстала справжня змова, щоб заохотити його протиставитися Голицинові і щораз більше віддалити від своїх підданих. Хоча Мазепа давав почин до цих маневрів, він був настільки обережний, що прилюдно тримався осторонь; як звичайно, він вів гру тонко й розумно.

Армія надалі подавалась назад. 7 липня група козацьких старшин, до якої Мазепа зумів зручно не пристати, передала Голицинові донос до царя проти Самойловича, якого обвинувачували між іншим у тому, що хоче відірвати Україну від Москви. Голицин вислав цей документ, не повідомивши гетьмана про загрозливу небезпеку.

Два тижні пізніше окремий післанець від регентки привіз Голицинові наказ заарештувати Самойловича, відіслати до Москви і негайно вибрати нового гетьмана.

Голицин наказав уночі оточити своїм військом головну квартиру Самойловича і передав до відома козацьким старшинам наказ своєї володарки.

Коли гетьман, прокинувшись уранці, побачив, що його шатра стережуть московські вояки, він зрозумів усе своє лихо. Та, як звичайно, і цього ранку він пішов до похідної церкви. Після богослужіння підійшов до нього один із полковників і, вхопивши його різко за плече, гукнув: «Пане гетьмане! Військо зве тебе».

Гетьман вийшов мовчки із церкви.

На нього впала буря прокльонів, докорів й обвинувачень. Бачили, як київський полковник погрожував навіть сікачем, яким вимахував над його головою.

Казали сісти Самойловичеві на нужденний візок, а його синові охляп на худорляву кобилу і так завезли їх до головної квартири Голицина.

Князь скликав козацьку старшину, яка знову повторила свої звинувачення проти Самойловича. Він пробував надаремне виправдовуватись; збори перебивали його весь час криками та погрозами, не даючи змоги роз'яснити справу. Його вивели і відіслали до Москви; там він коротав свої останні роки на засланні.

25 червня відбулись вибори нового гетьмана. Козаки рядами святочно несли до військової каплиці гетьманські відзнаки: бунчук та булаву.

Голицин вийшов зі свого шатра на підвищення і так промовив голосно до козаків: «Козаки, виберіть собі гетьмана і, за стародавнім звичаєм своїх батьків, назвіть його одноголосно».

Настала велика мовчанка, а за нею знявся величезний крик, наче грім: «Мазепа, Мазепа, нехай Мазепа нами верховодить!»

Голицин повторив кілька разів своє питання, і на це дістав ту ж однозгідну відповідь.

Тоді думний дяк із Москви вийшов на трибуну і прочитав Переяславський договір, підписаний Хмельницьким і царем, основний акт, що з'ясовував взаємини між Україною і Москвою. Козацька старшина підписала папери, які їй подали, і новий гетьман, склавши присягу на Євангелії, почав урядувати.

Кілька днів пізніше Мазепа у своїй головній квартирі дав великий обід на честь Голицина. Постріли артилерії віщували радісно степам про появу нового володаря України..

II

ГЕТЬМАН

Мазепа осягнув перші щаблі, намічені своїм самолюбством. Треба було закріпити придбані позиції та підсилити свій авторитет, якому невпинно загрожували дві сили: московські інтриги і козацька само-

воля. Москва була недовірлива та підозрілива; її бояри любили гроші, її дипломати радо слухали наклепів козацької старшини, підтримували непорозуміння між ними, вічно цькували, згідно зі старим принципом divide et impera*, щоб тільки втримувати Україну в стані невпинного безладдя.

Самойлович залишив на рідній землі приятелів і прихильників; їх позвільнювали зі становищ одного за одним, а меткіших відіслали до Москви.

Козацькі верхи були завсігди небезпечні. Мазепа пробував якомога зручніше цю небезпеку звести нанівець. Своїм старшинам роздавав він почесті, збільшував їхні багатства та землі і одночасно підтримував проти них недовірливість Москви. Коли його могутній союзник домагався вжити проти підозрілих осіб насильних засобів, гетьман боронив їх явно і таким робом з'єднав собі вдячність серед тих небезпечних елементів, зв'язуючи їх навіки зі своєю долею.

У 1689 р. вирішили піти новою війною на кримського хана. Голицин за допомогою Мазепи взяв провід у поході, який цього разу вдався. Татарів побили, Перекоп відібрали, і хан мусив прохати миру. Коли треба було з'ясувати мирові умови, Голицин радився з Мазепою, але хитрий гетьман, лякаючись відповідальності, не виявив своєї думки.

Голицин тріумфально повернувся до Москви; приймали його там із почестями. Та це був його останній успіх; панування Софії кінчалось, і Петро вже ладився перебрати владу.

Небавом і Мазепа приїхав до московської столиці. З'явився він там із незвичайною пишнотою в товаристві найбільших козацьких достойників: генерального обозного, генерального писаря, генерального судді, генерального осавула та генерального бунчужного. Найбільші українські міста мали серед його дружини своїх полковників: і поважний Чернігів, і люба Полтава, і торговельний Ніжин, і Новгород, оспіваний згодом Гоголем, і Лубни, де півстоліття тому панував жорстокий князь Ярема Вишневецький, прогнаний Хмельницьким. Гетьманська дружина мала більш як триста осіб.

Ніколи ще Москва не бачила українського гетьмана в такій пишноті. Здавалось, що вона приймає не васала, а могутнього союзника і справжнього володаря. Чимало царської кінноти та піхоти виїхало назустріч козацькій дружині. Царська карета ждала на Мазепу при воротях Москви, і один високий достойник від імені царів і Софії питав, як здоров'я гетьмана. Так наказував давній візантійський етикет.

Мазепа зайняв місце в кареті з козацькою та московською дружиною перед нею і поза нею; він в'їхав до міста через ворота від Калуги, переїхав ріку Москву через міст на човнах і зупинився в славному посольському дворі, де на нього ждали апартаменти.

Гетьман не знав, що діється при дворі, не здогадуючись, що дні панування Софії та Голицина вже почислені. У своїх розмовах із

* Розділяй і володарюй (лат.).

московськими комісарами, які мали перевірити його настрої, він вихваляв подвиги царського улюбленця:

— Ніколи ще невірні не мали такого страху, як перед князем Василем Василевичем Голициним! Яка шкода, що забракло нам води і ми не могли зруйнувати Перекопу.

І до цього ще докинув такий коментар на доказ своєї вченості:

— Давні хронікарі кажуть нам, що перський цар Дарій, коли йшов завойовувати Крим із хмарами війська, не міг узяти Перекопу, бо бракло йому води, а відступаючи, поклявся, що ніколи більше не повернеться до Криму.

На другий день у Кремлі було велике прийняття. На ньому вихваляли подвиги Голицина та Мазепи, якому від імені царя передали багаті дарунки: срібну вазу та золотий пояс, прикрашений діамантами. Мазепа віддав візит цареві Іванові, напівідіотові, патріархові, та не міг зустрітись із Петром.

Гетьман був іще у Москві, коли дійшло до coup d'Etat *: Софію замкнули у Дівочому монастирі, в Голицина відібрали його майно і заслали, Іван якби й не існував, і велика Петрова доба почалася.

Мазепа мучився здогадами, що буде далі: його оточення вже намічало його наслідника, і сам гетьман тратив уже надію.

Він хотів заграти ще свою останню карту і зі своєю дружиною відвідав Петра в Троїцькому монастирі.

10 вересня молодий цар Петро, тоді 17-літок, приняв українців на аудієнції, і тут іще раз могутній чар Мазепи взяв верх. Мазепа приніс із собою багаті гостинці: великий золотий хрест, викладений самоцвітами, прегарну шаблю, яку наївний хронікар цієї доби оцінює на 2000 рублів, і золоті нашийники для царської рідні. Та більш, як усіма дарунками, зумів він здобути приязнь царя своїм красномовством, своїм незрівнянним хистом переконувати людей. Жаль, що ця майстерна промова найзручнішого дипломата в тодішній Європі якось не збереглась і не дійшла до нас.

Мазепа покинув Москву 12 вересня 1689 р. ще в більшій силі та славі, ніж мав її, коли туди приїхав. В останні дні його побуту у московській столиці трапився один дивний і дуже характеристичний епізод.

Польща, як відомо, ніколи не хотіла зректись України, і польський король Ян Собєський пробував з'єднати собі Мазепу через француза Невіля, тайного агента, якого вислав до Москви маркіз Бетюн, тодішній представник Людовіка XIV у Варшаві. Невіль мусив виказати неабияку винахідливість, щоб виконати свою місію, бо москалі XVII віку були дуже підозріливі і звикли стежити назирцем за чужинцями. Французький агент переодягнувся і в товаристві одного німецького лікаря, що мешкав віддавна у Москві, зумів знайти доступ до Мазепи. Цей відкинув пропозиції польського короля. Чужинний

* Державний переворот (фр.).

посередник хоч і зазнав повної невдачі, не почував жалю до Мазепи; у своїх споминах він згадує про «велику вченість того князя, який володіє прегарно латинською мовою».

Гетьман мусив поквапно вертатись, бо на Україні збиралось на бунт. Перед виїздом до Москви він залишив на відкритих кордонах сильні обсади. Але татари не рухались, і небезпека приходила зісередини: вже поширювались чутки, що цар заарештував Мазепу, щоб заволодіти Україною. Запорожці проводили цим рухом; вони вислали послів до кримського хана і польського короля з пропозицією приєднатись до них проти Москви, яка наважилась на їхні вольності.

Якби Мазепа був хотів, він міг би дати собі раду з царем, який не міг боронитись. Але він не хотів єднатись із Польщею. Він завів лад і при допомозі своїх агентів у Варшаві та в Криму вмів подати до відома, що Польща, втомившись турецькою війною, почала переговори з Портою, не спитавши про думку свого московського союзника. Мазепа повідомив про це негайно царя, який був йому вдячний за таку важливу вістку.

Для великої справи, до якої Мазепа підготовлявся, довір'я Москви було для нього необхідне. А все ж від 1689 до 1691 року доноси проти нього пливуть до Москви рікою; все це було справою менше-більше довірених агентів Польщі, якій залежало на тому, аби позбутися сильного гетьмана, що керував одноцільною, дисциплінованою державою, що не мала симпатій до неї. І тому Мазепа весь час був настороженний: він мав скрізь добрих агентів, часто посилав впливовим боярам дарунки, при цьому ж вів лояльну політику. Доносчики виходили з довгим носом, і гетьман не втратив нітрохи довір'я у Петра.

З початку 1692 р. вибухла пошесть, що десяткувала запорожців і південні округи Полтавщини. Влітку сарана знищила майже все жниво, і пожежі, спричинені посухою, охоплювали українські міста. Нарід нарікав, що все лихо йде з Москви, тим самим і на гетьмана, потайних намірів якого не міг зрозуміти, вважаючи його звичайним прислужником царя. Мазепа добирав довкола себе людей вірних, підтримуючи старшину. Таким чином поволі творив він аристократію, якій розділяв землі і достатки, що досі були загальною власністю козацтва. Ці нові пани, вже справжні українці, поводились зі звичайними козаками і селянами, наче зі своїми рабами, а це була річ на Україні невидана. До політичного невдоволення долучились іще соціальні умови. На цій основі постав бунт Петрика.

У січні 1693 року один писар із державної канцелярії, званий Петриком, покинув Полтаву і втік на Січ. Був це сміливий шибайголова, добрий промовець і не без політичного розуміння. Коли тільки опинився він між запорожцями, почав розмальовувати широкі плани: прийшла пора, щоби спільно з татарами піти походом на Україну, яка жде тільки на гасло, аби прогнати Мазепу. Вся біднота підтримувала запорожців і різала українську шляхту, що трималася царя.

Значення Петрика зросло швидко; він став головним писарем Січі. Мазепа даремне домагався, щоб його видали; запорожці відмовились, покликаючись на право захисту, яким від віків могли користуватись сини степів. Хитрий Петрик умів іще переконувати запорожців, що гетьман висуває таке домагання тільки так, про око людське, бо у глибині своєї душі він не ставиться вороже до його проектів.

Потім він поїхав у Крим і переконав хана, що треба почати війну проти Москви. Він навіть підписав із ним «від імені України» союзний договір, яким Україна зрікалася своїх договорів із царем і ставала союзником Криму. Коли Петрик мав уже цей документ у руках, тоді звернувся до запорожців із таким маніфестом:

«Боляче дивитись, як чужинці руйнують і гноблять рідний край.

Не диво, що таке робить польський король. Колись ми були його піддані, але завдяки Богові та Хмельницькому ми визволились і накоїли Польщі стільки лиха, що вона й досі не може подужати.

Не диво, що нашим ворогом є хан: з давніх-давен ми руйнували його землі.

Та дивне ось що: поведінка московських царів; вони не завоювали нас зброєю; наші предки з власної волі для оборони православної віри піддались їм свобідно. І Москва зробила з нас свою передню сторожу: звідки ворог не йде, він у першу чергу руйнує наш край, за яким Москва ховається, як за твердинею. Та і цього їй мало; вона хоче ще зробити з нас своїх невільників».

Цей преціинний документ у розвитку української національної свідомості написаний в Акмечете, чудовім кримськім місті, названім згодом Симферополь.

Поважна частина запорожців відгукнулась на поклик Петрика і вибрала його гетьманом України. Татари та запорожці пішли походом.

Агенти, вислані Мазепою в Крим і на Запоріжжя, повідомляли його день за днем про зростання цього руху. Національна, протимосковська програма Петрика покривалась із глибокими пересвідченнями Мазепи і відповідала його оточенню, але вони боялися соціальної еволюції, яку вона мусила була потягти за собою. Петрик хотів відібрати в панів їхнє майно; починався вічний конфлікт між двома течіями: національною і соціальною.

Петрик був представником бідноти і селянства, що бажав скинути одночасно московське ярмо та українських панів. Мазепа навпаки: хотів незалежної України для себе і для новоствореної аристократії; він і не думав про зміну селянської долі. Він був аристократом і ним залишився. Найкращим доказом цього був гордий маніфест, який він спрямував із Полтави проти бунтаря, вже загроженого його військом:

«Що таке? Ти смієш сягати за гетьманським титулом? Нас справді дивує твоє божевілля!

Хто з тебе, нужденна собако, зробив провідника та опікуна?

Чи ми не знаємо, що твій батько був жебраком, що жив у Полтаві з людської милостині і що ти сам, коли ходив до школи, волочився

по вулицях із голодранцями і годувався окрушками під нашими вікнами? Ніколи ти не стояв навіть біля шляхтича. Не віримо, щоби хан ішов із тобою. Не можемо допустити думки, щоб така визначна особа могла йти за тобою, ти, брехуне і підла собако! Це, певно, якийсь циган, що зібрав між татарами кілька тисяч волоцюг і називає себе ханом!»

Петрика і його татар побили; на другий рік вони почали нове повстання з такою ж невдачею. Мазепа не стратив з ока своїх намірів, а при цьому зручно показував цареві, яку велику послугу віддав він йому своєю перемогою над Петриком.

У 1695 р. Петро Великий хотів пробити для Росії вікно в Європу на Чорнім Морі і зовсім непотрібно почав облогу Азовської фортеці. Мазепі доручили провід над диверсійним наступом на кримського хана, аби не допустити татарів на допомогу туркам. І цим разом гетьман мав щастя, і після кількох могутніх наступів на славну татарську фортецю Кизикермен (нині Берислав), яку вважали непереможною, він здобув її. Мазепа вернувся у тріумфі у свій Батуринський замок. Тоді він справді володів Україною.

Та недовго довелось відпочивати після тієї перемоги. Петрик знову вибрався проти нього війною, на цей раз з армією 30 000 татар, і поширював чутку, буцімто він незаконний син Мазепи. Мазепа виступив іще раз проти нього, знову побив татар, але Петрик був невпійманним і вів далі свої інтриги. Аби позбутись цього свого завзятущого ворога, Мазепа наклав за його голову нагороду, і тоді Петрик щез. Так закінчилась історія того українського «Пугачова».

Цар Петро І створив новий орден св. Андрія, і другим із черги, який дістав цю відзнаку, був Мазепа. Мазепа скінчив 60 літ, і здавалось, дійшов до вершка слави. Після Хмельницького ніхто не мав на Україні такої безоглядної влади; державна старшина та аристократія мали до нього беззастережне довір'я, мав він при собі особисту варту, складену із сердюків, і вів у батуринській палаті життя справжнього володаря. На його дворі завели дуже точний церемоніал, і гетьман приймав чужинних амбасадорів із королівською пишнотою. Тоді, як у Москві панували ще варварські звичаї, Мазепа зробив із Батурина європейський осередок.

Він опікується письменством, наукою, мистецтвом і церквою, якої вірним лишався завсігди. Більшість чудових київських церков в українськім барокко, що й досі не втратили своєї краси, побудовані або відновлені за Мазепи.

Він відбудував монастир Лаври, обвівши його монументальним муром із чудово прикрашеними воротами. Довго після його смерті, коли пам'ять про нього затирали в найменших закутинах, його портрет залишався на одному монастирському вівтарі. Гетьман побудував прегарну церкву св. Миколи, перетворив Могилянську Колегію, вибудував прославлений пізніше Шевченком собор у Переяславі.

Численні інші панегірики звеличували його ім'я. Аристократія, духовенство, вчені, письменники та митці вихваляють його за те, що

поставив Україну так високо. А коли прийшов його кінець, московські кати розшукували пильно всі пам'ятки, залишені після нього, аби їх спалити. Тому-то слідів по ньому так мало; зате ті, що дійшли до нас, є доказом, який культ панував довкола його особи.

Мазепу славлять як «протектора київських Афін», його прославляють за «побожність не тільки для церкви на Україні, але теж і серед темряви турецьких бусурманів».

Цю останню подробицю треба роз'яснити. Слава Мазепи як опікуна церкви та науки поширилась між усіма православними Оттоманської турецької імперії, і чимало грецьких єпископів, болгарів, сербів і навіть арабів приходило до Батурина прохати підмоги. Тоді Мазепа казав видати власним коштом чудову Євангелію арабською мовою. Ця дорогоцінна книга, викладена діамантами, знаходиться нині в Алеппо; можна на ній нині ще бачити гетьманський герб з його титулом Dux Cosacorum Zaporoviensium.*

На великі свята в Єрусалимі досі вживають у церкві Св. Гробу срібну миску, вирізьблену якимось італійським митцем із таким написом: «Щедрий дар великого гетьмана Його Величності Івана Мазепи».

Панегірики оспівують геройські вчинки великого вождя, «його справедливість», «його великосердя і правоту», «сміливість нового Геракла». Це «найбільший український лицар».

Його гостинні бенкети в Батурині славились широко. На них він, 60-літній господар, іще дужий і меткий, у колі своєї генеральної старшини та полковників, приймав поклони від різних авторів, що приходили декламувати свої панегірики на його честь, і власників славних друкарень із Києва та Чернігова, які передали йому у багатих палітурках твори, ними видрукувані, де його звеличували. Одного разу він відвідав у Києві Могилянську Колегію; учні та професори, козацькі сини, одночасно вчені та вояки, вітали його латинською мовою. Вони гордились ним, і серед тієї молоді поруч такого розумного та сильного провідника могла зродитись надія, що одноцільна та вільна Україна зможе небавом добитись своєї повної самостійності.

Французький амбасадор де Бонак каже у своїх «Споминах», що в Україні не надибав він ніколи людини, яку можна би рівняти з Мазепою не тільки щодо впливів і багатства, але теж щодо освіти та ширини світогляду.

Усі сучасники Мазепи йдуть наввипередки у похвалах. Згадаймо Пилипа Орлика, який після його смерті залишився оборонцем самостійності України на чужині; Феофана Прокоповича, майбутнього реорганізатора російської православної церкви, автора драми «Володимир» на честь Мазепи; він твердить, що Мазепа — це спадкоємець Володимира Великого. «Приглянься собі до Володимира,— каже він,— наче у дзеркалі, побачиш у ньому свою славу та хоробрість!» Згадаймо ще одного теолога Стефана Яворського, також майбутньо-

* Вождь запорозьких козаків (лат.).

го голову російської православної церкви, тодішнього ректора Могилянської Академії, великого бібліофіла, що складає панегірик на честь Мазепи; єдиний примірник цього твору, що оминув вогню, на який засудив його цар Петро, знаходився у давній царській бібліотеці в Петербурзі.

Одна похвала, написана по-латині у 1690, має таку присвяту: Illustrissimo ac Magnificentissimo Domino D. Johanni Mazeppa, Duci exercituum.*

Мазепа з деяким кокетством залюбки відповідав на святах чистою мовою Лівія та Ціцерона, тоді як у Москві Петро ледве міг знайти одного перекладача до латини. «Козацька країна», як її називали тодішні європейські географи, багато вище стояла у той час освітою, ніж Московщина, вкрита ще варварською темрявою. Досить пригадати дикі смертні присуди Петра, що власноручно катував своїх «стрільців», кару, накладену на царевича Олексія, жорстокі забави царя та його прибічників. Досить прочитати описи Москви, зроблені європейськими подорожниками при кінці XVII в., характеристику з побуту царя у Парижі, написану Сен-Сімоном.

У XVII в. між слухачами університетів у Сорбонні, Падуї, Лейдені і Празі було багато українців.

Арабський архідиякон, Павло Алеппський відвідав Україну та Московщину, коли Мазепа був іще юнаком. У своїх «Споминах» пише він, що дуже здивувався, побачивши на Україні «стільки дітвори у школах». «Хоча я і чужинець, а таки не почував себе там на чужині». Коли ж доїжджає він до Москви, зараз серце йому стискається, його душа «почуває себе пригніченою», бо «у цій країні ніхто навіть трохи не може почувати себе свобідним».

Бідного православного араба, що вибрався до Східної Європи збирати на церкву, приймають там так холодно, що він хоче якомога скорше знову перейти український кордон. «Наші душі,— пише він,— затремтіли радощами та потіхою, наші серця відчинились, і ми подякували Всевишньому, бо хто хоче скоротити своє життя на п'ятнадцять літ, нехай їде до москалів». У козацькій країні він віднайшов чар життя, свободу та цивілізацію...

Мазепа є представником київського духу, європейської культури, заснованої на латині, науці, а також на духові лицарства, яке вище всього ставить людську гідність. Між козаками всі були рівні і всі становища виборні. Московська цивілізація погорджує наукою, нехтує лицарством; усі, від найбільшого боярина до найскромнішого мужика,— то царські «раби». Що вже й казати про дикі, грубі розваги, про загальне пияцтво, про закони, топтані ногами!

Яка з тих двох культур мала взяти гору? Це вирішила Полтава, і Мазепа мусив відступити місце Петрові.

---

* Найяснішому і найвеличнішому панові п. Іванові Мазепі, гетьманові (лат.).

Та яким чином цар міг європеїзувати Москву? Чи звернувся він до західних учених? Тільки у невеличкій мірі. Він мусив шукати помочі у київській культурі, у тих усіх духовних і вчених, що колись гуртувались довкола Мазепи. Науку та культуру принесли Москві українці з Києва.

Луї Паріс з'ясував цю правду, коли у 1834 році писав: «Між старою Руссю Ярослава з Києва, княжою та лицарською, дуже подібною до решти Європи, і Московщиною, азійською та деспотичною, ледве визволеною з монгольського ярма, існує безодня».

Цієї безодні не засипали при кінці XVII віку. Москві, як колись Римові, трапилось чудо: Graecia capta ferum victorem cepit*.

* * *

11 листопада 1699 Петро I і польський король Август Сакський зійшлися біля Москви в селі Преображенському і там підписали трактат, до якого небавом пристав теж датський король. Дуже молодий вік нового шведського короля Карла XII і звістки про його повне безсилля сприяли найсміливішим планам поділу земель. Польща бажала Лівонії та Естонії, Росія, придбавши Інгрію та Карелію, могла нарешті дістати це віддавна бажане вікно, яке Петро бачив над Азовським морем.

Україні загрожувала насильна війна проти Швеції. Такі вигляди не дуже їй подобались. Цим разом наростав уже конфлікт не з Кримом, Туреччиною або Польщею. Між Швецією і Україною існували традиційні взаємини дружби. Густав Адольф хотів познайомитись із нею ближче, Карл X був вірним союзником Хмельницького і виявив себе лояльнішим, ніж московський цар.

Щоб добре зрозуміти союз Швеції з Україною, Мазепи з Карлом XII у 1708 р., треба повернути на 50 літ назад до першого союзу Хмельницького з Карлом X. Аналогія обставин незвичайна. Коли невдовзі після Переяславського договору цар наблизився до поляків, Україна шукала дружби зі Швецією. Лютеранська Швеція, неприязна папі, була одночасно ворогом Варшави і Москви. Її далеке географічне положення не дозволяло їй на завойовницькі ідеї. Для України це був ідеальний союзник, і за кілька літ перед смертю Хмельницького вона ввійшла з Швецією в порозуміння. Варто звернути увагу на такий факт: під час переговорів шведські амбасадори остерігали гетьмана проти всякої спроби зближення з царем, бо «Москва,— казали вони,— деспотична держава, не зможе потурати поруч себе існуванню вільного народу».

Метою союзу, до якого пристала також Трансільванія, був поділ Польщі. Швеція застерігала собі балтійські провінції, Україна мала зібрати всі етнографічні українські землі аж до Вісли, «скрізь, де го-

---

* Захоплена Греція захопила дикого переможця (лат.).

ворять українською мовою і де панує православна віра». Крім цього, вона мала збільшитись смугою білоруських земель, що мали їй забезпечити зв'язок зі Швецією через балтійські краї.

Цього проекту не здійснили, бо Карл X помер передчасно, але козацька дипломатія ніколи не втрачала надії, що колись можна буде його відновити. І ось так Україна, хоча ніхто її не питав, стояла перед війною, яку треба було вести в далекій країні з дружнім народом. Що більше: на підставі договору між Україною і Москвою українських військ не вільно було вживати поза межами батьківщини, а тут треба було воювати над берегами Балтійського моря.

У цьому поворотному моменті своєї історії Україна містила в собі давню Чернігівщину, Полтавщину, місто Київ (решта Київщини належала до поляків), частину Катеринославщини та Херсонщини. Ці дві останні творили Запоріжжя.

Україна мала свою адміністрацію, своє законодавство, свої суди, свої гроші і, головне, армію, якою цар не міг розпоряджатись без згоди гетьмана. Ця 60-тисячна армія була всього на 10 000 чоловік менша від московської.

Мазепа був сильно невдоволений початком війни. У 1700 р. Петро домагався від нього прислати йому 10 000 козаків. Коли вони зібрались, прийшов протилежний наказ: військо не потрібне. Та ледве його розпустили, Петро знову хотів 12 000 людей.

Козаки виїхали під командою Мазепиного сестрінка полковника Обидовського; коли вони підійшли до Пскова, почули, що Карл XII розбив москалів над Нарвою. Українці мусили завернути півколом, вислухавши лайок від своїх союзників, чому вони не приїхали їм помогти вчасно.

Та український нарід зазнав іще більшої образи. Правобережжя займали поляки. Україна ніколи не могла погодитись із таким станом, який уважали тільки тимчасовим і насильно довершеним фактом. Саме цього Польща побоювалась. Ставши союзником Петра, вона домагалась від нього затвердити її панування на Правобережжі. Тоді цар вислав одного зі своїх дяків Михайлова, аби поладнав цю справу з Мазепою.

Можемо уявити собі, що діялось у душі Мазепи, коли він вислухував справоздання секретаря, який запевняв його, що «великий цар у всіх справах щодо України не зробить нічого, не спитавши ради шляхетного та хороброго гетьмана».

Хоча Мазепа вмів майстерно приховувати свої почуття, цим разом він не вмів ними зовсім заволодіти:

«Небезпечна річ,— відновів він,— в'язатись із Польщею, це вже й давня приповідка каже: «Як довго світ буде світом...».

Одначе у 1701 р. не прийшов іще момент, щоб зірвати з Росією; патріот заховався, на перший план виступив дипломат, і здавалось, що гетьман годиться на бажання Петра.

Мазепа вирішив очікувати.

Небавом цар захотів нового корпусу проти шведів. Від'їхало п'ять полків під командою старого миргородського полковника Данила Апостола, героя віденської облоги і майбутнього українського гетьмана.

— Це шляхетна людина,— казав про нього Мазепа,— і найстарший полковник, який заслужив на пошану та любов цілої армії.

Козаки побили генерала Шліппенбаха, але Апостол, повідомляючи про цю перемогу Мазепу, скаржився, що москалі забрали в його вояків захоплену ними здобич ще й знущались нам ними.

— Після цього,— казав він,— не можна вірити, щоб наші козаки, якщо їх не присилують, хотіли битись за царя.

Багато з них перейшло таки зараз на шведський бік.

Військо, повернувшись на Україну, дало волю своїм почуванням. Воно звинувачувало голосно Мазепу:

— Що ж робить наш гетьман? Він приятель москалів тому, що дістав орден, і за нас уже не дбає! Москалі хочуть нашої загибелі.

І доходило до справжніх боїв між козаками і москалями. На базарах ішли бійки, і одного разу якийсь російський полковник крикнув скажено: «Годі, падлюки! Занадто довго підносите ви голову і гордо покивуєте своїм чубом! Тепер ми вже маємо вас!»

Народний гнів вибухав з усіх боків, і Мазепа добре звертає увагу на цей стихійний прояв волі народу. Він вибирає вчену тактику, може, аж надто вчену. Його емісари підтримують надалі серед народу обурення, а він щораз більше зазначає назовні свою вірність цареві. Ця подвійна гра мала свої користі та недоліки. Вона дозволяла гетьманові підготовлятися спокійно, але нетямуща маса, що звикла мішати у спільній ненависті імена Петра та Мазепи, здивується у відповідну хвилину, коли побачить рішення Мазепи; спантеличена, вона вже не зможе зрозуміти як слід нового становища і не дасть збунтованому патріотові беззастережної підтримки, якої він від цієї маси сподівався. У цьому лежав глибокий корінь невдачі.

Рік 1704 був повний несподіванок і подій. Карл XII наїхав на Польщу, де пани, вірні своїй найдавнішій традиції, зрадили свого короля Августа Сакського. Петро для підтримки свого союзника наказав Мазепі зайняти українські землі під Польщею. Гетьман віддавна ждав цього рішення.

Могутня українська армія, якою командував сам Мазепа, перейшла Дніпро і ввійшла на українську територію, належну до Польщі, де віддавна не бачили українського гетьмана!

Найславнішим провідником козаків по тому боці був фастівський полковник Семен Палій. Як довго Польща вела війну з турками, вона прийняла з вдячністю поміч нових козаків під проводом Палія для свого короля Яна Собєського.

Але історія повторюється. Коли тільки небезпека минула, знову магнати та їх речники разом із католицьким духовенством почали появлятись на козацьких землях. Тоді ставлення козацької старшини до Польщі почало псуватись. Палій мав потайне порозуміння з Мазепою

і зберігав для нього ці землі під Польщею. Мазепа, як союзник Москви, віддавна не мав ніякої свободи у своїй діяльності і мусив задовольнятись тим, що заохочував нишком Палія.

Палій у перші роки XVIII в. вхопився разом зі своїми сотниками за зброю проти Польщі і розбив польське військо. Він відновлював традицію Хмельницького. Польща, розшматована Августом Саським і Карлом XII, не мала сил боронитись. Київщина, Волинь і Поділля збунтувались. Козаки, селяни і навіть українські верхи вчинили повстання; стали нищити шляхту та жидів.

Мазепа ще раз опинився на півдорозі між своєю лояльністю супроти Москви і симпатіями українського патріота. Як усі його земляки, він бажав собі успіху повстання на українських землях під Польщею, добачаючи в цьому виняткову нагоду з'єднати весь нарід. Та, з другого боку, цар домагався висилки війська на підмогу полякам у боротьбі з Палієм. Гетьман знайшов спосіб, як погодити такі суперечні інтереси: він написав до Палія, щоби той пробував погодитись із поляками, і потайки помагав йому.

Але Польщі вдалось задушити повстання. Після цього прийшли жорстокі репресії, від яких гинуло тисячами населення.Тільки Палієві вдалося окопатись в околиці Білої Церкви.

Цар прохав Мазепу, щоби він переконав Палія, нехай піддасться Польщі. Цим разом гетьман відмовився і гордо відповів Петрові: «Не можу взяти на себе такого гріха і переконувати Палія і Самуся*, щоби вони самі пішли в ярмо. Я ж не можу дати їм забезпеки, що їм дарують життя».

Тоді цар дав сам Палієві наказ, щоб піддався полякам. У той час Мазепа ввійшов з цілою своєю армією до Польщі, щоб підтримати Августа Саського проти магнатів, які почали його покидати на користь Станіслава Лєщинського, що віднедавна сидів на престолі з ласки Карла XII.

Мазепі вже нікуди було вибирати, чи за Палієм чи проти нього. Сама особа провідника бунту сходила тут на другий план; по суті, тут ішло про те, щоби використати виняткова сприятливі обставини для з'єднання українських земель, що були під Польщею. Мазепа ввійшов на ці землі за згодою Августа Саського; але вирішив, що більше із них не відступить. Треба було зробити «диверсію», відвернути гнів царя і поляків, одним словом: треба було знайти якусь жертву. Як справжній учень Макіавеллі, Мазепа не завагався і вирішив пожертвувати для цієї мети Палієм.

Палій часто відвідував гетьмана, який завсігди приймав його якнайкраще. 1 серпня 1704 року він прийшов до головної квартири Мазепи в Бердичеві. Його прийняли бенкетом, під час якого добре випили, а вночі, коли він міцно заснув, його схопили, вивезли до Батурина, звідки вислали до Москви. Палія заслали на Сибір.

---

* Богуславський полковник.

Мазепа зайняв Білу Церкву і заволодів усією територією. Поляки, що самі його прикликали, не могли протестувати, бо він звільнив їх від Палія. Але народна пісня зрозуміла з цього політичного успіху тільки моральний, чи пак, маломоральний, сенс і стала на бік Палія як народного героя. А втім, його несподіване арештування принесло Українській державі всю Київщину, і він був тільки руїнницькою силою в Україні.

Цар, побачивши, що Мазепа його обдурив, не забув за відплату: тепер він передав його у розпорядження Августа Саксього. Для Мазепи була це смертельна образа: він, герой двадцяти трьох походів, мав би служити під королем, славним хіба своїми гулянками та невдачами! Він мав би віддати одну з найкращих європейських армій на поталу паяца, якого навіть власний нарід покинув! А все ж Мазепа не виявив своїх почувань і надалі хитрував, вирішивши продовжувати свою політику у щораз рішучіше українському дусі.

Події принесли йому перше задоволення. Август і цар звернулись до нього з проханням, коли він був на Волині з 30-тисячною армією, щоб покарав польських магнатів, збунтованих проти свого законного володаря. Мазепа відплатився їм добре за всі давні кривди українського народу.

21 жовтня в'їхав він тріумфально до своєї столиці Батурина, залишаючи на Волині залоги для забезпеки краю. Була це прибрана форма анексії.

У Батурині застав Мазепа Апостола, що воював із Петром проти шведів. Старий полковник і його козаки були обурені поведінкою москалів; чужинні генерали на службі Петра помітували українцями, били їх і не вагались вішати. У Познані москалі та саксонці позабирали в козаків коней, а польські старшини ганьбили козаків останніми словами. Магнати погрожували: «Нарешті маємо вас у своїх руках»...

Чутки про цей стан ішли по Україні, і Мазепа тішився, що вони допомагають його планам. Гетьман скривав своє вдоволення і писав іще до царя, що його обурює невдоволення козаків. Петро надалі вважав його своїм найпевнішим союзником. Коли Мазепа з початку 1705 р. склав йому візит у Москві, цар прийняв його як правдивого володаря.

Цього ж року весною гетьман удруге рушив зі своєю армією на Волинь і Поділля, буцімто щоби допомогти польському королеві в його конфлікті з його васалами, а в дійсності, щоби в тій околиці закріпити свою владу. Одночасно, щоб випередити скарги Августа Саксього, він написав до царя, що «поляки це не його приятелі і що він почуває себе, як ягня серед стада вовків». Мазепа, зайнявши Волинь і Поділля, здійснив ще один із суттєвих пунктів національної програми. Одночасно через своїх агентів знав він, що діється у Варшаві; цар усе ще довіряв йому і слухав його рад.

3 вересня 1705 проголосили польським королем Станіслава Лєщинського. Мазепа залишився на Волині та Поділлі, щоб тим певніше зберегти ці землі для свого доброго приятеля Августа Саксього.

У місяці жовтні польський шляхтич Вольський, висланий королем Станіславом, привіз Мазепі проект союзу в офіціальній формі, підписаний польським королем і канцлером, з дуже корисними умовами. Та гетьман не вірив у добру волю Станіслава Лєщинського. Вольського взяли на тортури, а потім вислали до Москви з листом до царя, де Мазепа запевняв царя Петра І, що він «залишиться непохитним, як гранітна скала, супроти всіх спокус».

Тим часом до головної гетьманської квартири приїхав полковник Горленко, один із найбільше шанованих провідників козацтва. Він командував біля Гродна одним допоміжним корпусом, якого частина стояла і в Ризі. Він склав обвинувачення проти москалів, що їхні старшини поводилися з козаками нахабно, що вони навіть украли його коня...

Цар рішив вислати козаків до Прусії, щоби там зробити з них «драгунів», а це було страшним замахом на найдорожчі їхні права та вільний військовий устрій. Горленко закінчив свою промову вигуком: «Пане гетьмане, Ти, що нами проводиш, що Ти думаєш про це все?»

Мазепа вперше виявив полковникам свою думку: «От яка нагорода за нашу службу! — сказав він гірко.— Ах, як я хотів би, аби хтось інший був на моєму місці. Який я дурень, що відкинув пропозиції Станіслава!»

Більше він не сказав, але мету свою осягнув: полковники зрозуміли, що гетьман має чуле серце на їхні скарги і що він живо відчув образу свого народу.

Між Карлом XII і Мазепою почались переговори. Їхні подробиці для нас недоступні, бо шведські архіви згоріли у Полтаві і обидва володарі з незвичайною обережністю, у найбільшій тайні вели справу.

У цей час Мазепу запрохали на хресного батька внучки княжни Дольської. Ця польська дама, давня приятелька Мазепи, була дуже інтелігентна і, хоча уже в літах, досить приваблива. Мазепа знайшов у ній гідного спільника. Після довгих конференцій вони накреслили план діяльності.

Зима 1705/6 р. була для Петра винятково сувора. Шведи зайняли всю Литву, цар взивав Мазепу до Мінська: там застав його шифрований лист від Дольської. Був це мрячний, сумовитий березневий день. Армія розташувалась посеред білоруських лісів і боліт. Мазепа проходжувався зі своїм вірним Орликом самотною незримою дорогою. Якийсь чернець вийшов обом назустріч, добув із згортків своєї одежі сувій і вручив його Мазепі. Гетьман передав його Орликові, щоб прочитав.

34-літній Орлик був тоді козацьким генеральним писарем і, може, єдиною людиною, до якої Мазепа мав довір'я. Він виховав його на свою подобу, годуючи улюбленим своїм автором Макіавеллі, випробовував і розвивав невпинно. Зрештою, життя Орлика доказало, що Мазепа не помилявся, шануючи його більше, як кого-будь: Орлик залишився йому непохитно вірним навіть тоді, коли Мазепа розпрощався зі світом, і він з побожною пошаною згадував свого «славного добродія»,

дарма що всі його нещастя мали свою причину у беззастережній службі Мазепиному ідеалові. Цей українець чеського походження — його рід виводився від баронів Цісарства з XII віку — мав глибоке почуття честі. Згодом Орлик мав між своїми друзями Карла XII і шведських достойників, кримського хана, французьких міністрів і дипломатів: кардинала Флері, Шовелена, Віленева, амбасадорів цісаря і англійського короля.

Орлик відразу відчитав таємничий лист княжни Дольської. Вона повідомляла, що її післанець вже вернувся з двору, відомого гетьманові, і що один король пересилає йому лист. Ці умовлені знаки означали шведський двір і Карла XII. Мазепа стежив за грою обличчя Орлика, кажучи:

— Дурна жінка! Хоче покористуватись мною, щоб ошукати Його Величність царя і щоби віддати йому Августа за Станіслава, що обіцяє допомагати нашим приятелям у боротьбі зі шведами. Я вже писав свого часу цареві, повідомляючи його про цю нісенітницю, і він щиро з неї сміявся.

І Мазепа дивився пронизливо на вірного Орлика. Чи мав він деякі сумніви щодо свого секретаря? Та Орлик не відповів нічого і вгорнув себе мовчанкою, що задовольнила його пана.

Навесні Мазепа вернувся до Батурина. У червні мав цар приїхати до Києва. Гетьман виїхав до нього, хоча часто нарікав у своїх листах до канцлера Головкіна, що його мучить подагра. Як бачимо, він незабаром по-мистецьки використав ту буцімто свою недугу.

Одної ночі у Києві, в своїй палаті, він покликав до себе Орлика, щоби відшифрувати новий лист від княжни Дольської. Вона радила йому переводити свій план; він може рахувати на всю шведську армію, що піддержить його на Волині. Усі його бажання будуть здійснені, і небавом вона обіцяє переслати йому поруку, підписану Карлом XII і Станіславом.

Мазепа, вислухавши горілиць на ліжку цього листа, прочитаного Орликом, прикидався, що він глибоко обурений. Він підвівся одним скоком і сам, як добрий актор, почав кричати:

— Клята баба з глузду з'їхала! Раніше писала мені, щоби цар узяв під свій покров Станіслава, а тепер уже щось інакше. Навіжена! Вона хоче мене, бувалу та хитру птаху, ошукати! Що б це було за нещастя, якби я дав себе намовити такій жінці. Невже ж справді можливо покидати життя для смерті, пускатись від одного берега, не знаючи, чи допливеш до другого! Сам Станіслав непевний своєї корони, Польща розділена між двох королів. Яку основу можуть мати обіцянки божевільної? Я постарів на вірній службі цареві, його батькові та братові. Я не дав себе ні королеві Собєському, ні кримському ханові, ні донським козакам. А тепер на схилі мого життя звичайна жінка хоче збити мене зі шляху. Орлику, дай мені вогню!

Мазепа власноручно спалив лист і казав далі:

— Орлику! Заки вийдеш звідсіля, напиши до цієї клятої баби

шифрою так: Прошу Вас, княгине, припинити все листування, яке загрожує моєму життю та моїй честі. Не робіть собі, княгине, не те надії, але навіть не думайте про те, щоби я на старість супроти царя міг захитати свою вірність, яку досі непорушно зберіг від молодечих літ і в якій хочу вмерти.

Лист написали та запечатали, і Мазепа сховав його, кажучи, що сам вишле. Не знати, чи цей лист дійшов до особи, для якої був призначений, чи Мазепа хотів іще раз перевірити вірність Орлика.

Дня 4 липня цар Петро приїхав до Києва в товаристві Меншикова, колишнього пекарського помічника, що дістав титул князя; він став улюбленцем царя і учасником його оргій, інколи виступаючи в ролі ката. Грубий і жорстокий, інтелігентний і елегантний, він хотів стати українським гетьманом. Мазепі було про це відомо, і він був обережний, бо знав, що нема речей не можливих для царя і що у відповідний мент його не стримали б вольності, признані Україні.

Два дні після приїзду царя до Києва розійшлася чутка, що Карл XII хоче піти походом на Україну. Петро доручив негайно Меншикову, щоб підготовив для зустрічі ворога кінноту і поставив Мазепу під накази свого вибранця. До битви не прийшло, бо Карл XII пішов на Саксонію, але вчинок царя вразив гетьмана. Він жалівся перед своїми полковниками: «Ось як відплатили мені за стільки літ вірної служби. Бути під наказами Меншикова! Я ще зрозумів би, якби це був якийсь Шереметьєв або достойник високого роду!»

Аристократ не міг вибачити Меншикову його «низького походження», але не виявляв своїх почувань росіянам. Ця зручність допомогла йому до нового успіху.

Гетьман приймав у Києві царя та його двірську дружину пишним бенкетом. Коли вже багато випили, Меншиков, зовсім п'яний, прийшов до Мазепи і почав говорити йому на вухо, але так голосно, щоби всі сусіди, генерали та козацькі полковники, могли чути:

— Гетьмане Іване Степановичу, пора вже покінчити з нашими ворогами.

Зібрані довкола Мазепи побачили, що тут іде про якусь тайну, почали збиратись до відходу, але гетьман затримав їх рухом руки.

— Ні,— відповів він,— ще не пора.

Меншиков, здивований, що йому перечать, говорив далі:

— Та, здається, не буде ніколи кращої до цього нагоди, як тепер, коли цар є тут з цілою своєю армією.

Мазепа відповів:

— Небезпечно починати нову війну, внутрішню, поки ми не покінчили із зовнішніми ворогами.

А Меншиков далі:

— Отже, чи треба лякатись, чи щадити царських ворогів? Гадаю, що ні. Зрештою, ти один вірний цареві. Ти мусиш якраз дати доказ свого прив'язання — ти повинен увіковічити себе в пам'яті росіян. Майбутні царі повинні звеличувати твоє ім'я і казати, що ніколи не

було вірнішого гетьмана від Івана Степановича Мазепи, який віддав російській державі найбільші послуги.

Тоді Петро, налякавшись нерозумної сповіді свого довіренника, дав знак до відходу. Росіяни відійшли, і Мазепа залишився зі своїми земляками. Коли за царем зачинилися двері, запанувала важка тиша. Із ревеляцій Меншикова виходило, що те, що лишилось Україні з її самостійності, знову хочуть обмежити.

— Ви чули? — казав Мазепа.— Завсігди та сама історія, і в Москві, і тут, і скрізь. Господи, змилуйся над нами і не дай їм виконати наміреного плану!

Ці слова розбудили найглибші струни: вся наболіла образа і віддавна притаєний жаль як стій промовили.

— Скрізь проливаємо свою кров: у Лівонії, Польщі, Литві, Криму, Туреччині. І навіщо? Вся наша нагорода — це образа, приниження, а тепер хочуть ще забрати останки нашої свободи...

Всі були зрозуміли притаєний зміст натяків Меншикова, але аж тепер провідники козацтва почали розуміти почування Мазепи, до якого їхнє довір'я ще зросло.

Петро, налякавшись, що Карл XII спрямовує на Україну, вирішив підготовити її до оборони і зробити Київ фортецею. Ціле літо 1706 р. козаки мусили носити землю і слухати накази москалів, які їх ганьбили, били, відрізували їм вуха і поводились із ними не як із союзниками, а як з рабами. Лицарі мусили працювати, як селяни. Ще й, на нещастя, прийшла посуха. Бракувало робочих рук, поля лежали необроблені, збіжжя висихало, а московські вояки тероризували села.

Нарід почав нарікати по корчмах, на базарах, у церкві. Козаки, селяни та поспільство падькали: «Що собі думає гетьман? Чи забув він за Україну під московськими соболями? Чи серце його закаменіло? Ех, якби ми мали гетьманом старого Дорошенка, Палія або Гордієнка, тоді сини України не докотились би так низько!»

Мазепа знав про це все, і його агенти ще й розбуджували народне обурення. Він приготовлявся дбайливо до хвилини, коли зможе здійснити мрію свого цілого життя, не нехтував розсудливістю, прикидаючись, буцімто нічого не бачить і не чує. Мазепа був незбагненним. Відтепер тільки головачі мали доступ до нього. Одного дня відвідав його старий миргородський полковник Апостол. Прийшов і каже:

— Очі всього народу звернені на Тебе, гетьмане. Цей нарід вірить у Тебе. Нехай Господь береже Тебе перед смертю, щоб Ти не залишив нас у цій неволі.

Другий полковник, Горленко, додав своє:

— Як ми щодня молимось за спокій душі Хмельницького і звеличуємо його ім'я за те, що визволив Україну з лядського ярма, так і навпаки: проклинатимемо, ми і діти наші, довіку Тебе і Твої кості, коли Ти нас за свого гетьманування після смерті своєї у такій неволі залишиш.

Мазепа все ще мовчав. Чи міг він їм повірити і довірити? Чи не

знав він, скільки то разів ішли доноси до Москви від полковників на його попередників? Не забув він іще прикладу з Самойловичем. Та треба було відповісти і відкласти на пізніше передчасне роз'яснення.

— Я вже писав кілька разів до царя про наше лихо. Коли хочете, виберіть Горленка, а я вишлю Орлика і передасте цареві прохання, щоб пошанував наші непорушні права та вольності.

Цю пропозицію прийняли. Та Мазепа не виконав її, не розвідавши спершу; цар не згодився б ніколи на таку осторогу, яка довела б його до скаженості. Коли полковники вернулись, мусили зректися свого проекту.

Кілька днів пізніше прийшов новий лист від княжни Дольської. Мазепа зібрав полковників і прохав Орлика прочитати його вголос. Княжна писала, що за обідом із російськими генералами Ренном і Шереметьєвим вона вихвалювала Мазепу. Ренн погодився з тією похвалою, але кинув від себе: «Яка шкода цього сміливого та інтелігентного Івана Степановича! Сарака і не знав, що князь Меншиков копає під ним яму і хоче заступити його іншим гетьманом». Княжна Дольська спитала, здивована, Шереметьєва, чи це правда, а цей потвердив звістку.

— Чому ж ви,— каже вона,— не повідомите про це гетьмана! Ви ж його приятель!

— Не можу — мушу мовчати,— відповів Шереметьєв.

Коли Орлик скінчив читати, Мазепа взяв слово:

— Знаю, що вони підготовляють проти мене і проти нас усіх. Вони хотять зробити мене цісарським князем (і справді, у віденських архівах існує княжа грамота з гербом Мазепи, прецікавий документ, не використаний з огляду на дальші події), хочуть скасувати козацьких старшин, прилучити до себе наші міста і наслати до них своїх воєводів. Якщо почнемо супротивлятися їхнім планам, тоді вони гадають прогнати нас до Польщі і заселити Україну москалями. Ви чули на останньому бенкеті слова Меншикова. Я знаю, що він прохав царя дати йому Чернігівське князівство, яке він уважає першим ступенем до становища гетьмана. Знаю ще й те, що цар, почуваючи небезпеку, запропонував нашу Україну одному англійському лордові Мальборо. Відтепер наша країна засуджена на те, щоби нею правив чужинець, москаль або англієць. Боже, визволи нас від москалів!

Представники козацтва відповіли на цю промову вигуками гніву та ненависті. Вони гукали всі нараз.

— Чому ж ти нічого не робиш, гетьмане?

— Чи ти не наш провідник?

— Чи козацькі шаблі не гострі?

— Чи нема у наших набійницях олова?

Мазепа встав і сказав Орликові тільки одно:

— Орлику, напиши Дольській лист із подякою за цінну дружню раду.

Козаки вийшли, а Мазепа лишився сам у задумі.

* * *

Тоді, як на Україні становище так змінилось, інші події, не менше важливі, зміняли перспективи європейської політики.

У цьому ж році 1706 Карл XII вирішив надобре покінчити з Августом Сакським. З своєю славною армією, що нагадувала монастирський чин, де вояки щодня молились і читали Біблію, він рушив на Саксонію, рідну спадщину Августа. Одночасно видав другий маніфест, заявляючи, що йде війною тільки проти самого електора і обіцяє, що нічого не змінить у складній будові св. Імперії, як вона існує від Вестфальських договорів. Август був тоді в Литві і не лишив у Саксонії війська, тому прохав миру. Умови Карла XII були важкі. Сакський електор повинен був зректися польської корони і вимовити свій союз Петрові. Саксонець крутив, швед був невблаганний. Август, бачачи, що справа безнадійна, рішив вислати до ворога нового посла — свою любку Аврору Кенігсмарк, чудово привабливу жінку, маму Маврикія Саксонського, майбутнього переможця під Фонтене. Карл, чистий лицар, якому жодна жінка не нарушила ще спокою і який заслужив на назву «непорочного короля» більш, як Людовік Баварський, відвернувся від чарівної Аврори. Вольтер у своїй «Pucelle“ звеличав на свій лад цю подію:

Чував я вже, красуне Кенігсмарк,
Як то Карло, прославлений чудак,
Що поконав кохання й королів
Тебе у двір впустити не хотів,
Щоб не піддатися Тобі, як раб,
Він оминув Твоїх приваб.

Армія Карла XII йшла вперед, і 1 вересня Ляйпціг упав. Август Сакський програв дорешти справу. Його делегати підписали 14 вересня у замку Альтранштадт справжній абдикаційний мир: Август зрікся польського престолу, звільнив своїх підданих від присяги на вірність, визнав королем Станіслава Лєщинського і зривав із царем. Тріумф Карла XII був повний. Франція, що сама почала т. зв. сукцесійну іспанську війну під наступом могутньої коаліції, складеної з імператора Англії та майже всієї Європи, ледве дихала. Вона програла дві битви під Гохштедтом і Рамільє. Шведські перемоги, за якими Версаль стежив завсігди з симпатією, прийшли саме на час як диверсія.

Від часів Рішельє Москву вважали за одного з головних ворогів Франції. Напередодні битви під Нарвою Людовік XIV писав: «Я покладу край московській амбіції». Його представник у Варшаві, Балюз так само роз'яснював поразку Августа Сакського: «Шведський король працює на користь Його Королівської Величності французького короля, коли побиває саксонського електора, імператорського та царського союзника».

Балюз, відвідавши у 1704 р. Москву, вертався через Україну, де гостював у Мазепи.

Ось що пише Балюз у листі до одного зі своїх кревняків:

«З Московщини я поїхав на Україну у край козаків і був кілька день гостем володаря Мазепи, що має там найвищу владу. Я мав до нього лист від канцлера московського. На кордонах України мене зустріла почесна козацька варта і з великою шаною ввела до міста Батурина, де в замку править володар Мазепа. Колись він, хоча козацького походження, але зі славного шляхетського роду, мав придворний ранг при королі Казимирі. Мій батько знався з ним добре, навіть у молодечі роки я бачив пана Мазепу, гарного і стрункого, при дворі.

Знаючи добре, що найвищі почесті змінюють людей і що не завсігди обережно пригадувати високим достойникам їхню молодість, я, прибувши до Батурина, привітав володаря якомога чемніше, як личить його рангові, нічого не згадуючи про минуле. Проте він сам спитав мене, чи не буду я сином Антуана Балюза*. Діставши від мене притакливу відповідь, володар Мазепа виявив у найприхильнішій формі своє задоволення, що його Прехристиянська Величність (Людовік XIV) має своїм представником сина його давнього приятеля. Пан Мазепа сам згадав свою молодість і що бачив мене не раз у Кракові, а потім, зітхнувши, промовив:

«Eheu! Fudaces labuntur anni».**

Він назагал любить прикрашувати свою розмову латинськими висловами, а як прегарний знавець цієї мови, може бути суперником наших найкращих отців єзуїтів. Його мова взагалі добірна і вибаглива, правда, якщо взагалі розмовляє, бо більше воліє мовчати і слухати інших.

При його дворі є два лікарі німці, з якими Мазепа розмовляє їхньою мовою, а з майстрами італійцями, яких у гетьманській резиденції є кілька, говорить по-італійськи. Я розмовляв з володарем України польською і латинською мовою, бо він запевняв мене, що не добре володіє французькою, хоча у молоді роки відвідав Париж і південну Францію, був навіть на прийнятті в Луврі, коли святкували Піренейський мир (1659 р.). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо я сам бачив у цього мудрого володаря французькі та голландські газети.

Володар Мазепа вже поважного віку, з яких десять років старший від мене; вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі і білі, як у жінки, тіло його міцніше від тіла німецького рейтара, й їздець з нього знаменитий.

Його дуже поважають у козацькій країні, де нарід назагал свободолюбивий і гордий і мало любить тих, що ним володіють. Мазепа притягнув до себе козаків твердою владою, великою військовою сміливістю

---

* Батько Балюза, Антуан, приїхав у Польщу у почті королеви Марії Луїзи 5 грудня 1648. В Антуана Балюза в Варшаві народився син Ян-Казимир, автор цього листа.

** Гай-гай! Швидко минають роки (лат.).

і пишними бенкетами для козацької старшини у своїй резиденції. Я був свідком одного такого бенкету, в якому багато дечого на польський лад.

Розмова з володарем вельми приємна тим, що він має великий досвід у політиці; у протилежності до москалів він слідкує і знає, що діється у чужих країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, яку бачив я в світі, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я вельми обережно зводив розмову на сучасну політичну кон'юнктуру, але мушу признати, що від цього володаря не міг я нічого певного витягнути. Він належить до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити і не казати. Все ж гадаю, що ледве чи він любить московського царя, бо не сказав ні слова, коли я жалівся на московське життя. Зате щодо польської корони пан Мазепа не затаїв, що вона іде за прикладом давнього Риму до занепаду. Про шведського короля говорив з пошаною, але вважає його занадто молодим. Особливо було мені приємне почуття пошани, яке володар Мазепа виявив до особи Його Величності (Людовіка XIV), про якого багато мене розпитував і якому прохав мене засвідчити свою пошану і відданість. Це не звичайна чемність, питома п. Мазепі, але відповідає дійсності: в залі його резиденції, де висять портрети чужоземних монархів, на найвиднішому місці знаходиться гарний портрет Його Величності. Там же, але на менше видному місці, я бачив портрети Цісаря, Султана, польського Короля та інших володарів».*

Маємо право здогадуватися, що у своїх розмовах зі старим гетьманом Балюз викладав класичні теорії французької політики супроти Швеції. Мазепа тим приємніше мусив вислухати його сповіді, бо сам знав, що французький король скрізь поборює царя: чи не чув він недавно від своїх, із Константинополя, що французький амбасадор уживає всіх заходів, щоби намовити султана до війни з Петром?

Людовік XIV вислав миттю до Карла XII одного з найкращих своїх дипломатів барона Безенваля з місією, щоб набунтувати шведського короля проти імператора: князь Євген і лорд Мальборо своїми свіжими перемогами підготовили грунт французькому дипломатові в Альтрантштаті. Доля Європи буцімто залежала від рішення, яке прийняв шведський король, а Карл XII ще роздумував і боровся у собі.

Мазепа, що завсігди мав прегарні інформації, стежив назирцем за успіхами шведів тоді, як московське ярмо гнітило Україну щораз більше.

Петро, бачачи, що його грунт у Польщі заломлюється, зумів приєднати собі одну частину польських магнатів обіцянками, що відбудує польську Україну. Можна уявити собі гіркі почування Мазепи,

---

* Уже по виході у світ французького оригіналу «Мазепи» один з її авторів, Ілько Борщак, віднайшов у рукописному відділі Паризької Національної бібліотеки (Fonds Baluze, vol. CCLI.) цей документ, що висвітлює перебування Балюза у Мазепи.

як знову з вини Москви віддаляється щораз більше так довго мріяна ним перспектива про окрему і самостійну державу, яка з'єднає в собі всі українські землі. Цар іще раз, ані не завагавшись, знищив здобутки довголітньої терпеливої праці.

11 квітня 1707 Мазепа приїхав до Жовкви у Галичині, до головної квартири Петра, який зараз скликав велику раду. Гетьман сам брав участь у цій нараді, але не прийшов на бенкет після неї. Видко було, який він схвильований і нервовий, дарма, що звичайно був спокійний і вмів володіти собою. Своїм близьким, що хотіли відгадати причину такого виняткового його неспокою, він сказав такі таємні слова:

— Якби я так вірно служив Богові, як служив цареві, я дістав би найвищу нагороду. Та тут, хоч би я був янголом, не дістану подяки за свою вірність.

На другий день москалі хотіли підкреслити новою нечемністю, що Мазепа опинився напів у неласці. Меншиков, не повідомляючи Мазепи, переслав одному з козацьких полковників наказ про воєнні операції і цим явно порушив українську конституцію та прийняті звичаї, які панували між Москвою і Батурином. Тепер уже гетьман голосно висловив своє невдоволення:

— Який глум! Яка образа та приниження для мене! Бачу щодня князя Меншикова, і він щодня радиться зі мною. А тут, не кажучи мені нічого, без моєї згоди він видає накази старшинам моєї держави! Отже, мій полковник міг би від'їхати без мого дозволу! Ех, якби він його послухав, я казав би його розстріляти, як собаку!

Після цього Мазепа оповів про нараду з попереднього вечора під проводом царя. Петро повідомив його, що хоче перемінити козацьке військо на таку ж звичайну армію, як його власна. Дні України були почислені.

Козацька старшина зрозуміла повагу становища. Вона почала раду радити, і полковник Апостол знайшов у Печерській бібліотеці у Києві текст Гадяцького договору з 1659, згідно з яким Україна зірвала з Москвою і ввійшла у союз із Польщею як рівна. Мазарен від імені Франції обороняв енергійно цієї умови.

Одначе всі ці наради не довели до позитивного висліду. Мазепа тримав себе осторонь, щоб не дати цареві приводу до надто швидкої інтервенції, що могло би напевно знівечити його віддавна обдуманий план. Накінець Мазепу повідомили, що приїхав посередник, на якого він так нетерпеливо ждав: Заленський, ігумен Єзуїтської колегії у Винниці. Гетьман уже був зважився. Після довгої розмови з гетьманом єзуїт вибрався до Саксонії відшукати Карла XII. А проте добрий дипломат не хотів довіряти своїх справ тільки одному амбасадорові. Він виїхав із Жовкви у товаристві царевича Олексія, щез на кілька годин і за той час розмовляв в одному замку княжни Дольської з одним ченцем, так що ніхто про це не знав. Третій післанець, якийсь болгарський єпископ, якого ім'я не дійшло до нас, теж виконував службу посередника між Мазепою і Карлом XII. Тих духовників ніхто не

підозрівав, вони вміли виконувати свої обов'язки так дискретно, що тайн своїх нікому не видали, і тому не можемо стежити за дальшими подробицями переговорів...

Хоча не можемо відтворити листів Мазепи до шведського короля, сповідник і історик Карла XII, Нордберг, передав нам їх зміст.

У вересні 1707 р. гетьман закликав на поміч шведів, обіцяючи вирізати 7000 москалів, що стояли залогою на Україні.

Французькі історики докоряли за Вольтером Карлові XII, що він загнався на схід Європи, замість напасти на цісаря, як це зробив Густав-Адольф у добу Рішельє. З погляду французьких інтересів вони мають рацію, але Карл XII думав перш усього про будуччину Швеції. Навіщо було йому йти на Відень? Чи не тримав він цупко у своїх руках Помор'я, єдину провінцію з усього цісарства, справді корисну для нього та необхідну? Зате дозволити Росії закріпити свою владу над Балтійським морем — це було для Швеції однозначне з актом справжньої абдикації, значило змаліти перед Росією і зректись ролі великої північної держави. Попередники Карла XII Густав-Адольф і Карл X заборонили Москві доступ до «шведського озера», але досвід доказав, що царі відновляли невпинно свої спроби, хіба що якась рішуча поразка вибила би їм з руки на довгий час зброю. Карл XII зрозумів, що він мусить вести з Москвою безпощадну війну, аби не допустити до її поширення; зміцнення та до нових завойовницьких здобутків, одним словом: до повної гегемонії, що нарушувала рівновагу Північної Європи.

Та щоби знищити Москву, треба було вдарити на неї на її власній території, не віддаляючись занадто далеко від операційних баз, а найближчим шляхом до цієї мети було зібрати проти Росії найближчих її сусідів — висунути питання Курляндії, Литви, Польщі та України. Чи два століття пізніше, за останньої війни, та сама ситуація не виринула наново?

Коли Карл XII звертався так рішуче проти Росії, то цим проявив дуже живе зрозуміння реальної політики і основних інтересів свого народу. Він міг розраховувати на Польщу, якій дав короля, Франція шукала його дружби, Англія і Нідерланди стояли за ним, Туреччина ждала тільки сприятливої нагоди, щоби помститись Росії. Україна своїм винятковим географічним положенням була наче створена на міст між Туреччиною і Швецією. Москві загрожував ланцюг, що оперізував її від Риги до Бахчисараю.

Шведи мали ще у свіжій пам'яті союз Карла X з Хмельницьким, і не треба було їм довго роз'яснювати значення України. Перервану нитку традиції нанизали наново.

У вересні 1707 воєнні сили напівготові менш-більше рівноважились. Карл XII, залишивши 8000 війська у Польщі, мав для себе 35 000. Його генерали Левенгаупт і Лібекер розпоряджали у Лівонії та Фінляндії приблизно від 11 000 до 15 000 вояків. Таким робом шведи мали 69 тисяч війська, не рахуючи польської помочі; Петро міг проти-

ставити цій силі тільки своїх 60 000. Отже, українська армія, трохи менша від цього числа, могла рішати перевагу.

А проте не можна було й думати про похід на Москву у напрямку на Смоленськ, бо Петро нищив усе перед шведами.

Вдарити на Москву можна було тільки від України, найближчої до неї. Карл XII обдумав розумніший і реальніший план, і він повинен був би удатись, якби його були перевели у відповідний мент.

А втім, його розвинули занадто пізно.

Коли восени 1707 р. Мазепа прохав Карла XII злучитись із ним, він мав усю свою армію, москалі були далеко, з розсіяними силами від Полісся до Вільна. Що ж, коли Карл XII, замість спрямувати на Україну, пішов убік на Литву і змінив виконання великого проекту. Один німецький історик кінця XVIII ст. в Енгелі.добачає у цій помилці головну причину полтавської поразки: «Мазепа,— писав він,—у 1706 р. не міг дати Карлові XII обіцяної допомоги. Якби шведи були прийшли на Україну у 1707 р., хтозна, може, й досі існувала б на півночі велика шведська держава і Україна мала б національного володаря з Мазепиного роду».

Коли шведський король рішився, обставини битви сильно змінились. Хоч який був зручний Мазепа, він не міг відмовитись від усякої помочі цареві, і його власна армія ослабла на 15 000 доброго козацького війська, що віддалилося від рідного краю. А на його місці москалі зосередили своє військо на Україні. Ще раз мусимо сказати, що Карл XII зробив погано, не прийнявши запросин Мазепи.

Два великі стратеги XVIII в., що уважно простежили хід цих воєнних операцій, Маврикій Сакський і Фрідріх Великий дійшли до однакового висновку. Цей другий каже: «Докоряли Карлові XII, що він повірив обіцянкам Мазепи. Але ж козак не зрадив його, навпаки — це Мазепу зрадив несподіваний хід подій, яких він не міг передбачити своїм розумом». Мазепа завсігди тримав військо на польській Україні. Цим військом проводив син його улюбленої сестри Андрій Войнаровський. Старий гетьман дивився на свого сестрінка, наче на свою дитину; він вислав його на студії до Саксонії, у Дрезденський університет. Це був чільний вояка, вихований на європейця, добрий промовець і талановитий, на якого, як казали, повинно перейти величезне майно гетьмана, а може, і політичний провід.

Не було вже потреби прикидатись. Коли вся Польща заявилась за Станіславом Лєщинським, Мазепа дав наказ своєму сестрінкові, щоби покінчив з магнатами на Волині. Почалась різня та руїна, і козаки шукали помсти за віковий кривавий гніт на своїх ворогах. Не треба кращої характеристики цього стану, як промова одного козацького полковника до польського шляхтича, ватажка, що попав у його руки:

«Колись ви були нашими панами, а ми вашими підданими. Тоді ви були сміливі; а тепер маєте стільки сили, скільки у старої баби, і ви гідні того, щоби ваші давні піддані плюгавили вас, бо ви не вмієте вже

навіть боронитись. Якщо не поправитесь, то повісимо вас усіх за вуха і здеремо із вас шкуру!»

Так Польща почала конати, і це мало тривати майже ціле століття. Північна війна завдала їй лихого удару.

Тим часом у Києві Мазепа переводив свій великий план. 16 жовтня прийшов до нього післанець із листом, зашитим у шапці, від княжни Дольської. Як звичайно, заки дав його прочитати Орликові, кляв жіночу глупоту та злобу. У листі княжни був іще другий лист від Станіслава Лєщинського. Княжна повідомляла, що чернець дібрався щасливо до Карла XII, що шведи наближаються до кордонів України, що приготовлений уже проект договору з Мазепою, і тому прохає гетьмана вислати довірену особу, щоб його відібрати.

Провівши ніч на роздумуваннях, Мазепа відкрив Орликові свою душу, наскільки взагалі така непроглядна душа могла це зробити. У довгій промові з різними обережними застереженнями, розумно та передбачливо він виклав йому причини зміни своєї політики.

«Досі я не посмів передчасно виявляти тобі свого наміру та тайни, яку ти відкрив учора випадково, не тому, щоб я мав який-небудь сумнів щодо твоєї вірності для себе,— адже ніколи не зможу про твою чесність і подумати, щоб ти за таку мою ласку до себе, любов і добродійства відплачував мені невдячністю і став зрадником. А проте, зваживши, що, хоча ти розумний і з чистою совістю, все ж молодий і в таких обставинах не маєш повного досвіду, боявся я, щоб ти в розмові з різними російськими та нашими старшинами, чи то довірочно, чи з необережності, не вимовився перед ким з тим секретом і тим самим мене і себе не погубив. Тому, що тепер не можна було перед тобою затаїти цієї тайни, то Всевишнього Бога взиваю на свідка і присягаю, що я не для приватної своєї користі, не для вищих почестей, не для збагачення себе або для яких-небудь інших химер, а для вас усіх, що є під моєю владою, для жінок і дітей ваших, для загального добра спільної неньки своєї батьківщини бідної України, всього Запорозького Війська і українського народу, для розширення прав і військових вільностей хочу це зробити при допомозі Божій, щоби ви з жінками і дітьми і батьківщина з Військом Запорозьким ані від москалів, ані від шведів не загинули».

Мазепа казав Орликові присягнути на хрест, що він мовчатиме. Коли генеральний писар зобразив йому небезпеки наваженого діла, гетьман упевнив його, що піде за подіями. Він прийме пропозиції Карла аж тоді, коли побачить, що цар не тільки не зможе боронити України, але й Московщини; тоді весь світ буде свідком, що він іде за конечністю. Чи вільний нарід не має обов'язку захищати всіма засобами своєї волі? Щодо листа від Станіслава, він вирішив переслати його цареві через свою маму. Можемо здогадатись, що Петро ніколи не дістав цього листа. Хоча яке довір'я мав Мазепа до Орлика, він не хотів уводити його в спокусу. На другий же день він казав йому написати лист до Станіслава, яким відкидав усякі проекти союзу з ним.

Хитрий гетьман ніколи не скомпрометував себе писаним словом; він розумів добре його небезпеки і не хотів давати своїм ворогам проти себе такої страшної зброї. Зате післанців можна було завсігди відпекатись.

Мазепа попрямував на Батурин, де він востаннє відсвяткував дуже пишно Різдво. Єзуїт Заленський вернувся вже туди зі своєї місії. Гетьман зустрівся з ним при помочі Орлика, подбавши про всі можливі форми обережності. Священик оповів йому про становище шведської армії. Він привіз зі собою поклик Станіслава Лєщинського, який обіцював Україні якнайбільші користі. Але Мазепа не ставився поважно до нового польського короля. Його цікавив тільки Карл XII. Заленський дістав доручення ждати на нові інструкції у своїй колегії у Винниці.

Тим часом Мазепа нарікав перед царем на свою недугу, і цей прислав йому свого лікаря; він не підозрівав намірів гетьмана, проти якого постало небезпечне обвинувачення. Один хитрий вояка на московській службі, що втік із турецької в'язниці, випадково перехопив тайну листування, яке йшло між Мазепою і ворогами царя. Тому доносові, що покривався з правдою, цар не хотів йняти віри.

Карл XII ішов уперед, побив росіян і зайняв Гродно. 11 лютого 1708 він зупинився перед Сморгонем: вирішальний мент наближався.

Цар з'єднав собі у Польщі прихильника, коронного гетьмана Сенявського, якому давав надію на польський престол. Сенявський був магнатом з амбіцією, мав становище менше-більше воєнного міністра, інтелігенцію невелику, але здоровий розум, який казав йому слухати своєї жінки, Єлисавети, або, як називають її у тодішніх дипломатичних паперах «пані воєводової белзької». Вона була, як кажуть, дуже гарна, енергійна, з амбіціями та дуже популярна між польською аристократією, «завсігди готова,— як писала «Газетте де Франсе»,— до якоїсь нової інтриги». Вона любила Францію і належала до найкращих агентів маркіза Де Бонака, представника Людовіка XIV у Варшаві.

Воєводова мала сильні симпатії до Швеції і зуміла нав'язати зносини з Мазепою, якого дуже точно інформувала про діяльність свого чоловіка.

Сенявський прохав гетьмана через посередництво царя, щоб йому прислати корпус війська на допомогу. Мазепа не мав ніякої охоти робити цього, не бажаючи ослаблювати своєї армії у мент важливого рішення, а головно, не хотів помагати полякам у боротьбі зі шведами. Сенявський пожалівся Петрові, але Мазепа доказав дотепно цареві, як то важко «довіряти козаків завсігди перфідним полякам». Відтак піддав іще думку, що коронний гетьман готов перейти на бік шведів, зваживши, що його жінка не скривала своїх справжніх симпатій. Накінець сміливо докинув: «Хтозна, чи Сенявський не має наміру відобрати в мене 10 000 людей, щоб поділити моє військо і відчинити ворогові дорогу на Україну?».

Сенявський, хоч і мало інтелігентний, зрозумів подвійну гру своєї жінки і обвинуватив гетьмана у таємнім союзі з Карлом XII і Станісла-

вом. Не треба було, зрештою, і великого дипломата, щоб дійти до такого висновку. Адже Станіслав, непоправний балакун, чванився перед турецьким амбасадором, що гетьман України — це його приятель. Інформатори Мазепи остерегли негайно свого пана, і гетьман уже заздалегідь нарікав у листах до Петра, що «кружляють підлі наклепи, поширювані його ворогами, які не дають йому вмерти спокійно».

Мазепа ще раз виграв; він не вислав свого війська і без труднощів розсіяв підозріння. Але в останній хвилині, коли вже мав перевести в діло союз зі Швецією, все захиталось. Непереможне кохання пізньої осені потрясло цим досі дивно зрівноваженим життям і казало гетьманові майже призабути про розсудливі, точно обдумані плани. Велика пригода, що ждала його, почалась під знаком жаги.

III

МОТРЯ КОЧУБЕЇВНА

Василь Кочубей, найвищий суддя, був давнім військовим товаришем Мазепи ще за Дорошенка: вони були навіть свояками, бо сестрінок гетьмана Обидовський оженився з одною донькою Кочубея. Старий Кочубей був багатир, яких мало: у всій Україні знали про його багатства, безмежні поля, табуни шпарких коней, палати з золотом, кожухами, дорогоцінностями. Та найкращим його самоцвітом була донька Мотря. Мазепа був її хресним батьком. Пушкін у «Полтаві» так звеличав її красу:

Та й правди нічого ховать,
Ніде нема Марусі рівні:
Вона мов квітка та дубрівна,
Що тільки стала розцвітать;
Немов тополя на могилі,
Гінкий та гнучкий стан прямий;
Як шум біліє вся вона,
Кругом дівоцького чола,
Мов хмари, коси бовваніють,
Як маківочка, рот красніє,
Очиці, як зірки, блищать.
Вродлива, ані втять, ні взять!
Та не єдиною красою
Маруся звісна стала всім,
А більше розумом своїм,
Чутливим серцем, чеснотою.*

Мазепа мав більш 60-ти, коли закохався у Мотрю. Його дужий організм не відчував наступу літ. Він мав струнку стать, гарні промовисті очі, що горіли живим блиском, і не втратив нічого зі своєї сили та живучості. Був якийсь чар довкола цієї незбагнутої постаті; слава та кохання супроводили її вірно. Донька Кочубея теж зазнала цього не-

* За Гребінкою.

переможного чару. Не маємо причин сумніватись, що вона щиро покохала гетьмана.

Мазепа хотів із нею оженитись у 1704 р. Старий Кочубей і чути про це не хотів. Не кажучи про різницю віку, православна церква забороняла шлюби між хресним батьком і похресницею. Зрештою, гетьман мав славу переможця жіночих сердець...

У московських архівах зберeглись іще листи Мазепи до Мотрі, переслані Кочубеєм цареві на доказ, що його доноси правдиві. Закохана пара сходилась потайки, і гетьман присилав увесь час своїй вибраній дорогоцінні дарунки. Та її мама, сувора жінка, не вміла жартувати з обов'язком: ненавиділа Мазепу і так ганьбила доньку, що життя Мотрі ставало нестерпне. Мотря вирішила покинути рідну хату і втекти до гетьмана.

Батько терпів у розпуці. «Темною ніччю,— нарікав він,— прийшов він, як вовк між вівці, і вхопив потайки мою доньку. Яке горе! Який нелюдський, невисловленний біль! Я не знав, що мені діяти, і казав бити у дзвони, щоби всі знали моє лихо. Чи не краще було б, якби він казав мені згинути серед мук, ніж так знеславити мою честь?»

Наслідком скандалу, головно з огляду на осуд козацької старшини, Мазепа завагався і відіслав Мотрю до її батьків.

Та кохати її не перестав. На доказ маємо кілька його листів, повних ніжності, з яких можемо відчитати щире почування та терпіння великої людини.

1.

Моє серденько, мій квіте рожаний!

Сердечно на теє болію, що надалеко від мене їдеш, а я не можу очиць твоїх і личка біленького видіти; через сеє письмечко кланяюся, всю Тебе* цілую любезно.

2.

Моє серденько!

Зажурився я, почувши від дівки (служниці) таке слово, що В[аша] М[илость] за зле на мене маєш, що В[ашу] М[илість] при собі не задержав, але відіслав додому. Уваж сама, що б з того виросло.

Перше: що б твої родичі по всім світі розголосили: що взяв у нас дочку уночі гвалтом і держить у себе замість підложниці.

Друга причина: що державши В-у М. у себе, я би не міг жадною мірою витримати, та і В. М. так же; мусіли би ми із собою жити так, як подружжя каже, а потім прийшло б неблагословення від церкви і клятьба, щоби нам із собою не жити. Де ж би я тоді Вас подів? І мені би через теє В. М. жаль, щоб потім на мене не плакала.

---

* В оригіналі: «всі члонки».

3.

Моє сердечне кохання!

Прошу і вельми прошу, будь ласка зо мною побачитися для усної розмови. Коли мене любиш, не забувай же, коли не любиш — не споминай же. Спомни свої слова, що любить обіцяла, на що мені і рученьку біленьку дала.

І повторе і постократно прошу, назначи хоч на одну мінуту, коли маємо з собою видітися для спільного добра нашого, на котре сама раніше згоду свою була дала. А заки теє буде, пришли намисто з шиї своєї, прошу.

4.

Моє сердечко!

Уже ти мене ізсушила красним своїм личком і своїми обітницями. Посилаю тепер до В[ашої] М[илости] Мелашку, щоб про все розмовилася у В. М. Не стережися її ні в чім, бо є вірна В-ій М. і мені в усім. Прошу і сильно, за ніжки В. М., моє серденько, обнявши, прошу, не відкладай своєї обітниці.

5.

Моє серце кохане!

Сама знаєш, як я сердечно, шалено люблю В. М.; іще нікого на світі не любив так. Моє б теє щастя і радість (було), щоб нехай їхала та жила у мене; тільки ж я уважав, який кінець з того може бути, а головно, при такій злості і заїлості твоїх родичів. Прошу, моя любонько, не відміняйся ні в чім, як уже непоєднократ слово своє і рученьку дала-єсь; а я взаємно, поки жив буду, тебе не забуду.

6.

Моє серденько!

Не маючи відомості про поводження В. М.,— чи вже перестали В. М. мучити і катувати,— тепер від'їжджаючи на тиждень на певні місця, посилаю В-ій М-сти від'їзного (дарунок з нагоди від'їзду) через Карпа, що прошу завдячно прийняти, а мене в неодмінній любові своїй ховати.

7.

Моє серденько!

Тяжко болію на теє, що сам не можу з В. М. обширно поговорити, що за відраду В. М. у теперішнім смутку вчинити. Чого В. М. від мене потребуєш, скажи цій дівці. В остатку, коли вони, проклятії твої, тебе цураються,— іди в монастир, а я знатиму, що на той час з В. М. чинити. Чого треба — ще раз прошу повідомити мене В. М.

8.

Моя сердечно кохана!

Тяжко зажурився я, почувши, що тая катівка не перестає В. М. мучити, як і вчора теє учинила. Я сам не знаю, що з нею, гадиною, чинити. То моя біда, що з В. М. слушного не маю часу про все переговорити. Більш від жалю не можу писати; тільки теє, що що-небудь станеться, я, поки жив буду, тебе сердечно любити і зичити всього добра не перестану, і повторе пишу, не перестану, на злість моїм і твоїм ворогам.

9.

Моя сердечно кохана!

Виджу, що В. М. у всім відмінилася своєю любов'ю давньою до мене. Як собі знаєш, воля твоя, чини, що хочеш! Будеш потім того жалувати. Пригадай тільки слова свої, під клятвою мені дані, на той час, коли виходила ти з покою мурованого від мене, коли дав я тобі перстень діямантовий, над котрий найліпшого, найдорожчого у себе не маю: «Що хоч сяк, хоч так буде, а любов між нами не відміниться».

10.

Моє серденько!

Бодай того Бог з душею розлучив, хто нас розлучає. Знав би я, як над ворогами помститися, тільки ти мені руки зв'язала. Я з великою сердечною тоскницею жду від В. М. відомості, а в якім ділі, сама добре знаєш. Тому вельми прошу, дай мені скорий отвіт на цеє моє писання, моє серденько.

11.

Моя сердечно кохана, найліпша, найлюбезніша Мотронько!

Вперед смерті на себе сподівався, ніж такої в серцю Вашім відміни. Спомни тільки на свої слова, спомни на свою присягу, спомни на свої рученьки, котрі мені не раз давала: «Що мене — хоч будеш за мною, хоч не будеш — до смерті любити обіцяла».

Спомни наостаток любезну нашу бесіду, коли ти бувала у мене у покою: «Нехай Бог неправдивого (неправдомовного) карає, а я — хоч любиш, хоч не любиш мене — до смерті тебе, відповідно до слова свого, любити і сердечно кохати не перестану, на злість моїм ворогам». Прошу і дуже, моє серденько, яким-небудь способом побачся зо мною: що маю з В. М. далі чинити. Бо вже більш не буду ворогам своїм терпіти, оконечну помсту вчиню, а яку, сама побачиш.

Щасливіші мої письма, що в рученьках твоїх бувають, ніж мої біднії очі, що тебе не оглядають.

12.

Моя сердечно кохана Мотронько!

Поклін мій віддаю В. М., моє серденько, а при поклоні посилаю В. М. гостинця — книжечку і обручик діямантовий, прошу теє завдячно прийняти, а мене в любові своїй невідмінно ховати, заки дасть Бог з ліпшим привітаю. За тим цілую уста коралові, ручки біленькії і всі приваби* тільця біленького, моя любенько кохана!

* * *

Як на старого скептика, учня Макіавеллі, то в цих листах знаходимо справді подиву гідну свіжість і ніжність почувань. Складна душа Мазепи мала такі незбагненні переходи!

Є ще деякі подробиці, що виправдують враження від цих листів. Старий Кочубей у своїх доносах до царя жалувався, що Мазепа прохав і дістав від його доньки волосся і що донька переслала йому свою нічну сорочку.

Її життя ставало нестерпне. Щодня повторювалися сварки. Дівчина проклинала своїх батьків і попадала у таку лють, що плювала їм в лице. Вони думали, що вона заворожена.

Кочубей, втративши терпець і не маючи сил боротися з донькою, написав лист до Мазепи зі скаргою, безпосередньо його не обвинувачуючи:

«Лихо мені, нещасливому, всіма покиненому! Замість надії найти в рідні потіху на старість, маю нову журбу. Очі мої вкриваються мрякою. Невимовний сором заливає мене, і не можу нікому глянути в очі. Ганьба каже мені втікати від людей. Я плачу невпинно зі своєю нещасливою жінкою».

Мазепа відповів, обвинувачуючи жінку Кочубея, що вона — вина всього нещастя. «Це жінка нахабна і балакуча, яку треба би загнуздати, як дикого коня». Утеча Мотрі спонукала його до роздумувань у чисто класично-біблійному стилі: «Чи свята мучениця Варвара не втікала з дому батька свого Діоскура, і то не до хати гетьмана, але в багато бідніше місце, між пастухів?»

«Ах, якби колись твій дах і твоя хата згинули, то ти не міг би обвинувачувати в цьому нікого. Ти мусив би шукати вини тільки в проклятій нахабності твоєї жінки. А щодо розпусти, про яку ти згадуєш у твоїм памфлеті, не знаю, що ти хочеш сказати. Чи саме це з тобою не діється, коли ти так слухаєш своєї жінки?»

Такою була драма, якої епізоди розвивалися ще між 1704—1705 у півтаємнім сутінку. Зовнішні форми були збережені. Мазепа й надалі бував у рідні Кочубея, її голова, як і давніше, на батуринських бенкетах; він запевняв гетьмана в своїй вірності, але шукав тільки нагоди, щоб

* В оригіналі: «члонки».

помститись звіднику своєї доньки за жорстоку образу своєї жінки. Він чув без сумніву не раз політичні виводи Мазепи, але — як ми вже згадали — розсудливий гетьман не зважувався розвивати своїх думок, а головне, не надавав своїм проектам реальної форми, яка могла причинити йому лихо. Кочубей не мав терпцю ждати на дійсні безсумнівні докази, і його поспіх був причиною його згуби.

У серпні 1707 р. здалось йому, що знайшов сприятливу нагоду. Зовсім випадково під час неприявності гетьмана у Батурині, якого заступав, він познайомився із мандрівним ченцем Никанором, перед яким виявив свою ненависть до Мазепи. Переконавшись у його симпатіях до себе, дав йому дарунки, особисто і для ігумена чину, і після деяких вагань передав йому лист до Петра з формальним доносом на гетьмана, якого обвинувачував у державній зраді.

Никанор, приїхавши до Москви, пішов до страшної Преображенської канцелярії. Там його заарештували і відвели до кімнати мук, де примусили сказати все, що знає. Але його оповіданню не йняли віри. Петро мав інші клопоти і не вірив цьому новому доносові, обмежившися до ув'язнення ченця.

Коли Кочубей не дістав ніякої відповіді, на початку 1708 р. він післав нового агента, вихрещеного жида Яценка, до царського сповідника. Цим разом він повторив точніше свої обвинувачення. Мазепа був у зв'язках з польським королем Station Станіславом Лєщинським через посередництво єзуїта Заленського. Гетьман важив навіть на царське життя. Три сотні його сердюків дістало наказ стріляти на царя, коли він приїде до Батурина, на перший знак із Мазепиної палати. Цар оминув смерті тільки чудом, тому що відклав свою намірену подорож...

Незадоволений висилкою Яценка, Кочубей і його приятель Іскра, полтавський полковник, запрохали на гарний хутір у Диканьці полтавського священика Святайла. Вони прохали його передати одному із царських полковників, що стояв залогою на Україні, нові відомості про зраду Мазепи. Полковник переслав папери до головної царської ставки, але цей лист випередив уже Мазепа своїм, дізнавшись про Кочубеєву змову. Гетьман прохав царя, щоб повів енергійне слідство для перевірки обвинувачень, звернених проти нього.

Петро не визволився ще від впливу Мазепи. Двічі, 1 і 11 березня, він повторив своє довір'я до нього: «Я не даю віри твоїм огудцям. Вони дістануть заслужену нагороду». Він заохочував його упевнитись щодо вірності своїх найближчих і між іншим радив арештувати найближчого його друга полковника Апостола, одного з провідників повстанчого руху, якого вважав спільником Кочубея.

Кочубей з Іскрою находилися ще в Диканьці. Сильний відділ війська, висланий гетьманом туди, приїхав запізно. Їм вдалося перейти кордони України і знайти захист у московській армії. Від канцлера Головкіна вони дістали лист, яким цар взивав донощиків до Москви, бажаючи їх вислухати і порадитись, що має зробити, щоби перешкодити планам Мазепи.

Сердеги не підозрівали пастки. Головкін, який мав вести їхню справу, був одним із найвірніших приятелів Мазепи. Гетьман залюбки повторював: «Москва любить гроші» і ніколи не забував про дорогоцінні дарунки для вищих достойників. Заки ще перевели допит Кочубея і Іскри, Головкін вирішив добути із них прізвища їхніх спільників і віддати їх на поталу Мазепі.

18 квітня вони приїхали до Вітебська, до генеральної російської ставки, де були всі вороги гетьмана, Кочубей, Іскра, священик Святайло, Яценко, сотник Кованько, двоє писарів, сестрінок Іскри і вісім осіб служби. Головкін мав до помочі Шафірова. Це був вихрещений жид, один із найталановитіших російських дипломатів тої доби. Але він був і довіреним Мазепи, зазнаючи його ласки. Східна дволичність виявилась тут у всіх своїх претонких хитрощах. Оба урядовці прийняли Кочубея й Іскру дуже чемно. «Цар,— казали вони,— ставиться до вас дуже ласкаво. Ви маєте його прихильність на своїм боці. Оповіжте нам усе, що знаєте, не скриваючи нічого».

Так заохочений Кочубей почав довгу промову про минуле України. А був він балакун. Врешті передав суддям предовгий меморіал з 26 статтями про зраду Мазепи. Ось головні пункти обвинувачення проти гетьмана:

1. У Мінську 1706 р. Мазепа довірився Кочубеєві у приватній розмові, що княгиня Дольська зобов'язалася передати йому пропозиції Станіслава. Цей король пропонував гетьманові Чернігівське князівство і обіцяв свободу для української армії.

2. 11 травня 1707 р. Мазепа під час одного бенкету підніс такий тост за здоров'я княгині Дольської: «Випиймо за цю премилу княгиню, бо це шляхетна й інтелігентна жінка, до того ж моя приятелька».

3. Цього ж року Кочубей і його донька були з Мазепою на хрестинах одної жидівки. Після хрестин Мазепа заявив Кочубеєві, що Москва хоче поневолити Україну.

4. 20 вересня 1707 р. один писар поінформував Кочубея, що гетьман приймав на Печерську єзуїта Заленського, наставника Колегії у Винниці, який звернувся до козацької старшини з такою промовою: «Панове полковники, не лякайтесь шведів! Вони готуються не проти нас, а проти Москви. Ніхто не знає, де криється вогонь і де він тліє під попелищем. Але коли він несподівано вибухне, і сподіваємося, що це буде невдовзі, кожний його побачить, і нелегко буде загасити ту пожежу».

5. 8 жовтня, місяць пізніше, Мазепа давав у Києві великий бенкет, на якім були полковники з Миргорода і Прилук. Зараз на другий день він вислав одного козака до Заленського. Невже ж він піддержував би листування з тим священиком, якби він не мав недобрих планів?

6. 10 жовтня гетьман зачинився з полковниками і відчитував їм договір, підписаний у Гадячі між Виговським і поляками.

7. На Різдво цього ж року Мазепа зустрівся вночі потайки з єзуїтом Заленським у своїм дворі в Бахмачі.

8. Гетьман погрожував, що хто буде проти здійснення його планів, тому зріже голову.

9. Одного разу, коли Мазепа обідав у Кочубея, після тосту, внесеного на його честь як гостя, відповів він меланхолійно: «Що це за потіха для мене — жити у вічній небезпеці? Чи не є я, як віл, який у кожній хвилині жде на удар довбнею?» І тоді почав він вихвалювати гетьмана Виговського і Брюховецького, славних тим, що пробували скинути московське ярмо. Відтак, звертаючися до жінки Кочубея, сказав: «Я теж подумав би про нашу свободу, але ніхто не хоче мені помогти, а твій чоловік іще менше, як інші».

10. Одного разу гетьман, звертаючися у Києві до полковників, сказав так: «Коли є хто між вами може такий, який гадає, що хочу передати гетьманську булаву Войнаровському, то помиляється. Ви, панове, будете мати повну волю вибрати одного з-поміж вас. Войнаровський не потребує того, щоби жити в ріднім гнізді. А я готовий передати вам своє становище». Коли полковники протестували, кажучи: «Нехай Бог вас боронить від такого бажання», Мазепа додав: «Коли нині є між вами бодай один, який може спасти батьківщину, я передав би йому її в опіку. Але коли ви лишаєте цей тягар на моїх плечах, слухайте мене і йдіть за мною!».

11. Гетьман перешкоджав усіма засобами шлюбам між росіянами і українцями.

12. Коли раз хтось нарікав на татар, Мазепа відповів: «Залишіть їх у спокої! Вони небавом стануть нам у пригоді!»

До цього меморіалу Кочубей приложив копію народної думи, складеної Мазепою 30 літ тому.

Акт обвинувачення був точний і мав чималий фактичний матеріал. Але царські міністри занадто дружили з Мазепою, який впливав на них своїм чаром навіть на віддалі, і вони не могли піти за Кочубеєм. Під претекстом, що деякі подробиці у зізнаннях суперечливі, взяли полковника Іскру на муки. Він швидко захитався в своїй обороні і заявив: «Я ніколи не знав нічого про зраду Мазепи, хіба від Кочубея».

Судді стали певніші у своєму слідстві. Вони видали наказ випитати муками головного обвинуватця. Заки кати ще зблизилися до Кочубея, він перестав володіти собою: «Визнаю,— сказав він,— що з ненависті до Мазепи я видумав усю цю історію, щоби помститись за образу, заподіяну моїй рідні». Та було запізно: муки почались. Кочубея вдарили п'ятикратно страшним кнутом, якого тоді ще на Україні не знали. Тоді як старець стогнав під ударами, міністри глузували: «Чи не придумав ти тієї інтриги в інтересі шведів, щоб позбутися вірного гетьмана і на його місце посадити другого, доступнішого для намови ворога?»

Кочубей серед стогонів повторив свою відповідь. Ніхто, крім Іскри, не знав про його доноси. І нічого більше не могли від нього довідатись.

30 квітня обвинувачених вислали до Смоленська. У справозданні, висланім до царя, Головкін і Шафіров домагались кари смерті для Кочубея та Іскри і заслання для їхніх спільників. Та Петро, вважаючи

своїх міністрів занадто слабкими, домагався нових мук. Головкін надаремне запевняв його, що старий Кочубей не видержить їх. Нещасливих привезли знову до Вітебська 28 травня і піддали новим страшним знущанням. Писарі Преображенського Приказу записали лаконічно: «Кочубей 3 удари, Іскра 6, піп Святайло 20, сотник Кованько 14».

Стіни кімнати знущань були вкриті кров'ю. Жорстокість була зайва. Обвинувачені не мали в чому сповідатися. «Ах,— кричав сотник Кованько,— московський кнут такий приємний, що варт би робити з нього дарунок жіноцтву!»

Цей гіркий глум був натяком на жінку Кочубея, що спонукала його до цього вчинку і вела всю інтригу. Священик Святайло ревів: «Нехай їх чорти візьмуть! Коли вже вони перестануть писати на наших плечах?»

Накінець в'язнів скували і відіслали через Дніпро до Мазепи, до його головної квартири у Борщагівці, біля Білої Церкви, куди вони приїхали 1708 р. Гетьман міг їх помилувати, але час не був пригожий на ласку. Зраджений змовник і розчарований коханець виявив себе невблаганним.

Три дні пізніше виконали присуд перед фронтом війська в присутності величезної юрби, бо Мазепа любив впливати на уяву своєю владою і могутністю.

В степу вставав досвіток прозорим, погідним липневим ранком. Появилася гетьманська варта, що оперезувала засуджених, яких священик потішав на останню дорогу. Писар прочитав присуд, нагадуючи злочини донощиків. Ударили барабани, і засуджені похоронною ходою ввійшли по сходах шибениці. Ставши при помічниках ката, Іскра і Кочубей похилили голови на колоди. Два блиски сталевої сокири, два глухі удари, дві голови впали на дошки, вогкі від ранньої роси...

Юрба розходилася поволі, подаючи собі коментарі до події. Повітря було тихе, небо чисте, непереможний гетьман на вершку своєї слави. Ніщо не віщувало бурі, яка збиралася над Україною, бурі, яка три місяці пізніше мала змести Мазепу з його щастям...

IV

МАЗЕПА І КАРЛ XII

Коли голови Іскри і Кочубея впали під катівською сокирою, козацька старшина почала щораз більше наступати на Мазепу, запевняючи його у своїй вірності, щоби він якнайскорше покінчив з ворогами народу. Вони присягалися, що будуть боронити з ним аж до смерті честі, прав і вольностей України. Орлик і Войнаровський знали, що гетьман має зв'язки з Карлом XII. Мазепа, навчений історією з Кочубеєм, приймав усі протести і заяви вірності, не рішаючись відкрити своєї маски.

Полковники з Миргорода, Прилук, Лубнів Апостол, Горленко і Зеленський прийшли одного дня до нього з генеральним обозним Ломиковським, хотячи зв'язати з ним свою долю святочною присягою: «Напишіть самі текст цієї присяги,— відповів гетьман,— я зроблю все, що ви хочете». Ломиковський зредагував формулу, Мазепа подумав над нею, змінив кілька висловів і казав своїм довіреним присягнути на хрест. Після цього склав сам присягу. Змовники зобов'язалися, коли тільки обставини на це дозволять, з'єднатись з Карлом XII проти московського царя, щоб забезпечити Україні повну самостійність.

Від Мазепи до Карла XII їздили таємні амбасадори під найрізноріднішими одягами. Ці переговори закінчились таємною умовою, підписаною між королем «шведів, готів і вандалів і гетьманом України». Між шведами сам прем'єр-міністр князь Піпер знав про це; між українцями, може, знав про це Орлик. Цей акт згинув, без сумніву, біля Полтави у пожежі шведських архівів, і Петро шукав за ним надаремне. Історики мусили б щодо цього пункту назавсігди битися у неперевірених гіпотезах, якби сім літ тому не було нам удалось відкрити в архівах замку Дентевіль біля Шомона рукопису Орлика під заголовком „De'duction des droits de l'Ukraine"*

Довіреник і продовжник праці Мазепи Орлик наводить у своїй «Дедукції прав України» 6 статей договору, підписаного між Карлом XII і Україною.

Ст. I.— Його Королівська Величність зобов'язується боронити України і частини Краю козаків, приєднаного до неї, і післати туди негайно на поміч війська, коли це буде необхідним або коли князь (Мазепа) і Генеральна Рада будуть цього домагатись. Ці війська, ввійшовши в край, будуть під командою шведських генералів. Та як довго будуть їх там уживати, його Величність передасть їх під провід князя або його наслідників, а вони будуть уживати їх так довго, як довго бачитимуть у цьому потребу. Його Королівська Величність буде оплачувати їх, а козаки постачати їм харчі.

Ст. II.— Все те, що буде завойоване на давніх московських володіннях, належатиме, згідно з правом воєнним, тому, хто займе це як переможець. Та все те, що буде визнане як колишня власність українського народу, буде передане або збережене для українського князівства.

Ст. III.— Український князь і Генеральна Рада будуть панувати надалі згідно з правом, яким користувалися досі на всьому просторі князівства і частин, до нього приєднаних.

Ст. IV.— Іванові Мазепі, законному князеві, ніяким робом не будуть перешкоджати у володінні цим князівством. Після його смерті, яка, як надіємося, не прийде швидко, буде забезпечена свобода для українських земель, згідно з її правами і давніми законами.

---

* Знайшов це Ілля Борщак. Оригінал і переклад видрукувані у «Старій Україні», Львів, 1925.

Ст. V.— Що торкається герба і титулу українського князя, то не буде ніяких змін у досі прийнятих звичаях. Його Королівська Величність не зможе ніколи присвоїти собі того титулу, ані того герба.

Ст. VI.— Для більшої забезпеки так цього договору, як і України, князь і Генеральна Рада відступлять його Королівській Величності на час цієї війни, як довго триватиме небезпека, кілька своїх міст, а саме Стародуб, Мглин, Полтаву, Батурин і Гадяч.

Орлик, на жаль, обмежується тільки до таких винятків, але вони вистачають, щоб передати провідну думку умови. «Дедукція прав України» каже дуже виразно: «Мазепа і Генеральна Рада користувалися таким чином в 1708 р. своєю владою, аби запанувати над тим, що було їх власністю; а щоби тим краще забезпечити свої вольності, вони ввійшли в союз зі шведським королем і погодились, що не будуть вести переговорів сепаратно».

Гетьман у своєму обережному недовір'ї таїв довго цю умову перед головною козацькою старшиною.

Невдовзі цар прохав його, щоб він виступив проти шведів з усією своєю кіннотою; це перевернуло всі плани Мазепи, який саме ждав на Карла XII. Впродовж трьох місяців він придумував найрізнорідніші виправдання і хитрощі, аби тільки зберегти своє військо. На щораз частіші і настирливіші домагання Петра він прикидається хворим, і то так по-мистецьки, що найхитріші дають себе ошукати; він не встає з ліжка, гадають, що він вмирає і доживає останні хвилини, а тим часом він висилає до Могилева, головної квартири шведського короля, одного зі звичайних своїх послів з-поміж духовенства, щоби приспішити прихід Карла XII. Одночасно він приготовляє свою фортецю до оборони і збирає магазини з харчами; наприклад, у Чернігові він зосереджує 15 000 центнерів збіжжя, а до Батурина звозить нові гармати.

Всі ці приготування ідуть у гарячковому поспіху і зовсім явно, бо цар увесь час пересвідчений, що вони спрямовані проти шведів. Надмірно обережний Мазепа наказує навіть священикам відправляти богослужіння в усіх церквах за перемогу Петра. Цей останній спосіб розминувся вже з метою, яку поставив собі український Макіавеллі. Нарід був спантеличений. Його порив до свободи ослаблений, зламаний; коли прийде хвилина діяльного виступу, нарід цей перед нежданою зміною фронту свого гетьмана лишиться пасивним, збитим зі шляху і пантелику. Народна душа проста. Не можна підходити до неї занадто мудро, коли хочемо мати вплив на неї і зворушити її до глибини.

16 вересня 1708 р. Карл XII, який непотрібно тратив стільки дорогого часу, дав наказ своїй передній стежі під проводом генерала Лагеркрони перейти кордони України; він мав зайняти Стародуб і під мурами цього міста з'єднатися з гетьманською армією. Петро зі свого боку дав наказ німецькому генералові Інфлантові зайняти сильно цю фортецю, з огляду на її першорядне стратегічне значення. Обидві армії пішли вперед, але Лагеркрона, маючи поганого провідника, збив-

ся зі шляху, прогаяв час, і російські війська з Інфлантом його випередили.

Стародубський комендант, що був у змові, з розпукою дивився на їх наїзд, але не міг нічого іншого вдіяти, як відчинити перед ними ворота.

Кілька днів пізніше шведська армія ввійшла на Україну. Вона була немов очарована. Після сумної рівнини, самотніх озер і багнищ із трощею, непролазних литовських, білоруських і польських лісів ця багата земля з величезними скарбами, де кожне село могло прокормити цілий полк, видалась їй новим раєм.

25 вересня 1708 р. французький амбасадор при дворі Карла XII Безенваль писав так: «Становище шведського короля на Україні козаків залежатиме від його поведінки з ними. Коли вони заявляться за ним або коли він обмежиться до домагань фуражу для себе, він дістане його від них не тільки без труднощів, але і з приємністю. Україна така багата на харчі всякого роду, яких сама не може з'їсти ані вивезти на чужину для торгівлі, що її населення має завсігди на кілька літ відповідні засоби».

Коли Мазепа почув, що Карл XII переїхав кордони України, він іще вважав необхідним перед козацькою старшиною прикидатися і був буцімто дуже розгніваний: «Сам чорт пхає його сюди. Він розвіяв усі мої плани і ще накінець стягне сюди російські війська. Ось як зруйнують і згублять нам нашу Україну».

Він хотів завсігди, щоби рішення виходили від самої козацької старшини, заляканої небезпекою. При кінці вересня шведи зайшли вперед уже так далеко, що гетьман зібрав надзвичайну раду, в якій засідав сам штаб змовників.

Він відкрив засідання дуже простою заявою: «Панове полковники, чи маю я злучитися, як мені наказує цар, з генералом Інфлантом?»

На це відповіли йому в один голос: «Ні, ніколи! Вишли негайно послів до шведського короля, прохай у нього допомоги, нехай якомога швидше з'єднається з нами, щоб перешкодити московській армії в поході на Україну!»

Старий Ломиковський докинув: «Ясновельможний пане гетьмане! Без цього яка ж може бути надія для України і Запорозького Війська? Навіщо ти все це приготовив?»

Мазепа відповів грубо: «Навіщо вам знати про всі ці справи, заки прийшов відповідний час? Довіряйте моїй совісті і моєму скромному розумові! З ними не пропадете. Дякувати Богові, я сам маю стільки розсудливості, що ви всі разом».

Він давав себе довго намовляти і благати, а накінець, немовби його переконали, поволі підійшов до кедрової скриньки у сховищі, чудового твору якогось давнього німецького митця, і звідти добув договір зі Швецією. Запанувала велика тиша, і Орлик поволі відчитав цей пропам'ятний текст аудиторії, здивованій далекосяглою передбачливістю гетьмана. Козацька старшина закінчила засідання окликами

на честь України і Мазепи. А він, як таємний маг, поринав у задуму.

Коли шведи ввійшли на Україну, поводились дружньо. Шанували мешканців і платили золотом за реквізиції. Зате російський генерал Інфлант, вірний традиційній російській тактиці, залишав перед приходом Карла пустелю, проганяючи селян, віддаючи на поталу вогню села, млини і найменші селища. Мешканці з околиці Стародуба, перші жертви російського наїзду, втекли з жахом і поширили по всьому краю новину, що москалі хочуть знищити Україну. Коли ж кілька міст відчинило свої ворота шведам, москалі ще більше розлютились, почали зневажати і бити козацьких старшин, яких підозрівали у зраді.

Для Мазепи не було вже вороття. Якщо б він завагався перед здійсненням свого плану, його були б зложили з гетьманського уряду і були б доручили війну проти царя новому гетьманові.

В останню хвилину нещасливий випадок дав нагоду росіянам відкрити всю правду. Один польський шляхтич, який приїхав на Україну з відозвами Карла XII, попав у руки одного московського відділу. Коли його перетрусили, знайшли при ньому лист Понятовського, посла Станіслава Лєщинського при Карлі XII, до Мазепи, де цей дипломат прохав Мазепу випустити на волю його брата, полоненого на Україні. 12 жовтня генерал Інфлант взяв на муки цього поляка. Післанець, не маючи сил видержати мук, признався, що йому доручили повідомити Мазепу про наступ шведів і попрохати його вийти їм назустріч з усією своєю армією. Росіяни не вірили цьому і переслали гетьманові копію зізнань цього післанця. Одночасно просили його, щоб він усе ж таки до них приєднався.

Мазепа вживав нових способів, щоб затягати справу: ватаги грабіжників, які він сам підтримував, появилися скрізь, і він казав, що не може залишити Україну на поталу.

Цар, мало задоволений такою відповіддю, повторив свій наказ ще раз, дуже гостро. Гетьман передав його до відома змовників, які благали його, щоб не слухав: «Коли ти підеш з царем,— казали вони,— погубиш Україну і себе».

Міністри Петра почали дивуватися, але не мали ще сміливості довірити своєму панові своїх підозрінь. Адже саме тоді приймав він у своєму головному штабі у Смоленську висланця від Мазепи. Гетьман складав цареві побажання за його перемогу у Ліснім над Левенгауптом, який саме йшов з армією від Балтійського моря на допомогу Карлові XII. Він пересилав йому як дарунок 2 000 дукатів і прохав його потвердити купно маєтків, придбаних для себе у Московщині. Як же можна було повірити в зраду людини, що купувала маєтки у державі свого завтрашнього ворога?

31 жовтня Петро, вирішивши перебрати на Україні команду над своєю армією, прохав Мазепу, щоби допоміг йому своєю радою. На це він дістав таку відповідь: «Хоч я хворий і зламаний, все ж таки поїду, навіть якби смерть мала мене надибати в дорозі». Одночасно ґетьман

зібрав свою раду, поділився з нею своїми побоюваннями та підзорливими намірами царя, зверненими проти нього й народу, і надав себе підтримувати у своєму спротиві. Знаходився він тоді у своїм домі в Борзні на Чернігівщині, недалеко Батурина.

Швидко після цього з'явився там висланий від царя Протасьєв, що походив з давньої і високої шляхти. Він побачив, що Мазепа лежить у ліжку, при смерті, уже запричащений київським митрополитом. Смерть нависла над ним, і московський посланець повідомив Головкіна про невідхильну смерть гетьмана і про те, що треба буде приготовити вибір нового гетьмана.

Ледве він відійшов, Мазепа зістрибнув з ліжка і, відкинувши покривало, бадьорий і всміхнений, віднайшов свою силу й ясну думку. Він повідомив негайно графа Піпера, що з утіхою зустріне прихід шведської армії, і приготовив потрібні та довгі інструкції про те, як полегшити його передній стежі перехід Десни; на цьому документі не було ані підпису, ані печатки.

Одночасно він написав до Головкіна: «Моя душа недалека воріт могили. Від десяти днів нічого не їм і не сплю. Моя єдина надія в Найсвятіших Тайнах, які прийняв від митрополита».

В околиці Стародуба москалі і шведи взаємно приглядалися одне до одного; московська кіннота під проводом Меншикова відійшла і висилала стежі на Україну між Стародубом і Черніговом. Її комендант вибрав собі на головну квартиру мале містечко, де ждав на Мазепу; та на його місце прийшов туди Войнаровський; адже гетьман доживав останніх хвилин від приступу апоплексії.

Меншиков бився у великих сумнівах. Він доконче потребував присутності Мазепи; козацький корпус, приділений до російської армії під проводом старшин, що належали до змови, не хотів переправлятись через Десну.

Карл XII обіцяв з'явитись 2 листопада разом зі своїм військом над берегом цієї ріки.

На другий день надвечір Мазепа і його прибічники побачили Войнаровського, що приїхав до них, падаючи від утоми; вони ледве його впізнали. Він, що звичайно був так дбайливо одягнений і що носив на своїм козацькім жупані коронкові жабо, до яких звик ще на Дрезденському дворі, він, що між цими здоровенними козарлюгами робив враження панича і версальського чепуруна, з'явився винятково у безладному і подертому одязі; по лиці спливали краплини поту, і волосся приклеїлося до висків.

Навіть не привітавши зібраної громади, Войнаровський сказав одним віддихом: «Завтра буде тут Меншиков; він здоганяє мене; та мої коні прудкіші. Втік потайки, полишаючи все, коли я почув, як один німецький старшина сказав до свого товариша: «Нехай Бог змилується над козаками, бо завтра вони будуть сковані ланцюгами».

Він не скінчив іще речення, як полковники одним рухом добули шаблюк і гетьмана, що сидів у фотелі, обступили, немовби близька

небезпека йому загрожувала. Був це дивно фантастичний образ у сутінку: ті відкриті леза довкола сивої голови.

А сам гетьман, як каже один із сучасників, зірвався, як вітер. Владним жестом казав вложити шаблі до піхов і кликнув: «На коні! До Батурина».

Його голос мав ясний і повний звук. Його стать, іще два дні тому зігнена, випрямилась; цей живий труп, що стогнав, із блудними втомленими очима, перемінився в кремезного, стрункого і зручного мужчину з іскрами у погляді. З дикою насолодою молодого їздця він скочив на коня і помчав дорогою до Батурина...

Хто зможе описати цю дику нестримну їзду під зливним дощем осінньої ночі, довгим шляхом від Борзни до Батурина, вздовж якого козацькі варти, напівперелякані, здивовані, що із померків виринає чудне марево, передавали звістку про подорож свого володаря одноманітним протяжним звуком: гетьман!

Було після півночі, як Мазепа і його почет прибули до Батурина; це була їх остання ніч у давній столиці.

Гетьман проводив усім, думав про все. Він мусив негайно позбутися царського резидента, кажучи точніше, полковника Анненкова, свого обсерватора. Мазепа доручає йому відвезти верхом лист до Меншикова, де прохає вибачення за втечу Войнаровського, за його «молодечий промах», як пише.

Військо підготовляється до походу; Орлик каже складати найважливіші папери державної канцелярії і палить архіви. Осяяний замок виглядає вночі, як смолоскип, і гетьман проходжується по довгих залах, де призбирано стільки скарбів. Останнім поглядом кидає на свою збірку зброї. З-поміж найславніших і найцінніших зразків вістря він вибирає шаблю, що колись була власністю кримського хана; вона зроблена з пречудової толедської сталі, інкрустована золотом і діамантами, колись висіла при боці венеціанського дожа; згодом став її власником Сулейман Величний і зробив з неї дарунок кримським ханам; накінець завдяки воєнним пригодам вона попала в руки Мазепи. Крім цього, вибирає він теж кинджал Дорошенка. Вірна його служба у скарбниці наповняє бочки золотими монетами: венеціанськими дукатами, іспанськими дублонами, цісарськими талярами, турецькими секінами і французькими пістолями...

Гетьман, як звичайно, ходить довкола і думає. Зупинився перед своєю спальнею, простою, що настроювала його до роздумувань. Там думав він багато; там дозрівав терпеливо його план визволення; там мріяв він про самостійність свого народу та своєї батьківщини... Довгим спогадом зупиняється при постаті Мотрі в сумній тіні, що сіріє десь уже в померках давнини...

Щораз пізніше. Ще одна зала — книгозбірня; тут залюбки він шукав захисту, відпочивав, забував про державні справи. Це кімната, повна величі. Стоять у ній книжки в дорогоцінних палітурках з гетьманським гербом, вибагливі панегірики, що були гордістю київських

видавництв, німецькі і латинські першодруки і рукописи з дорогоцінними віньєтами. Орлик, палкий бібліофіл, приходить сюди за ним.

— Ясновельможний гетьмане, москалі можуть здогнати нас тут... Тяжко було б мені залишити їм ті дорогоцінності, яких вони, варвари, ніколи не розуміли.

Мазепа всміхається:

— Візьми собі, що хочеш.

Орлик не каже на себе ждати: вибирає певною, досвідною рукою... На жаль, усі ці пам'ятки загинули під Полтавою.

Займається на світ, і військо готове. Гетьман наказує старшинам зібратись у великій галереї, у найгарнішій і найбагатшій залі палати, де Мазепа приймав амбасадорів, давав офіційні аудієнції і бенкети. Вся вона виповнюється поволі.

З'являються Чечель, Покотило, Денисенко, Максименко, чотири полковники з гвардії, чотири полковники сердюків, що боронитимуть Батурин: Фрідріх Кенігсен, німецький шляхтич на гетьманській службі, великий знавець артилерії, Герцик, полтавський полковник, Гамалія, генеральний осавул, голова особистої канцелярії, та інші найстарші козацькі старшини, разом приблизно сотня людей.

Входить Мазепа, святочно вбраний:

— Панове полковники та все вельмишановне козацтво! Йду зустрічати Його Величність шведського короля, який допоможе нам визволити Україну з московського ярма.

Оклики захоплення перебивають його. Гетьман звертається до Чечеля:

— Чечелю, тебе призначаю комендантом замку. Не забувай, що доля України спочиває у твоїх руках. Коли москалі прийдуть сюди, не впусти їх!

— Вони сюди не ввійдуть.

— Видержи аж до хвилини, коли я приїду зі шведами.

— Я видержу.

— А коли не зможеш видержати, то дай себе похоронити під звалищами цього замку. Ти носиш славне ім'я, і твій предок уславився у війнах з Хмельницьким, я певний, що ти піддержиш славу його імені.

— Будь спокійний, гетьмане. Я зумію вмерти.

— А ти, Кенігсене, що жив разом з нами, я певний, що твоє шляхетне серце доховає нам віри... Все залежить від твоїх гармат.

Кенігсен поклонився і відповів:

— Ти мій пан і володар, і таким лишишся аж до моєї смерті.

Так само Мазепа звертався по черзі до всіх старшин. Кожному зумів сказати інше слово. Нарешті ввійшов Ломиковський і заявив, що все готове для від'їзду. Тоді гетьман гукнув сильним голосом:

— До побачення, мої брати, ми зустрінемось тут або на тому світі.

Зібрані відповіли йому:

— До побачення, пане гетьмане!

У Батурині залишилось 5 000 людей.

Така сама кількість супроводила Мазепу. Решта війська йшла з російською армією або розсіяна була по Україні. Гетьман нашвидку оглянув свої відділи, а коли ввійшов до карети, запряженої у шість арабських коней, дав знак до походу. Бліде зимове сонце вставало. Коли Мазепа переходив останній ланцюговий міст, він чув іще сильний голос Чечеля, як давав свій перший наказ нового коменданта.

— Зачиніть ворота і піднесіть міст!

Гармати Кенігсена почали ревіти. Постріли повідомляли про стан Облоги. Батурин ждав Меншикова.

Було це в неділю вранці 4 листопада 1708 р.

* * *

Українська армія йшла весь день уперед і переправилась через Десну, цей новий Рубікон української незалежності. Москалі і шведи знаходилися на правому боці. Мазепа і його дружина перші перепливли ріку поромом. Багато козаків скакало у воду з кіньми, інші будували навісні мости. Ломиковський пильнував переправи і принаглював спізнілих.

Коли вся армія переправилась на правий берег, надійшла вирішальна хвилина. Більшість козаків не знала про наміри гетьмана і гадала, що наступає на Карла XII. Ломиковський казав своїм відділам зробити півколо, а Мазепа, зійшовши з коня, оточений генеральним штабом, між Орликом і Войнаровським, виступив на чоло війська. У руці він тримав булаву.

— Нарешті, слава Богу,— сказав він,— ми на правому березі Десни. Та невже ж ви гадаєте, що я веду вас проти славного шведського війська? Ні, ніколи! Ми йдемо проти відвічного ворога нашого народу, проти московського царя, який присягнув собі, що відбере наші вольності і з наших вільних козаків зробить своїх невільників. Чи ви піддались би цьому?

Великий крик обурення відповів йому на це. Мазепа казав далі:

— Я не раз розмовляв із царем, і він виявив мені свій намір. Він хоче скасувати гетьманську владу, розпустити козацькі відділи і заступити їх своїм власним військом. Не раз пробував я завернути його з цього небезпечного шляху, такого лиховісного для українського народу, та мої заходи були даремні. Вони тільки більш розгнівали царя, який накінець віддав мене під накази Меншикова. Брати, наш час надійшов. Користаймо з нагоди! Виконаймо свою помсту на москалях! Мусимо помститись за їхнє довге насильство, за всі кривди та знущання. Мусимо забезпечитися на майбутнє проти зазіхань на нашу свободу і козацькі права. Прийшов час, коли можна скинути ненависне ярмо і зробити з України вільну і незалежну країну. Ось чому я рішився перейти з вами на бік славного шведського короля Карла. Він зобов'язується шанувати наші права і вольності. Він присягає, що боронитиме нас усіма доступними йому засобами проти московських намагань

і хоче забезпечити Україні її незалежність. Найсильніша европейська держава, Франція, також є за нами. Чи підете за мною?

Відповіддю були палкі запевнення у вірності. Мазепа промовляв далі:

— Брати! Воля Божа не об'являється грішним людям. Та що там Бог і не приготовляв би для нас, ми не можемо довше стерпіти московського ярма. Що варт нарід, який не в силі супротивитись небезпеці, яка йде на нього? Чи не сходить він до ряду звірят без серця і чи не заслуговує на погорду інших народів? Між царем і нами війна неминуча. А навіть, мої брати, якби ми і мали згинути, то краще згинути зі зброєю в руці, ніж доживати віку у муках!

Ця промова захопила козаків. Вони присягли, що боротимуться за свободу і незалежність України. Військо ставало в ряди і посувалось уперед. Поперед нього їхав гетьман зі своїм генеральним штабом.

Орлик і Ломиковський їхали якнайкоротшою дорогою назустріч шведським стежам.

Недалеко села Орлівки вони надибали два відділи шведських драгунів під проводом двох ветеранів Карлової епопеї Гієльма і Гілленстерна. Велике було здивування цих полковників, коли побачили перед собою найвищих козацьких достойників. Вони не вірили власним очам і завагалися, чи не йде тут про якісь воєнні хитрощі. Одного італійця, який знав особисто гетьмана, вислали йому назустріч. Він потвердив новину. Українська армія з барабанами попереду справді йшла з'єднатися зі шведами. Тоді-то два шведські полки, що стояли по обох боках дороги, передали Мазепі королівський уклін.

Так почалась боротьба між Україною і Москвою.

Мазепа залишався в Орлівці від 5 до 8 листопада. Полковники повідомили негайно короля, якого головна квартира була в Горках на березі Десни. Три дні пішли на переговори. Генеральний осавул Максимович мав приготувати з усіма подробицями офіційну програму, як треба прийняти гетьмана у шведському таборі, бо обі сторони прив'язували велику вагу до того свята, що мало мати символічне значення. Карлові залежало на новому престижі, Мазепа хотів святочно підкреслити, що зриває з царем, і підкріпити свій союз із союзниками свого народу.

Було це 8 листопада о 9 годині ранку, коли старий український гетьман зустрівся з молодим шведським королем.

Карл XII ждав на українську армію і її полководця. Його непорушна, майже кам'яна стать, випрямлена, з волоссям, відкиненим назад, його бліде незворушне обличчя нічим не виявило глибокого зацікавлення тією надзвичайною нагодою.

Він мав на грудях великий шнур ордена Святого Духа, який Густав Адольф дістав колись, хоча й протестант, від кардинала Рішельє. На руках мав високо затягнені рукавиці і легко спирався на свою довгу шпагу. Його оточували довкола славні «каролінці», що після одинадця-

тилітніх боїв і перемог приїхали зі Стокгольма над Десну: гордий граф Піпер, канцлер прем'єр-міністр, маршал Рекскйольд, квартирмейстер генерал Гілленкроок, найвищий суддя, Максиміліан Еммануїл Вюртембeрзький, близький приятель і товариш по зброї Карла XII, якого армія назвала «малим князем», генерал Левенгаупт, переможець у численних боях і полководець піхоти, сповідник трабантів Нордберг, сміливий Аксель Спар і його невідступний приятель генерал-майор Карл Роос, завсігди перший у всіх боях, полковник Торстенсон, що командував найславнішим ніландським полком, шамбелян Адлерфельд і багато інших, відомих нам своєю хоробрістю або іншими заслугами.

Довкола цього величного генерального штабу зібрались найкращі полки шведської армії: упландці, звані серцем Швеції, найсміливіші поміж сміливими з Остроготії, кремезні селяни з Далекарлії і всі трабанти короля у своїх легендарних уніформах.

Козацькі стежі появилися перші. За ними Орлик, Ломиковський, Апостол і Войнаровський з бунчуком та булавою, прикрашеними самоцвітами, а накінець сам гетьман, оточений відділом своєї прибічної сторожі.

За кілька кроків від короля Мазепа зійшов на землю і добірною латинською мовою привітав його, дякуючи Богові, що прислав його на Україну скинути московське ярмо. Він говорив, Карл XII подивляв його зі здивуванням, що переходило поволі в симпатію. Якщо вірити описові, знайденому нами в одному невиданому рукописі Вольтера, то Мазепа був середнього зросту, «досить поганий на вид, менше-більше такий, як зображають у римській історії Великого Манілія». Зате звертали на себе увагу його білі, ніжні, виплекані, виразисті руки, горда голова з білими кучерями, довгі звислі вуса, а передовсім враження достойності та суворості, з'єднане з ніжними та вибагливими рухами.

Шведський король слухав із захопленням прегарної латинської мови Мазепи.

— Carolus Dei gratia Suecorum, Gothorum, Vandalorumque rex, Magnus princeps Finlandiae, Dux Scaniae, Esthoniae, Livoniae, Careliae, Bremae, Verdae, Stetini, Pomeraniae, Cassubiae et Vandaliae „Ego Ioannes Mazeppa, electus exercitus Zaporoviensis dux... Sub iugo immani dominationis Moscovitae...“*

Коли він скінчив, старі каролінці, що вже 11 літ жили разом з королем і знали, як він сильно любив етикет супроти чужинців, побачили здивовані, як той, що так гордо розмовляв з цісарем, схилив низько свою голову перед гетьманом і прохав його сісти на фотель.

Мазепа сів, а король стояв перед ним. Він дякував гетьманові

* Карл, король шведів, готів і вандалів, великий князь Фінляндії, вождь Скандінавії, Естонії, Лівонії, Карелії, Бремена, Вердена, Штеттіна, Померанії, Кашубії і Вандалії. «Я, Іван Мазепа, виборний вождь Запорізького Війська... Під жахливим гнітом московського панування...» (лат.)

і дав королівське слово, що не складе зброї, доки не забезпечить Україні незалежності; зрештою, він знав вартість і славу її вождя. Відтак почали вони більш товариську гутірку. Ерудиція Мазепи була невичерпна. Тут оповів він анекдот про Карла X, там дав огляд політичних справ Туреччини, тут навів фразу з Таціта або Марціала. Минали години. Карл XII, захоплений своїм розмовцем, забував про все. Після цього почалось велике свято, яке тяглося кілька днів на честь нової українсько-шведської дружби...

Що ж тим часом діялося у московському таборі?

Меншиков вирушив 4 листопада, щоб зустрітись нарешті біля Борзни з невпійманним гетьманом. На півдорозі він надибав царського резидента з Батурина Анненкова, який передав йому листа від Мазепи, повідомляючи, що гетьман вернувся до своєї столиці. Кілька годин пізніше київський губернатор князь Голицин теж їхав назустріч Меншикову; дивні чутки кружляли про Мазепу. Уночі з 4 на 5 листопада москалі переправились через Десну, йдучи скорим наступом на Батурин.

Меншиков, перевтомлений швидким походом, мусив зупинитись у селі Обмачеві. Він саме хотів відпочивати, коли перед ним з'явився один росіянин із заявою: «Мазепа виїхав, щоби злучитись із шведським королем. Мешканцям Батурина наказав він зачинити перед росіянами ворота і ждати, доки він не вернеться з Карлом XII».

Ця новина була така незвичайна, що ні Меншиков, ні Голицин не хотіли йняти віри. А все ж вони прискорили свій від'їзд і приїхали перед Батурин на другий день уполудне.

У малім селі під самою фортецею вони застали кількох російських старшин і прибічну сторожу Анненкова. Вони теж передавали, що Мазепа виїхав напередодні в невідомому напрямку із своїм військом і сердюками. Коли Меншиков поглянув уверх, побачив, що на мурах замку стояли гармати, спрямовані на рівнину. Анненков сам підійшов до окопів і пробував роз'яснити цю справу.

— Що це все значить? — кричав він.— Навіщо ви почали облогу і зачинилися так, немовби ворог ішов уже на вас? Відчиніть ворота, впустіть князя Меншикова й Голицина з царським військом!

Тоді вони почули голос з-поза мурів:

— Ні! Гетьман дав нам наказ не впускати сюди москалів. Вони нищать український нарід, грабують і руйнують наші міста і села.

— Де ж гетьман? — спитав Меншиков.

— Він поїхав у напрямку Коропа, щоб зустрітись із царем.

Хоча недовір'я Меншикова і Голицина зростало, вони повернули в напрямку цього містечка та тут уже з достовірного джерела довідалися, що Мазепа зі своєю армією переправився через Десну. Тепер уже сумніву не було.

— Ось чому,— крикнув Меншиков,— Войнаровський покинув нас так несподівано у п'ятницю, навіть не попрощавшись, і гетьман, покидаючи Батурин, не хотів узяти з собою жодного росіянина!

Царський довіреник вислав негайно вістуна до Петра, повідомляючи про нові події; до свого опису додав він ради, наслідки яких мали силу впродовж двох століть. Меншиков радив цареві оголосити маніфест і змалювати в ньому все лихо, якого зазнав український нарід за панування Мазепи. Цим маневром можна було відвернути від гетьмана нетямущу масу і проти самостійницького національного руху поставити соціальні домагання від імені простолюддя.

Москва, відома своїм невблаганним деспотизмом супроти своїх бідних мужиків, на Україні виступала оборонцем бідних, пригнічених гетьманом і його аристократією. Ця воєнна штучка вдалась. Вільні козаки покинули своїх провідників, а коли зміркували свою помилку, було вже запізно, бо стали рабами.

Петро відповідав Меншикову: «Ми дістали ваш лист з новиною про зраду гетьмана, якій вірити не хотіли, така вона була несподівана».

Спочатку цар був зовсім спантеличений. Князь Ромодановський, що був головою таємної розвідки при армії, дістав апоплексичної атаки, коли зрозумів усю гру гетьмана.

Становище було справді поважне. Союз Мазепи і Карла XII припадав на найбільш критичний момент Петрового панування. Навіть якби він не порушив існування Московщини, то тим самим піддавав сумнівові найдорожчий план царя перетворити російську державу в цісарство, що було неможливе, якби мала існувати незалежна Україна. Брутальна і мстива вдача царя вибухла; він не міг вибачити гетьманові свого такого довгого довір'я до нього і того, що Мазепа не давав йому знищити української самоуправи. Його лють перейшла в страшну ненависть.

Коли цей перший гнів минув, Петро і його співробітники почали всякими засобами нищити плани свого ворога. За радою Меншикова цар кинувся на підлу демагогію, але, треба визнати, геніальну, коли діло йшло про те, щоби знесилити загальний настрій на Україні, спрямувати національні почування в інший бік і відвернути народну масу від гетьмана. Мали вони на меті підірвати престиж Мазепи, оплюгавити його політику і його союз, одночасно вживаючи якнайбільшого терору супроти всіх його однодумців, щоб залякати інших.

У першій хвилині цар був такий зачудований, що хотів заступити дорогу Мазепі. У листі, про який ми тут згадували, писав він до Меншикова: «Треба, безумовно, не дозволити козакам перейти Десну. Вишліть негайно драгунів».

Крім цього, цар видав наказ, щоб зібрати провідників козацтва і приневолити їх негайно вибрати нового гетьмана. Це був зручний спосіб, бо новий, вірний гетьман міг би підірвати авторитет Мазепи в очах шведів. Петро мав навіть на оці кандидата — Апостола, миргородського полковника. Як завсігди, так і тепер, він зовсім не розбирався в цих справах і не знав, що його намірений кандидат пішов за гетьманом до шведського табору.

7 і 8 листопада появились два царські маніфести та інструкції до генералів проти бунтаря; ними почалась та довга брехлива царська кампанія, повна наклепів, що тяглась аж до революції 1917 р.

Гетьмана називали там зрадником, ворогом царя, а його вчинок «незвичайним, нечуваним злочином, гидким і підлим», подібним до того, яким Юда зрадив Христа. «Мазепа, цей новий Юда,— так писав цар до генерала Апраксіна,— довершив свого ганебного діла над самою домовиною». А щоб знеславити гетьмана перед народною масою, звинувачували його у новій зраді, цим разом зраді України, яку він продав Польщі. В одному з маніфестів було написано: «Він порозумівався з шведським королем і Лєщинським, щоб наново віддати Малоросію під Польщу і щоб передати Унії Божі церкви і наші славні монастирі». Ясно, що це був наклеп, бо Мазепа ніколи не переставав опікуватися православною церквою, але ця брехня була гідна справжнього дипломата.

Той самий цар, який ждав тільки на нагоду, щоби покласти край Україні, виступає в тому самому маніфесті як її оборонець:

«Тому, що нашим обов'язком є піклуватися малоросійським краєм, ми простягаємо над ним свою батьківську руку. Ми подбаємо за спасіння Малоросії з неволі і руїни і не дозволимо знеславляти її Божих церков. Тому звертаємося з покликом до всієї старшини і всіх полковників і прохаємо їх не слухати брехливих намов давнього гетьмана-зрадника, але приєднатися до наших великоросійських військ у боротьбі проти ворогів».

Петро закликав усіх визначних козаків, щоб негайно зібралися в Глухові на Чернігівщині, на території, де стояли московські війська, і вибрали нового гетьмана, тому що «цей вибір може стати спасінням Малоросії».

Москалі завдали Мазепі останнього, може, найстрашнішого удару.

«Ось що ми відкрили. Давній гетьман у своїх хитрощах, не повідомляючи нас, наклав на нарід preважкі податки, які буцімто мали йти на військо, а в дійсності збагачували його самого. Віднині ми касуємо ці податки».

Цар не мав права ні накладати, ні відкликати податків у державі, яка до нього не належала, але цей демагогічний маневр мав вплив на народну уяву, що почала протиставляти свому провідникові постать Петра.

За маніфестами ішов терор: залізом, огнем, шибеницею і частоколом.

Перш усього треба було перешкодити приїздові Мазепи і Карла XII до Батурина і знищити твердиню гетьманської сили, що стала «вогнищем зради». 10 листопада князь Голицин підійшов до столиці і домагався, щоб йому відчинили ворота. Чечель дав категоричну відмову.

На другий день Меншиков прийшов із великою силою війська; один російський старшина, висланий як парламентар, ствердив, що залога тримається неохитно. Тоді москалі переправилися через Сейм,

пробували взяти цитадель, але гармати Кенігсена змели мости і примусили їх відступити у безладді.

Наступного дня прийшов новий парламентар, але мешканці твердині прийняли його погано: «Ми вмремо всі тут,— сказали вони,— а не дамо ввійти до нашого міста царській армії».

Так само відкинули вони нові спроби порозуміння. Москалі ніколи б не взяли Батурина до приходу Карла XII і Мазепи, якщо не прийшла б була їм на поміч зрада. Один із головних старшин Прилуцького полку Нос, ганебний спомин про якого жив довго у пам'яті українського народу, вихопився з фортеці і перебрався до Меншикова. Уночі ввів він москалів на середину площі потайними дверима, про які знав тільки дуже малий гурт довірених.

Батурин упав. Козаки й мешканці в перехресному вогні боронились у розпуці. Довго в перших лавах боролись полковники, вірні гетьманові, і якийсь священик із донькою. Згодом пожежа несамовитим полум'ям осягла місце різні і грабунку: доки москалі вбивали жінок, гвалтували їх і 15 000 голів, майже все населення, вирізали. Меншиков дав наказ не щадити нікого і вбивати навіть дітей. Трупи старшин прибивали цвяхами до дощок і вкидали їх до Сейму, щоб налякати українське населення і щоб воно знало, що Батурин зруйнований.

Тільки двох людей пощадили, тому що для них підготовляли ще страшніший кінець: Чечеля і Кенігсена. Чечель надаремно хотів умерти в бою як сміливий лицар. Він згинув на колесі. Кенігсен, щасливіший, оминув цих мук і вмер від ран тоді, коли його перевозили до Глухова, де вже трупа переламав кат.

Вся артилерія Мазепи: більш 40 гармат, його прапори, відзнаки і всі дорогоцінності попали в руки Меншикова, якому цар дякував: «Складаю вам побажання за успіх у цій знаменитій справі».

Страшні репресії пройняли жахом Україну. Люди покидали міста і села у паніці, втікаючи на степи, а козаки присягали, «що будуть ходити аж по коліна в московській крові». Ця нова різня зворушила навіть Європу, яка з великою увагою стежила за дальшим ходом подій. Французькі часописи, що з точністю передавали вістки, не крили свого страху: «Страшна різня», «Руїна України», «Жінки й діти на вістрях шабель» — такі були заголовки над передаваними звістками. «Всі мешканці Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як наказують нелюдські звичаї москалів». «Ціла Україна купається в крові. Меншиков уживає засобів московського варварства».

Так писали «Французька газета» («Gazette de France»), «Історичні листки» («Lettres historiques»), «Історичний Меркурій» («Mercure historique») з Гааги і «Ключ кабінету» («Clef du Cabinet») з Вердена.

13 і 14 листопада 1708 р. лишаються історичними лиховісними датами для взаємин України з Московщиною. Невибачний злочин залишив на довгі роки кривавий спомин.

Шевченко, революціонер до глибини душі, якого суспільні ідеї були зовсім протилежні до ідей аристократа Мазепи, все ж таки ста-

вився з великою пошаною до гетьмана, який хотів визволити Україну. Він ненавидів Петра всією своєю душею і не міг йому вибачити, що приклав руку до загибелі козаччини. У «Великому Льоху» трьох душ не впускають до раю за те, що вони мають за собою злочин проти батьківщини...

Одна із них каже:

«А мене, мої сестрички,
За те не впустили,
Що цареві московському
Коня напоїла
В Батурині, як він їхав
В Москву із Полтави.
Я була ще недолітком,
Як Батурин славний
Москва вночі запалила,
Чечеля убила,
І малого, і старого
В Сейму потопила.
Я між трупами валялась
У самих палатах
Мазепиних...»

Цар мав рацію, що складав Меншикову побажання за успіх у «знаменитій» справі. У тиждень після злуки Мазепи з Карлом XII його столицю спалили, зрівняли з землею і вирізали усіх мешканців; нові союзники не мали навіть часу прийти йому на допомогу.

Моральний ефект був величезний.

Частину України зайняли московські війська. 15 листопада Петро, засівши в генеральному штабі в Глухові, прикликав туди козацьких полковників, що залишилися на службі російської армії або на землях під його контролем, і казав їм вибрати нового гетьмана. Їх було мало, усього чотири. Принесли відзнаки найвищої козацької влади, які Меншиков знайшов під час грабунку, і, аби бодай про око пошанувати козацькі права, почали буцімто вибір. Полковники хотіли ще рятувати народну честь і вказали на чернігівського полковника Полуботка, щирого патріота, який за свою вірність до батьківщини згинув у молодім віці у Петропавловській в'язниці. Петро відкинув цей вибір: «Ні, не хочу Полуботка, з нього може вийти другий Мазепа». Царським кандидатом був стародубський полковник Скоропадський, знесилений старець, давній приятель Мазепи, якого Мазепа листом з 9 листопада закликав іти з ним разом, роз'яснюючи йому дружньо причини союзу з Карлом XII. Але тому, що сусіднє московське військо загрожувало йому безпосередньою небезпекою, Скоропадський, що не був героєм, лякаючись кривавої розплати, не рушився з місця.

17 листопада козаки й їх полковники, примушені російськими багнетами, прийняли рішення Петра; вони заявили не без деякої іронії: «Нехай же Іван Скоропадський, стародубський полковник, стане нашим гетьманом, коли така воля Його Царської Величності».

Скоропадський спершу ухилявся від вибору; він шанував Мазепу, лякався йти проти нього, ще й не знаючи, який може бути вислід конфлікту. Та коли на нього, слабого, натиснули, він згодився; князь Долгорукий передав йому гетьманські відзнаки, привезені з Батурина. При присязі вірності, яку склали цареві, появилася нова фраза, справді ганебна. Скоропадський присягав, що «не буде мати ніякого зв'язку з Мазепою і буде повідомляти Петра про всі хвилювання народу і його симпатії до Мазепи».

Така була дійсна мета вибору.

Одночасно підготували другу сумну параду: святочну символічну смертну кару Мазепі. Цар обставив це видовище з якнайбільшим театральним ефектом. На ринку у Глухові вибудували риштовання, на якому стояла шибениця. Туди принесли манекен, що зображав Мазепу з почесною відзнакою — шнуром св. Андрія. Меншиков і Головкін зійшли по сходах під шибеницю і роздерли диплом, за яким колись наділили гетьмана орденом. Якийсь писар прочитав повну злоби пародію смертного присуду, і Мазепин манекен повісили, здерши з нього відзнаки. Відтак ту ляльку, яку кат тягнув серед пилу по вулицях міста, топтали ногами. Тоді-то і Чечель згинув на колесі від страшних мук, без оклику болю.

Але, на думку Петра, і цей засуд, і це видовище не врізались ще досить глибоко в душу українського народу. Йому прийшло в голову відновити середньовічний московський обряд, досі на Україні невідомий, анафему. Акт цієї церемонії відбувся 23 листопада в Глухові у Святотроїцькій церкві в присутності царя, його дружини і всієї козацької старшини, що ще залишилася під московською владою. Богослужіння почалось своєрідною відправою, складною і несамовитою, почини якої знайти можна в стародавній візантійській церкві ще з тієї доби, коли духовенство вело невблаганну боротьбу зі світською владою. Новгород-сіверський протопоп Афанасій Заруцький кидав святочно анафему на Мазепу, викрикуючи голосно: «На зрадника і відступника Івана Мазепу анафема!», і всі священики, диякони і хор повторювали тричі: «Анафема! Нехай буде проклятий!»

Цар видав спеціальні доручення, щоб того самого дня таку саму відправу підготували в Москві в Успенському соборі в присутності царевича Олексія і всього двору. Дивним жартом долі цю анафему доручили кинути українцеві, царському митрополитові Стефанові Яворському, колишньому наставникові Київської Академії, вчителеві Орлика і авторові панегірика на честь Мазепи. До офіційних слів, приписаних формулою, він додав іще таку палку апострофу: «А хто це такий той Мазепа? Хитрий і отруйний змій, лис, чорт, Юда, лицемірник і новий Каїн». І після цього додав з іще більшою ненавистю: «Це скажений вовк під шкурою ніжного ягняти. Ніжний у словах, але жорстокий у ділах».

Другий, давній панегірист Мазепи, Феофан Прокопович змінив поквапно у своїй драмі «Володимир» усе те, що мало відношення до гетьмана.

До речі, треба визнати, що українське вище православне духовенство перше зрадило справу української незалежності, коли тільки побачило, що вона небезпечно захитана. Київський митрополит і переяславський, чернігівський єпископ брали участь у глухівському богослужінні. Всі вони скоро забули про добродійність Мазепи, про його постійні щедрі дари на церкву і його становище вірного оборонця православної віри.

Загал духовенства пішов за сумним прикладом своїх верхів. Ніхто й не думав противитися царським розпорядкам. Навіть таким, що були суперечні з церковним уставом, коли треба було знеславити особу Мазепи й відвернути від нього народне довір'я. А проте організатори цього діла не добились успіхів, яких сподівались на майбутнє. Навпаки: ця зрада позначила прірву між високим духовенством і українським національним рухом.

За часів Хмельницького православне духовенство підтримувало всіма силами український національний рух у боротьбі проти Польщі; коли дійшло до українсько-московського союзу, воно залишилося вірним сторожем українських вольностей. Важко історично роз'яснити його нежданий зворот і несподівану покірливість; чи відступило воно під впливом жаху, чи, може, повірило у наклепи, буцімто Мазепа став союзником Станіслава Лєщинського, отже, католицької Польщі? Можливо, що всі ці мотиви мали одночасно вплив на таку наглу зміну.

Коли царський уряд мав уже за собою вище духовенство, треба йому було ще з'єднати козацьких старшин. Петро видав у Глухові 20 листопада маніфест, у якому заявив нахабно: «Нема на світі другого народу з такими вольностями і привілеями, як український». Цар карав страшними карами всіх, яких підозрівали, що піддержують зв'язки з гетьманом. З другого ж боку, обіцював повну амністію і всі втрачені права і маєтки тим, які Мазепу покинуть. У протилежному випадку приходила негайно конфіскація майна. На землях, які окупували москалі, арештували без вагання родини мазепинців як заручників, а потім їх засилали.

Спочатку не було багато зради, і тому цар придумав новий спосіб, щоб посіяти зерно ворожнечі. Він проголосив, що всі маєтки мазепинців, а головно самого Мазепи, не належать уже їм, і обіцяв, що роздасть їх українцям, які докажуть свою вірність Москві. Козацька старшина виявилась так само слабою, як і вище духовенство; аристократія, яку Мазепа створив з таким трудом проти волі простолюддя, зрадила його і просто кинулась на запропоновані їй маєтки.

Гетьман заховав своє багатство по всьому краю. Він не міг його забрати з собою і казав закопати. Цар обіцяв донощикам половину тих сум, які вони відкриють, і знайшли чимало. Князь Голицин дістав зі скарбу Мазепи 25 000 рублів, як це називалось «за працю при облозі Батурина», Меншиков 6 000 дукатів, один литовський багатир, прихильник царя 5 000 і багато інших теж поважні суми.

Тоді-то скрізь почались організовані лови на мазепинців. Страшна «канцелярія амбасадорів», яку краще можна було назвати «царською кімнатою мук», розташувалась у Лебедині біля Харкова. Довго з покоління у покоління передавали українці тихцем жахливі описи про те, що тоді діялось у Лебедині. Там постав окремий цвинтар, який нарід охрестив «цвинтарем гетьманців». Люди ніколи не знали і вже не знатимуть точного числа похованих там жертв. Тільки архіви і хроніки тієї доби зберегли ще подробиці варварських мук, які вигадувала садистична уява Петра. На те, щоб тероризувати Україну, він мусив ужити кривавих варварських засобів, які Москва дістала в спадщину від Азії.

В усіх цих справах цар давав точні інструкції. Він наказував «не тратити часу на зайві формальності» і в порозумінні з Меншиковим, якого призначив виконавцем усіх своїх найвищих і найнижчих діл, увів чотирираменне колесо, яке, зламавши тіло, може шматувати його на чотири частини, і палю, повну вигадливих мук. Шибениця і топір, «ці забавки» були призначені на «маловажні випадки, гідні вибачливості». Ця нова система мук, придумана Москвою, знаходила свій вислів у таких мудрощах: «Кнут не янгол, він не позбавляє душі, а примушує казати правду». Москалі придумали поодинокі ступені знущань, як батіг, кнут, розпечене залізо і повільні кари, якими завдавали терпіння, щоб тіло нещасливих жертв могло битись у корчах. Невинний переходив довге коло у цьому пеклі, а коли почував, що воля його не має вже більше сил до оборони, приходила остання кара, що кінчала його муки.

До нас дійшла тільки одна цифра. 900 людей впало жертвою тому, що не могло витримати до кінця тортур. 50 літ пізніше автор «Історії Русів», змалювавши марево Лебедина, каже: «А тепер, якби, за словами Спасителя з Євангелії, за кожну краплину крові, пролиту на цій землі, мусили надолужити ті, що її пролили, то яка покута ждала б катів українського народу? Вони проливали його кров рікою, і навіщо? З одної тільки причини: тому, що він хотів бути свобідний і зазнати кращої долі на власній землі. А чи не були це ідеали, спільні всьому людству?».

У трагічній історії України лебединська різня та її жорстокості — це один із найважливіших її епізодів. Тут іще раз автократія московських завойовників хотіла насильством знищити з коренем ідею права народної свободи, права, щойно ледве з'ясованого кількома вибраними умами як принцип розвитку новітніх національностей. Але кров мучеників не пропадала ніколи даремно, і тут вона стала плодючим зерном під жниво української свободи...

* * *

16 листопада шведсько-українська армія переправилась через Десну та розташувалась на лівім березі. Українці, що прегарно знали річище своєї ріки, стали у великій пригоді шведам, які могли легше

поступати вперед. Російські війська надаремне пробували їм перешкодити: їх розігнала шведська артилерія. Уже настала ніч, коли Мазепа і Карл XII перейшли через Десну. Налягла холодна темрява і віяв гострий вітер, так що Карл XII, одягнений, як звичайно, легко, у плащі, тремтів усім тілом. Гетьман, що мав уже на собі кожух, порадив королеві взяти хутро, коли хоче шанувати своє здоров'я, і на другий день переслав йому кілька срібних лисів. Король сказав підбити ними свій одяг, але кілька днів пізніше, почувши, як серед війська докоряють йому, що тепло одягається, відпоров хутро і вернувся до плаща. Ото мала риса, характерна для цього володаря.

Москалі відступали перед союзними військами, які вітало захоплене українське населення. 23 листопада союзники переправились через Сейм і переходили перед Батурином або, точніше кажучи, перед тим, що було Батурином. Страшний вид ждав на Мазепу.

З його пишної палати, пам'ятки його слави і сили, де він гадав приймати бенкетом свого союзника Карла XII, залишилося тільки чорне згарище: кілька стовпів чорного диму йшло вгору. Повітря було затруєне тисячами розкладених трупів, на які хмарами злітали шуліки. Мазепа довго, з терпінням глядів мовчки на цю руїну і накінець сказав до Орлика: «Наш почин нещасливий. Бачу, що Всевишній не поблагословив нашого наміру. Та Бог мені свідком, що я не міг зробити інакше. Як довше було зносити вічну кривду супроти мого народу, як можна було спокійно довше дивитися на насильство наших прав і вольностей? Як можна було дозволити, щоби на моїх очах підготовляли згубу і руїну України? Колись, правда, ми стали союзниками московських царів, але прийшли до них добровільно, слухаючи тільки голосу спільної віри. А втім, москалі зловжили нашим довір'ям, і нині ми, як вільний народ, зриваємо з ними той союз. На жаль, боюся, щоби не надто важко було здійснити нам наші наміри. Може, Україна, залякана долею Батурина, не зважиться нас піддержати».

Та ця хвилина слабощів — неминуча лепта, яку людина сплачує своїй долі, не тривала довго. Справа не була ще програна. Мазепа мав іще палату в околицях Бахмача. Там він скликав велику раду. Його вірні зв'язалися з ним новими присягами і супроти нового царського терору поклялись, що не складуть зброї, заки не виборють своїй батьківщині повної незалежності. Мазепа від себе склав таку святочну заяву: «Не для своєї особистої користі, але для добра нашої батьківщини України і для всього Запорозького Війська я прийняв допомогу шведського короля».

Полковники, сотники, козацька шляхта і старі вояки присягали з таким самим палом на вірність рідній країні і своєму провідникові. Мазепа звернувся до народу з прокламаціями, в яких роз'яснював широкій масі мотиви, чому пішов на союз зі шведами. Москалі шукали завзято за такими покликами. Горе тому, хто розкидав такі поклики! Ті папери знищили так основно, що нині нема надії знайти якийсь зразок оригінального тексту. Ця духовна боротьба, що нагадувала

справжню пресову кампанію, мала свої наслідки, і Петро мусив відповідати на неї своїми прокламаціями, що, на щастя, дають нам змогу відтворити загально головні ідеї, з якими Мазепа звертався до народу.

Гетьман писав про те, що Москва завсігди заздрила українцям і ненавиділа їх рідний край, який віддавна хотіла знищити при кожній нагоді. Ось і недавно нищила вона села і міста, проганяла українських провідників, старшин і полковників, переміняла на драгунів вільних козаків, засилала у Московщину за Волгу українських селян, присилаючи на їхні землі москалів...

Полковники, за прикладом гетьмана, в першу чергу Апостол, розсилали по провінції прокламації. Сміливі вістуни перехитрювали російські стежі і розкидали метелики на землях, зайнятих московським військом.

29 листопада Карл XII і Мазепа зайняли важливе місто Ромни. На другий день гетьман з козаками взяли Гадяч, фортецю великої стратегічної ваги. Через міста Ромни, Гадяч, Прилуки та Лохвицю ішов перериваний фронт шведської армії. Москалі розташовувались на окраїнах давньої Полтавщини і Харківщини, але два московські гарнізони загрожували ще більше углиб комунікаційній лінії шведів від Миргорода до Ніжина.

Карл XII залишався досить довго у Ромнах. Він проголосив там маніфест до українського народу, дбайливо приготований його державним секретарем Гермеліном і Орликом. Ось два виїмки з нього:

«З Божою допомогою хочемо боронити український нарід, і хоронити його аж до хвилини, коли, скинувши із себе московське ярмо, поверне він свої давні права і вольності...

Те, що каже цар, буцімто ми змовилися з польським королем, щоби йому видати Україну, це брехня, яка переходить межі нахабства, чисто московська вигадка».

Карл XII пригадував при цьому людяну, лицарську і чемну поведінку шведів, яка була у них звичаєм, звертаючи увагу українського народу на варварські методи Москви. Короткими штрихами він змальовував усі кривди царів, заподіяні Україні, звертаючись до неї з гарячим покликом об'єднатись однодушно довкола ясновельможного гетьмана Мазепи, що підніс прапор свободи.

Петро відповів на це прокламацією, до якої долучив фальшивий документ на доказ, що гетьман продав свою країну Польщі. Між Карлом XII, що користав із рад Мазепи, і Петром почалася справжня гра маніфестів, у якій ставкою була Україна. Та вона ні в чому не змінила рішень, прийнятих на полі бою. Землі, зайняті москалями, не могли висловити свого голосу, ані волі, а все ж найкращі їх сини потайки приступали до визвольницької армії.

Прийшла зима; ця зима 1708—1709 р. належала до найсуворіших із коли-небудь відомих в Європі. Ріки скрізь позамерзали, навіть у Франції та в Італії. На українських степах, укритих грубезним шаром снігу, була виняткова, просто нелюдська студінь; серед неосяжної

білини пощезали дороги і перервались зв'язки між шляхами. Більш як 4 000 шведів згинуло від морозів; Гадяч, перемінений у величезний шпиталь, став могилою Карлової армії.

На початку 1709 р. Карл XII переніс свою головну команду до Зінькова і побив москалів в околиці Веприка, біля Гадяча. У цьому бою визначився Войнаровський.

Шведський король і гетьман, заохочені цим успіхом, вирішили почати остаточні воєнні операції, щоби прогнати москалів з України.

Кампанія почалась на нинішній Харківщині: москалі, побиті у кількох сутичках, відступили без великого спротиву. Мазепа не покидав Карла XII. Він стежив із цікавістю за психологією того дивного володаря. Зі своїм старим досвідом дивувався, коли приглядався до його нежданих і завсігди виняткових починів. Шведські історики не забули залишити нам деякі характеристичні подробиці.

Одного дня під мурами містечка Валки Карл XII і Мазепа вели улюблену розмову на стратегічні теми. Гетьман, як завсігди, чемний і великий майстер компліментів, сказав до короля: «Війна, Ваша Величносте, проходить зі щастям для Вас. Звідси до Азії не далі як вісім миль». Карл XII слабо боронився, кажучи, що звичайні географи міряють віддаль зовсім інакше. Мазепа, знаючи справжній культ шведського короля пам'яті Олександра Великого, оповів йому, що недавно тут, у цьому краю, відкрили пам'ятник, збудований на честь Олександра Македонського.

Цих кілька слів легкої розмови і ніжна лестка, що розбудила самолюбство молодечого короля, зробили більше враження, ніж Мазепа міг сподіватися.

Того самого вечора король казав покликати до своєї головної квартири генерала Гілленкроока, аби повторити йому слова Мазепи, що вони вже недалеко від Азії.

— Ви жартуєте, Ваша Величносте,— відповів переляканий генерал,— до Азії треба йти іншим шляхом.

— Я ніколи не жартую,— відповів король,— підіть до Мазепи і дістанете якнайточніші інформації. Попрохайте, нехай вкаже, куди веде дорога до Азії.

Гілленкроок пішов до гетьмана, який дуже зажурився, почувши, що Карл XII робить такі висновки з його невинної лестки. Він же хотів бути тільки чемний.

— Ех, пане гетьмане,— сказав генерал-квартирмейстер,— з нашим королем небезпечно жартувати про такі справи. Він любить понад усе на світі славу і для неї пішов би не знати куди.

Шведські генерали почали трохи журитися, що Мазепа має чимраз більший вплив на їх короля. Зручний гетьман приєднав собі своїм чаром нового почитувача.

Погані дороги зі страшними вибоїнами перешкоджали шведській армії у поході на Московщину. Головній шведській команді вдалося переконати Карла XII, щоби обмежився у своїм наступі до України, де,

зрештою, дороги і так не були кращі; від дощів, болота і снігів, що танули, шведська армія зазнала великих втрат, але Карл XII завзявся іти у напрямку московського кордону; цей похід із стратегічного погляду був зайвий, а навіть небезпечний, бо ворожа армія не була знищена. Шведські війська танули і виснажувалися без реальної користі.

За той час Петро не сидів бездільно. Він зайняв важливе місто Прилуки. Шереметьєв пробував захопити Лохвицю, де була найбільша частина скарбів Мазепи і його приятелів. Хоча ця спроба не вдалася, виявилось, що шведи вже менше боєздатні і навіть трохи подалися назад.

Коли у березні 1708 р. льоди скреснули, діяльність з обох боків припинилася. Шведи вибрали на головну квартиру Будища на правому березі Ворскли, а цар, вернувшись до Росії, полишив команду Меншикову.

Обидва противники намагались приєднати для себе запорожців. Петро вислав на Січ послів з дарунками і красномовного архимандрита. Та кілька днів пізніше приїхали туди і посланці Мазепи: Орлик, генеральний суддя Чуйкевич, київський полковник Мокієвський, свояк гетьмана, і Мирович, один із найславніших мазепинців, бунчуковий товариш.

23 березня зібралась Січова Рада. Вона вислухала спочатку московських послів, потім казала прочитати лист від Мазепи. З питомою зручністю він пригадав всі кривди царів супроти України; при допомозі шведів, казав він, Україна зможе скинути московське ярмо і вибороти собі свободу. Після цього прочитали лист від кримського хана, який радив запорожцям стати на боці Мазепи.

Кошовий отаман Кость Гордієнко, відомий патріот і енергійна людина, ім'я якого згодом стало поруч Мазепиного, сказав на користь гетьмана прегарну промову, що перехилила терези. Запорожці голосували однодушно за старокозацьким звичаєм за союз із Мазепою.

Ця подія мала велике значення в історії України.

Запорозька Січ була найбільш демократичним середовищем на Україні і завсігди була готова боронити проти гетьманів і нових панів бідноту і підтримувати найрішучіше соціальні домагання. Саме та Січ заявилась за Мазепою п'ять місяців після руїни Батурина, коли вигляди на успіх були вже дуже слабі. Цим актом український нарід немовби підніс рішення гетьмана на висоту національного повстання. Запорожці ніколи не погоджувалися з соціальними поглядами Мазепи і його оточення. Та тут вони пожертвували своїми особистими нахилами для вищих інтересів українського народу, якому загрожувала Москва.

І тепер, як за часів Хмельниччини, суспільні різниці, ворожнечі і чвари, що настроювали запорожців проти української аристократії, відійшли на другий план перед національною ідеєю, загроженою чужинцями.

Мазепа не був уже провідником українських панів у боротьбі про-

ти російського царя, але став вибраним представником українського народу. Москва не помилялась щодо цього; вона хотіла вжити проти запорожців найгостріших репресій: адже саме там, серед них, більше як 25 літ мазепинські ідеї знаходили собі захист і прокидалися...

До Карла XII вислали лист Костя Гордієнка. Кошовий отаман заявляв від «імені запорозької братії», що він сам і його товариство приймає опіку шведського короля. Вони ладні були йти на ці жертви, щоби вибороти собі свободу і «молились до Бога за успіх для шведів».

30 березня Карл XII прийняв у Будищах запорозьких послів. Посли не вийшли ще із королівського табору, як Гордієнко почав наступ на москалів. Запорожці знищили залогу в Кобеляках й усі відділи, розташовані у цій прикордонній смузі, що мали піддержувати серед населення прихильний настрій до царя. В кількох днях загальне становище змінилося на користь союзників, і Україну звільнили аж до Дніпра.

6 квітня Гордієнко приїхав до Будищ зі своїм генеральним штабом. Мазепа вислав йому назустріч двох полковників і 2 000 козаків. Вони мали провести запорожців до Диканьки, давнього Кочубеєвого маєтку, де ще недавно Мазепа зустрічався із Мотреею.

Гетьман прийняв Гордієнка у великій залі навстоячки у святочному одязі за столом, на якому лежали гетьманські відзнаки. Отаман поклонився йому, похиливши перед ним бунчук на знак пошани, і сказав:

— Ми, запорожці, дякуємо тобі, ясновельможний пане, що ти взяв собі до серця, як слід було найвищому провідникові України, долю нашої батьківщини і вирішив визволити її та скинути московське ярмо. Ми певні, що це єдина твоя мета, що не шукаєш особистих користей, звертаючись за допомогою до шведського короля. Тому ми хочемо вірно допомогти йому і, ставши на твоєму боці, жертвувати, коли буде треба, своєю кров'ю і життям. Як довго треба буде йти до тієї високої довгожданої мети, ми будемо слухати тебе у всьому. Ми просимо тебе нести надалі тягар, який ти взяв на себе, а ми допоможемо тобі в цьому по змозі своїх сил. Ми готові присягнути перед Богом на вірність тобі, ясновельможний пане, але хочемо, щоби й ти, гетьмане, склав присягу, що будеш іти в згоді з нами, дбати за добро батьківщини.

Мазепа відповів йому:

— Дякую вам, запорозьке товариство, за довір'я до мене. Слава за ваше шляхетне бажання допомогти рідному краєві. Бог свідок, що, порозуміваючись зі шведським королем, я не зробив це ні з легким серцем, ні з огляду на особистий інтерес. Вела мене до цього тільки любов до нашого народу. Не маю жінки, ні дітей. Я міг би осісти у Польщі або деінде і так доживати спокійно решти моїх днів. Та після того, як я стільки літ проводив долею України і служив їй так вірно по змозі своїх природних сил, моя честь і моя любов до нашого народу не дозволяє мені сидіти зі зложеними руками і віддати рідний край на поталу лютого гнобителя. Я знаю добре, що цар має намір заслати

нас на іншу землю, а з вас, запорожців, зробити своїх драгунів і знищити ваш осідок. Я звернувся до шведського короля і маю надію, що Бог допоможе нам скинути це соромне ярмо. Отже, працюймо одностайно, брати запорожці!

Мазепа прийняв своїх гостей бенкетом, де не бракувало нічого, бо запорожці вміли їсти й пити. На другий день Гордієнко зі своєю дружиною став перед Карлом XII, який прийняв їх якнайщиріше; король, що був увесь захоплений воєнним ділом, мусив цікавитись запорожцями, яких лякалися навіть турки й татари. Гордієнко привіз із собою більш як 100 московських полонених, зібраних по дорозі; королеві дякував за те, що прийшов помагати Україні, і вихвалював шведських вояків. Державний секретар Гермелін відповів йому по-латині, а Сольдан, особистий приятель Карла XII, слов'янознавець, негайно переклав цю промову.

Шведський король приймав кілька днів запорожців; не забув і Січі, куди післав гроші з окремим привітом, щоб його відчитали на Раді. Мазепа зі свого боку був не менше щедрим і дарував запорожцям 50 000 золотих дукатів. Таким чином і провідники запорозьких козаків скористали дещо з щедрої гетьманської руки.

Гетьман підписав із запорожцями формальну умову. Мазепа склав у своїй резиденції бажану присягу, козаки у церкві в Будищах. Карл XII підкріпив умову своїм зобов'язанням. Він обіцяв, що не підпише з царем миру, доки Україна і запорожці не будуть вільні назавсігди від московського панування, доки не повернуть їм давніх історичних прав і привілеїв. Крім цього, король обіцяв дбати, аби його військо нічим не порушувало життя мешканців цього краю.

Запорозькі посли, до яких приєднались шведські старшини, вернулися на Січ. Вони проходили попід мурами Полтави, що, наче острівець серед моря, трималась із московською залогою серед збунтованої країни. Коли москалі побачили з-поза окопів запорожців, почали стріляти. За наказом Гордієнка сотня козаків, найкращих стрільців, наблизилась до мурів і відповіла пострілами, від яких на місці попадали деякі московські старшини.

Мазепа, користаючи з подорожі запорозьких послів, вислав до султана свого представника, щоб намовити його якомога до війни проти царя.

Новий союз гетьмана з запорожцями мав велике значення стратегічно-політичне. Моральні огляди теж грали чималу роль. Цар не міг уже в своїх демагогічно-брехливих маніфестах казати, що Мазепа потайний католик та продався полякам. Запоріжжя — «захист і корінь українського простолюддя» (asilium et radix plebis ucrainiensis) було завзятим заборолом православної церкви, козацьких вольностей і бідного селянства проти панів. Постанова козаків, які мали серед народу любов і пошану, їх вільний вибір на користь Мазепи вказували ясно, де треба шукати оборони народної справи.

Наслідки цієї події появились швидко. До гетьманського табору

напливали добровольці, і за кілька днів з них можна було скласти новий Полтавський полк. Селяни почали дбати за харчі для шведського війська, й ватаги партизанів творилися проти москалів, які, почуваючи довкола себе народну ворожнечу, почали поводитися, як справжні вороги, що шукали скрізь серед українців прихильників Мазепи. Один чужинний генерал на московській службі Рен головно вславився цією варварською поведінкою аж до дня, коли Карл XII з запорожцями у наступі розбили його сили.

Союзники мусили підтримувати лінію безпосередньої комунікації з запорожцями на Дніпрових островах, а через них із турками та татарами. Та щоби зовсім забезпечити собі цей головний шлях, треба було здобути полтавську фортецю, де все ще сиділа московська залога. Тому Карл XII і Мазепа вирішили зробити на неї наступ.

Запорожці почали копати окопи довкола Полтави. Вони були майстрами, як вести облогу. У половині травня Карл XII переніс свій головний табір в околиці тієї фортеці, яку шведська артилерія почала негайно обстрілювати. Нарешті вся українсько-шведська армія розташувалась довкола цих мурів.

Меншиков вирішив скористатися цією ситуацією, щоб одним сильним ударом знищити Січ. Він також мав на меті моральні огляди: перелякати українську масу розгромом осередку того національного війська, що мало величезний престиж. Заохочений батуринським успіхом, він хотів доказати союзникам Мазепи, що гетьман приносить нещастя тим, хто з ним єднається.

Момент з погляду військового був сприятливий. На Січі не було війська, бо більшість козаків пішла з Мазепою тоді, як Карл XII вів облогу Полтави. Щоб перебратись на Січ, яку досі вважали недосяжною і непереможною, москалі створили дві виправи: одна поїхала човнами Дніпром, друга правим берегом ріки. Перша зайняла легко і несподівано козацьку фортецю на Кодаку, острові, де перехрещується Дніпро з Самарою. Полковник Яковлєв, комендант корпусу, складеного здебільша з піхотинців, не гаяв часу і переїхав пороги, тоді як піхота йшла вперед берегом за човнами.

18 травня Яковлєв доїхав до Камінного Затону. Він вислав до запорожців парламентаря з листом від Меншикова, владно домагаючись піддатися. Козаки, дізнавшись, з чим прийшов посол, кинули його у воду. Вони не хотіли мати з царем нічого спільного.

Січовий острів можна було вважати недоступним: такою порою Дніпро, зміцнений весняними водами і розталими снігами, мав повні береги. Перша спроба москалів за допомогою легких човнів висісти на берег не вдалась, і більш тисячі з них потонуло у ріці. Полонені, яких запорожці піймали, згинули від їхньої руки. Чи ж ці небезпечні вороги не йшли проти козаків, щоб відібрати в них трьохсотлітню свободу?

Та так само, як у Батурині, і тут зрада перемогла опір. Давній козацький полковник Галаган, що провів свою молодість на Січі, за-

пропонував Яковлєву свої послуги. Спершу він пішов за Мазепою, але, покинувши його, хотів доказати цареві свою нову вірність якимось славетним учинком. Він знав добре околицю, найменші шляхи, що вели на Січ, а також непорушні звички запорожців.

Так само, як Нос, що віддав Меншикову столицю гетьмана, Галаган увів москалів досередини Січі. Не було там більше як 300 козаків. Коли їх оточили, вони боролись сміливо, але Галаган обіцяв дарувати життя всім, що складуть зброю. Обіцянку свою скріпив ще й святочною присягою.

Запорожці на своє лихо повірили йому. Вони піддались, і різня почалась. Вони згинули від частоколу, сокири, мотуза, колеса, розшматовані кіньми. Вороги знеславили навіть гробницю давніх отаманів і забрали гармати, державний скарб і прапори. Галаган, як справжній ренегат, що хотів забезпечитись у своїй зраді і не лишити живим нікого із своїх давніх добродіїв, метався, як навіжений. Він цькував запорожців на всіх шляхах і віднаходив їх у степових сховищах, які вони йому колись виявили, і висилав до Москви спійманих, щоби їх передати досвідним рукам царських посіпак. Так прізвище Галагана, як і Носа, лишилось серед українського народу ганебним спомином.

Петро зрадів, почувши новину про зруйнування Січі, й писав до Меншикова: «Ми прийняли з великою радістю звістку, що ви здобули це прокляте місце, джерело всякого лиха і надії наших ворогів». При цьому повідомляв генерала Апраксіна, «що полковник Яковлєв заволодів цим клятим кублом і вирізав усю наволоч. Тим робом ми винищили останній пень Мазепиного роду, і з цієї нагоди складаю вам побажання».

12 червня московська армія під проводом царя теж опинилася під мурами Полтави. Вона мала 70 000 добірного війська, загартованого у боях. Зате шведи слабли з дня на день. Їх поранені терпіли страшенно, бо влітку була посуха.

28 червня, на самі уродини Карла XII, російська куля поранила його в ногу під час одної його розвідки з передньою стежею. Мусили його оперувати, і лікарі довго боялись, чи не буде гангрени. Король, що мав сильну волю, лежав п'ять днів між життям і смертю. Хоробрість не покинула його, але в пропасниці він бачив марева битв і фрагменти скандінавських саг, що оспівували геройства його предків. У гарячці він мріяв про те, щоб їм дорівняти рішучою перемогою над царем, бо він не сумнівався в успіху своєї зброї.

V

РОЗГРОМ

6 липня 1709 російська армія підійшла під Полтаву і окопалась на півмилі від шведів. Москалі були нерішені, чи починати головну битву. Карл XII, рішучий, не завагався, бо вірив у вартість свого вій-

ська, хоча воно чисельно було менше від царського. 3 000 людей боронило окопів під Полтавою, які король мав надію очистити, 3 000 доглядало багажів, усякого добра і канцелярії, 1 500 було розсіяних залогами від Полтави до Дніпра і займали у малих місцях стратегічні пункти, наспіх укріплені. Отже, українсько-шведська армія вже разом з підмогою запорожців мала ледве від 30 до 35 тисяч людей, себто приблизно половину московської армії, що йшла проти них. Ця чисельна ріжниця мала ще більше значення, ніж над Нарвою, бо довгі роки воювання зробили московських вояків небезпечними своїм досвідом і дисципліною.

7 липня 1709 була неділя. Карл XII, як звичайно, вислухав Службу Божу у сільській церкві, а потім почав диктувати накази на день битви. Тому, що свіжа рана не давала йому змоги проводити особисто воєнними операціями, він поклав цей обов'язок на польового маршала Ренскйольда.

Петро і собі видав прокламацію до війська, яка головно займалася особою Мазепи. «Підлий зрадник Мазепа,— писав він,— хоче віддiлити Україну від Росії, щоби зробити з неї незалежне князівство і долучити до нього Волинь».

Петро на цей раз зрозумів як слід усю вагу та ширину проблеми, яка виринула внаслідок постанови гетьмана; тепер він уже не повторював фраз про зраду на користь Польщі. Навпаки, сам мимоволі визнавав змагання Мазепи до одноцільності України.

На другий день, у понеділок, 8 липня Ренскйольд від 8 години ранку почав наступ на російські редути. Хоробрі сотні під проводом Акселя Спарра і Карла Рооса пішли в атаку. Від їх нестримного розгону московська кіннота втекла, піхотинці залишили окопи, які зайняли шведи. Одночасно піхота Левенгаупта збитою лавою ладналась в атаку на багнети. У таборі Петра зчинилась метушня. Сам цар визнав пізніше, що на мент повірив у програш. Уже запрягли вози, щоб готуватись до відступу.

Граф Піпер, дізнавшись про стан битви, прохав у короля дозволу кинути в бій полки генерала Крайца, який командував лівим крилом шведів, бажаючи цим використати успіх Спарра і здоганяти москалів. Приходив вирішальний мент, і здалось, що фортуна, завсігди вірна Карловим прапорам, сприяє йому: москалі, відкинені безладно до свого табору, збігались з усіх усюдів.

Аж тут польовий маршал Ренскйольд, старий вояка, самолюбний і обмежений, уявив собі, що граф Піпер хоче своїм почином наважитись на його права головного вождя. Він пустився навскоки до Карла XII з криком: «Хто дав приказ військам Крайца до наступу?.. Я тут проводжу операціями!» І почав дуже гостро докоряти Піперові. Король піддався своєму чванливому маршалові і стримав відділ Крайца.

Ця помилка врятувала москалів, і почалась нова битва.

Полтаву можна прирівняти до Маренго, де доля перемоги змінилась під час другої фази бою.

Російське ліве крило під командою Меншикова наступило сильним ударом на відділ Шліпенбаха, вдвоє слабший від нього. Побило і взяло в полон його коменданта.

Була 9 ранку. Шведам бракувало одноцільної команди. Поранений король на ношах не міг бути там, де його присутність була потрібна. Його генерали не звикли самі собі радити. Вони вміли знаменито виконувати накази, та не вміли зробити одноцільного тактичного плану і, поділені у своїх ріжних поглядах, збиті з пантелику, сперечалися між собою. Ренскйольд і Левенгаупт навіть почали лаятися.

Тоді-то без глибшої причини в шведській армії постала паніка: знічев'я в рядах почалось безладдя, і військо, заки міркувало, де хто стоїть, почало розсіватись і просто втікати тоді, як росіяни з усіх боків оточували його щораз більше. Головна шведська команда і генеральний штаб щезали серед тієї метушні, зведені нанівець, немов залиті загальною повінню.

Найкращі шведські сини падали у бою, даючи докази великої, але безцільної хоробрості, що не могла змінити висліду бою. Славні шведські прапори, що від Стокгольму до Полтави бачили стільки перемог, маяли ще й тепер, пробиті кулями, понад розбурханими хвилями людського моря; та вони вже хиталися і один за одним падали і щезали серед диму.

Переможені шведи думали тільки про те, як урятувати свою честь.

Упландці боронилися в одчаю і боролись аж до останнього. Їх славний стяг з яблуком і хрестом наверху довго хилитався серед схвильованого степу, що горів від страшної спеки. «Тримайтеся, хлопці, тримайтеся міцно!» — кричали старшини, заки попадали.

Із трупів, із обривків одностроїв, із куснів трави творилось довкола сміливого полку щось наче стіна, на яку могли спиратися ті, що ще жили. Над полем битви знімалась чорна курява, від рукопашної боротьби чути було придушені постріли, що осліплювали побитих і збільшували загальне безладдя.

— Тримайтеся сильно, хлопці, на Христа, тримайтесь міцно! — кричав несподівано Левенгаупт, укритий пилом і кров'ю, з пістолями в обох руках.— Бачу вже ноші короля.

Та в цій же хвилині розірвалась граната над ношами Крала XII і розломила їх: шведський король упав. Військо думало, що їхній володар убитий, і ця подія ще збільшила величезне безладдя серед шведів.

Король не був убитий. Він упав під уламками свого екіпажа, придушений трупами дружинників, що його несли, лежав на землі без шапки, ввесь укритий порохом, з ногою ще на ношах, кричав з усієї сили: «Шведи, шведи!»

На цей поклик свого улюбленого короля втікачі зупинились. Дружинники поклали Карла на імпровізовані ноші, складені з перехресних списів. Носії падали під ворожими ударами, але, заки охляли, в останньому зусиллі простягали скривавлені руки, щоб, падаючи, не захитати королем.

Майор Вольфельт вхопив Карла XII і посадив на свого коня: куля, що летіла з-поза полтавських окопів, ударила кілька хвилин пізніше в королівського коня. Один із королівської гвардії Гієрта дав своєму володареві власного коня. Шведи збіглися з усіх боків, затуляючи Карла своїми грудьми, немовби валом, і так витягли його з перехресного вогню.

Поволі останки шведського війська гуртувалися довкола короля. Карл XII надаремне шукав довкола себе близьких улюблених лиць.

— Де Адлерфельд? — питав він.

— Убитий,— відповіли йому.

— Де князь Вюртемберзький?

— Смертельно поранений.

— Де Піпер? Де польовий маршал? Де Стакельберг? Де Шліппенбах? Де Роос?

— Полонені.

— Ах! — крикнув шведський король.— У московському полоні! Чи й мене жде така доля? Ніколи! Ходімо радше до турків! Вперед!

І королівська карета, яку йому привезли, почала поволі котитися. Її супроводили рештки шведської армії. Мало хто із тих хоробрих лицарів був не поранений. Та всі вони вже оволоділи собою, йшли спокійно і гордо. Грали барабани...

Битва під Полтавою була програна.

Довго при Версальському дворі не хотіли повірити в цей розгром. Коли тоді дійшли перші звістки, «Французька Газета» писала: «Північна війна ведеться у таких далеких країнах від нас, що майже нічого не можна знати, крім того, про що повідомляють нас заінтересовані сторони».

Голландські часописи вміщували вже тріумфальні комунікати царя, на підтвердження яких «Французька Газета» ждала у впертій мовчанці. Щоденники Данго та інших тодішніх сучасників згідно звертають увагу, з яким скептицизмом Людовік XIV прийняв цю звістку.

Та треба було погодитися з дійсністю. Маркіз Феріоль, французький амбасадор у Константинополі, повідомляв, що «шведського короля побили на Україні». Він вислав одного зі своїх агентів, Марона, на Поділля, щоб зібрав усі потрібні інформації.

Барон Безенваль писав від себе до короля, що Карл XII за радою Мазепи мав намір втягнути Туреччину у війну проти Росії; французька дипломатія почала негайно працювати для здійснення цього проекту.

Наслідки Полтавської битви можна було відчути майже ціле століття в усій Північній і Східній Європі. Держава Густава Адольфа впала, і Швеція від цієї хвилини мусила зменшити свої кордони та стати скромною малою державою. «Яка це трагедія,— сказав Вольтер,— мати велику історію і мале населення».

Полтава віщувала також руїну Польщі, яка відтепер була віддана на поталу Росії.

Були це також передсмертні хвилини України, в якої відібрали свободу і змогу вільного розвитку. Разом з Україною всі східні народи Європи відчували, що наближається до них неволя. Перед росіянами простягався похід на Крим, на Грузію і накінець вони могли загрожувати Туреччині з самим Константинополем.

Російський орел готувався до лету: видно було вже обриси великого цісарства, що зростатиме на території та силі і поволі забуватиме давню Московщину, з якої вийшло. Та ця нова держава творилася вогнем і мечем, не дбаючи, чи входять до неї добровільно народи, втягнені силоміць себелюбними царями; а це стало глибокою причиною конфліктів і катастрофою на майбутнє.

Україна перша і на довгі часи відчула наслідки Карлової невдачі. Над вісьмома поколіннями навис тягар панування, якого вже ніщо не могло стримати.

Через Полтавську битву Москва дістала буцімто право скасувати самоуправу, забезпечену Україні Переяславським договором. Вона спиралась у цьому на нещасливе повстання Мазепи. День 8 липня 1709 р.— це дата українського лихоліття; всі вольності і всі привілеї, засуджені одним махом, щезатимуть один за одним, з дня на день. У 1720 р. появляється перший указ проти української мови, а в 1764 р. касують гетьманство; у 1775 р. винищують запорожців, у 1783 р. заводять на Україні панщину. У найближчому віці московський гніт ще збільшить свої зусилля, щоб переслідувати найменші сліди українського національного руху. У 1876 р. зовсім забороняють українську мову, і в 1914 р. з моментом вибуху світової війни Росія проголосить ворогами всіх, що вважатимуть себе українцями.

А все ж Полтава показала Європі, що Україна, як це сказав Вольтер, прямувала до свободи і хотіла стати незалежною від Польщі по битві під Жовтими Водами...

* * *

Шведи дали себе заскочити ворогові, сили якого недоцінювали. Петро теж, після одної перемоги, зробив велику помилку. Замість видати наказ здоганяти притьмом ворога, він дав змогу шведам утекти.

Якби московська кіннота була негайно здоганяла втікачів, вона була б взяла у полон усю шведську армію, і Північна війна, що тяглась іще 12 літ і коштувала Росії стільки жертв, була б закінчилась при Полтаві. Та цар плавав у таких радощах на думку, як то вперше він побив шведів, ще й з важливою перемогою тоді, коли майже тратив надію на успіх, що поїхав святкувати цю свою перемогу переливними бенкетами. Дванадцять годин минуло, заки він зміркував, що треба використати свою перемогу; та недбайливість урятувала Карла XII і Мазепу.

А все ж щодо гетьмана Петро передбачив одну можливість, корисну для себе, і в цьому напрямку дав відповідні інструкції. Мазепу він вирішив узяти в полон, спутати і тримати під доброю вартою вдень

і вночі, аби самогубством не хотів вихопитись від призначених йому мук. Козаки, полонені в Полтавській битві, згинули, замучені. Сповідник Карла XII Нордберг, що теж попав у московські руки, оповідає страшні речі про те, як московські кати знущались над тими нещасливими.

Мазепа, аби не допустити до братовбивчих боїв між земляками, не виходив зі свого шатра і не брав участі в бою; аж коли Карл XII зі своїми почав відступати, він появився поруч шведського короля. Який міг бути тоді його духовний настрій? Без сумніву, сумний і недалекий розпуки. Тепер уже все пропало — довголітнє, завзятуще зусилля всього життя звелось нанівець. Та тільки він один зберіг іще холодну кров і ясну думку; його супокій та рішучість урятували шведів і забезпечили бодай на найближчу будуччину українську справу.

Король і його головний штаб не знали, що робити. Карл XII, зрозумівши, що програв, хотів у першу хвилину шукати захисту в Туреччині, але тепер почав вагатись. Мазепа втрутився тут зі своєю енергією, кажучи: «Ваша Високосте, треба перейти на турецьку територію; запорожці переведуть нас туди через Дніпро».

Карл XII бився з думками, коли Левенгаупт підтримав погляд Мазепи: «Так, Ваша Високосте, мусимо квапитись, бо росіяни можуть осьось над'їхати, час дорогий».

Але шведський король, подразнений болем від завданої рани, ставав упертим і заводив довгі дискусії. Години минали. «Відступати,— сказав він,— це ганьба; уже краще вмерти на місці». Мазепа при допомозі шведських генералів пробував побороти таку лиховісну постанову і благав короля, щоб її не обстоював. Нарешті Карл таки його послухав.

Рештки армії рушили походом і йшли берегами Ворскли аж до її гирла; шведська залога, повідомлена про небезпеку, негайно приєдналась до свого короля. Мазепа і Карл XII їхали в тім самім повозі. Розсипані полки поволі збирались докупи, і переформована невеличка армія йшла в порядку із розвіяними прапорами. Козаки забезпечували відступ; велика частина населення, що лякалось московського переслідування, приєдналась до цього походу. Шведський король із жестом великого пана дав доручення своїй армії, щоби вона не наглилла і цим дала українцям час урятувати себе.

9 липня Карл XII, прокинувшись, почув прикру звістку, що росіяни здоганяють шведську армію. Він дав наказ спалити багаж і архіви, підтримати піхоту кіньми і таким робом випередив росіян. На лихо, вночі з 9 на 10 шведи заблукали у лісі і через те втратили більшу частину із виграного часу. Досвітком 10 липня вони переїхали навскоки Кобеляки. Меншиков приїхав туди приблизно о 8 год. вечора, але шведська задня стежа, що жертвувала собою, аби дати своєму королеві нагоду втекти, затримувала там Меншикова весь день.

Утікачі приїхали ввечері 10 липня до Переволочної, на місце, де Ворскла зливається з Дніпром. Мазепа вибрав саме той перехід, що-

би робити нові перепони своїм переслідувачам, але російські відділи, що стояли залогою у краю, випередили шведів, спалили пороми і потопили всі човни на кілька миль довкола. Часу було щораз менше, і в армії починалось безладдя.

Карл XII, опинившись над берегом ріки, хотів створити новий фронт і почати зі своєю маленькою армією новий бій. Мазепа благав його залишити цю думку, і йому вдалось переконати короля. Але король знову не знав, куди втікати: у Крим чи в Туреччину? Гетьман і тут втрутився; знаючи прегарно ці околиці, радив добратись якнайшвидше до Бендер, ближчих і легше доступних, ніж Крим.

Шведський король, зваживши всі можливості, все ще вагався, чи рятувати себе. Левенгаупт навколішках благав його послухати розумних, тверезих порад. Король на всі благання відповідав своє:

— Волію потрапити в руки ворога, ніж покинути свою армію. Що ж можуть зробити зі мною росіяни, коли матимуть мене в себе?

— Нехай Бог нас береже від такого нещастя,— відповів Гілленкроок.— Росіяни тягтимуть Вас за собою по всьому краю, а потім приневолять підписати договір, що буде ганьбою для Швеції.

Король надалі не піддавався і все ще боронився проти благальних слів. Він хотів лишитись сам і аж після довгих роздумувань зважився від'їхати.

Він призначив Левенгаупта головним комендантом Дніпрової армії, узявши з собою генералів Спарра, Лагеркрону, Гілленкроока, державного секретаря Мюллерна, своїх трабантів і сотню вояків ескорту.

Запорожці рятували втікачів, навчаючи їх, як мають переправлятись через ріку: люди верхи трималися за гриви коней, які йшли вплав. Для короля та його дружини побудували пороми. Тому, що попередні линви буди знищені, козаки мусили придумати дотепний спосіб, як тягнути ці прихапцем збудовані пороми. Вони прив'язали своїх коней до понтонів мотузами, які тримали самі руками або зубами і так тягнули пороми. Переправа через Дніпро скінчилась десь опівночі.

Мазепа переправився через ріку з кількома особами зі своєї дружини, кількома жінками та двома боченятами золота. Повіз Карла XII поставили на кілька човнів, сполучених разом. Заки король покинув берег, Левенгаупт підійшов до нього зі словами:

— Ваша Високосте! Я бідна людина. Коли зі мною трапиться якесь нещастя, не забувайте про мою рідню.

І старий генерал поцілував короля у руку.

Армія Левенгаупта відпочивала на берегах Дніпра аж до світанку. Військо Меншикова появилось із першим сонячним промінням; було їх 10 000 піхотинців і кінних, що майже падали від утоми, бо погоня не була легка. Шведи, не маючи точних розпоряджень, не знали, на що зважитись. Левенгаупт хотів виграти трохи часу, щоб Карл XII міг від'їхати вперед, і тому вислав послів до Меншикова з пропозицією якогось порозуміння. Між шведами не лишилось 7 000 здорових людей — решта це були недужі або поранені.

Тоді можна було побачити єдину в своїм роді сцену з історії всесвітньої війни. Головний полководець Левенгаупт зібрав своїх полковників і наказав їм звернутись із запитом до поодиноких відділів, чи вояки почувають себе в спромозі воювати далі; зразкова шведська армія заслужила собі на таку форму пошани. Три полки заявили, що хочуть змагатись до смерті; одна сотня була навіть ображена, бо коли її комендант підійшов до неї, вояки лежали на землі, читаючи Біблію:

— Чому нині звертаються до нас із таким запитом? — відповідали вояки.— Давніше казали нам: «уперед!», і ми йшли...

Але інші частини охляли і вагались, почуваючи, що виснажені; дисципліна серед них слабла...

Меншиков настоював на тому, щоб дістати якнайхуткішу відповідь. Левенгаупт затягав розмову аж до полудня, а потім, переконаний, що королеві не загрожує вже небезпека, піддався. Умови цієї піддачі були тяжкі для шведів і ще тяжчі для козаків, яким москалі відмовляли в праві виступати в характері рівнорядних противників. Козаків виключали від умов капітуляції; Левенгаупт негідно зрікся своїх товаришів зброї.

Нашим землякам залишались хвилі Дніпра, бо вони воліли йти на майже певну смерть, ніж на муки; тільки нечисленним удалось перебратись на другий берег. Московське військо йшло швидко вперед і взяло у полон ще 500 запорожців, які згинули в страшних муках за наказом царя, що тим часом під'їхав до Переволочної. «Французька Газета» писала 21 вересня 1709 р.: «Немилосердний цар прагнув української крові».

З черги російська кіннота переправилась через Дніпро здоганяти переможених володарів. Карл XII і Мазепа втікали вже тоді верхи «Дикими полями».

Як далеко можна було сягнути зором, скрізь простягався безмежний одноманітний степ: люди й звірята ховалися зовсім у високому лісі зілля, де кожний слід вкривали трави, що зачинялись за ними, як мур поза караваном. На овиді ні диму, ні найменшого знаку, який стверджував би, що там рухаються живі істоти,— замість деревини глибоке море рістні з численною дичиною. Міста і села щезли під час Великої Руїни. Мазепа, який добре знав ті широкі простори, став провідником невеличкого війська і, прямуючи щораз більше на південний схід, пірнув у цьому степовому пралісі. Коні знайшли там багато паші, але люди, що були приневолені жити тільки з ловів, мусили обачно поводитись із своїми харчами. Карл XII, який завсігди ставав прикладом для інших, задовольнявся невеличкою пайкою вівсяної каші.

Втікачі врятувались. Коли гетьман мав уже щодо цього певність, відчув, що сили його покидають, і сів на віз з одною землячкою, яка його доглядала. Фізично він почував себе щораз слабше, зберігаючи при цьому всі сили свого незвичайного інтелекту. Його ясна пам'ять давала йому змогу вести своїх товаришів певною ходою крізь відомі йому степи, якими він ширяв стільки разів під час своїх боїв із бусур-

манами; на цих просторах він придбав собі славу зі зброєю в руках і їм завдячував своє гетьманське становище.

Втікачі їхали верхи весь день під небом, що пекло вогнем. Надвечір зупинились вони над якимось баговинням, де вояки сподівались втишити спрагу, що пекла їх, але цей водостій був теплий, недобрий, і вони не могли з нього пити. Навіть не розгнуздуючи коней, недовго тут відпочили.

На другий день спека стала ще більша; шведи, як люди півночі, що мало звикли до такого підсоння, душились і йшли вперед з великим зусиллям. Ополудні зупинились. Харчів більш не було. Козаки позабивали непотрібних або потомлених коней і почали сушити на сонці м'ясо. Для шведів напівсире м'ясо було осоружною стравою, і хоча голод їм дошкуляв, вони не хотіли його й торкнутись. Відпочивши три години, пішли далі і так ішли до півночі.

На третій день цієї мандрівки, 14 липня, коли зупинились на довший відпочинок, могли дещо полювати. Дичини було багато: зайців, диких кіз, дрохв, дроздів і перепелиць. Хронікарі з того часу оповідають, що трава була там така висока, що дикі кози блукали, немовби в лісі, і така густа, що козаки могли ловити їх руками. Шведи теж почали полювати, але не мали набоїв і не знали, як пекти застрілену дичину. Наші помагали їм і вчили їх розкладати вогонь із кізяків і сухого сіна.

На другий день щаслива зустріч трохи розважила втікачів. Вони надибали в дорозі чумацьку валку, що везла сіль із Брацлавщини. Козаки реквізували сіль і коней, щоб не полишити їх москалям.

Російської армії все ще не було видко, вона не знала степових доріг і серед невідомої території посувалась дуже поволі, лякаючись засідок.

Мазепа, здоров'я якого трохи поправилось, розглянувся поважно по околиці і на підставі зібраних познак визначив, скільки вони пройшли вже дороги. Це була половина віддалі між Дніпром і Богом*, що був тодішнім кордоном із Туреччиною.

Обидва володарі післали вперед генерала Понятовського, посла Станіслава Лєщинського при Карлі XII, королівського секретаря Клінковстрема і одного козацького старшину. Цим делегатам доручили вони доїхати до очаківського паші, про якого гетьман казав: «Це один з моїх давніх приятелів, він зробить усе для мене»; вони мали просити його, щоби приготував човни, якими можна б переправитися через Бог.

Понятовський під проводом одного старого козака, що добре знав усі степові дороги, швидко доїхав до Бога, через який переправився човном. Один турецький невільник, що розумів французьку мову, подбав про коня для нього, і генерал приїхав цього ж вечора до Очакова. Була вже ніч, і хоча він дуже наполягав, паша прийняв його аж на другий день уранці.

---

* Бугом.

Як справжній урядовець, обережний за вдачею і звичкою, він виявив до переможеного Мазепи багато менше дружби, ніж до колишнього могутнього гетьмана, якого боявся, коли ще той гетьман у Батурині казав не раз днями чекати його посланцям, доки прийняв їх у себе. Паша домагався 5 000 дукатів за 5 човнів, що забезпечили б союзникам перехід через Бог. Понятовський іще раз проїхав ту саму дорогу, вернувшись до Карла й Мазепи.

Тим часом очаківський паша вислав до Бендер до головного коменданта своєї армії вістуна з нечуваною вісткою: непереможний король, «лев Півночі», великий гетьман, страховище окраїн Оттоманської імперії,— переможені!

З Бендер виїхали негайно до Константинополя вибрані кур'єри, і п'ять днів пізніше маркіз де Ферріоль, амбасадор Його Християнської Величності при турецькім дворі, повідомляв Людовіка XIV, що шведський король, побитий на Україні, прибув з гетьманом Мазепою і його козаками до Очакова. Його справоздання закінчувалось такими словами: «Ось, Ваша Величносте, велика подія, за якою прийдуть ще більші».

Шведи й українці йшли далі вперед. Вони минули Інгул і 17 липня вранці дійшли до Бога. Ріка за кілька миль від свого гирла широка приблизно на півтретя кілометра. Появились турецькі човни. На них були всілякого роду харчі: барани, кури, хліб, коріння, грецькі і кримські вина. Шведи й українці, що гинули з голоду, побивались за цими харчами і платили турецьким і грецьким купцям, приваблениим сюди такою нагодою, казкові суми.

Становище стало небавом ще критичніше. Очаківський паша, пригадавши собі, що його «добрий і дорогий друг Мазепа» під час воєн з Україною побив його кілька разів боляче в бою, не хотів пропустити нагоди до помсти.

Він вислав тільки один човен для шведського короля і для Мазепи, заявляючи, що без офіційного дозволу султана війська перевезти не може. За той час наближалася російська кіннота. Володарі висилали до паші вістуна за вістуном, але турок лишився непохитним. Уже тоді казали, що москалі його підкупили.

19 липня шведи покористувалися човнами, які привезли їм харчі; вони заплатили їх власникам більшу частину того золота, що везли з собою. Карл XII і Мазепа, їхня дружина і шведські генерали зайняли місця у великім човні, де керманичами були запорожці. Козаки переходили ріку вплав, тримаючися кінських хвостів.

Паша своєю зрадою спричинив смерть близько тисячі шведів, які, залишившись на лівім березі Бога, попали в московські руки; багато із тих лицарів потонуло, коли пробувало з кіньми переплисти ріку. Полонених відіслали до Переволочної. Козаки, що не могли йти за Мазепою, сховались у степу, де москалі не мали сміливості їх здоганяти, і приєднались до гетьмана в іншому місці, переправившись через Бог.

Карл XII і Мазепа розташувались головною квартирою у двох милях від Очакова, бо король, обурений нелояльністю паші, не хотів увійти до міста. Гетьман вибрав на табір вигідне місце недалеко озерця Адгіголь, де колись козаки під час своїх нападів ховали човни від турецьких стеж, які перепливали Чорне море поблизу Дніпрового гирла.

Карл XII і Мазепа вислали до султана один амбасадора Найгебауера, другий козацького старшину з проханням захистити їх у своїй державі і зі скаргою на очаківського пашу. Султан майже негайно звільнив пашу з його становища.

Цього самого дня Клінковстрем і один козацький старшина виїхали до кримського хана: шведсько-український союз можна було ще зміцнити порозумінням із турками та татарами.

Невеличка армія вибралась у похід через Дніпровський лиман під пекучим сонцем серед степу, висушеного спекою. Час минав: 26 липня шведи зупинилися в місці, де нині знаходиться Одеса, і завернули на північ. 31 липня розташувались табором у Кучургані і 1 серпня побачили на овиді оборонні вали Бендер. Втікаючі витратили тиждень на тих сто кілометрів, що відділяли Очаків від Бендер, і ветерани шведських воєн казали, що від 15 літ не знали такого важкого переходу.

У Бендерах ждав на Карла XII посол від царя. Він пропонував йому мир, але домагався голови Мазепи. Дуже погано знали цього короля ті, що вважали його здібним на таку підлоту; він відкинув із обуренням пропозиції Петра.

Ненависть царя до гетьмана не знала меж. Той самий, що вкинув до в'язниці свою жінку і свою сестру, що мучив і знущався над жіноцтвом і дітворою і пізніше видав на муки власного сина, хотів власними руками роздерти Мазепу; на саму думку про його бунт він діставав приступи скаженості, яка наводила страх на його оточення.

У той час, як Мазепа зі шведським королем відступали щораз далі, нагадуючи цим відступ славних 10 000 греків, серед голоду і інших невигод, царська дипломатія шукала завзятущо способів, як знищити бунтаря. Вона поробила заходи в Константинополі, щоб Мазепу видали в руки ката. Російський амбасадор передав Великому Візирові власноручний лист Петра, який домагався видачі Мазепи. Що більше: цар, хоча який був скупий, не завагався запропонувати великому муфтієві 300 000 талярів, величезні гроші на ці часи, якщо він згодиться допомогти йому в тій справі.

Висланий з Очакова посол Карла XII Найгебауер, почувши про цю небезпеку, починає діяти. Він передає Великому Візирові меморіал, де заявляє, що «козаки не є підданими царя, бо тільки прийняли його дуже далеку опіку; тому-то вони мали повне право виступити збройно проти гніту, який зовсім не скривав свого наміру знищити козацькі вольності».

Швидко після цього виступає другий оборонець, що мав у Туреччині всевладний вплив: сам французький король. Його амбасадор мар-

кіз де Ферріоль, «віце-султан», справжній амбасадор, дістає від державного секретаря закордонних справ де Торсі ноту, яку має передати Порті. У ній читаємо: «Його Християнська Високість бере собі дуже до серця прикре становище шведського короля і козаків. Не було би гідне такого Володаря, як Ти, Високий Пане, видати Мазепу цареві». Ферріоль дістав доручення вжити у цій справі відповідних заходів.

Де Торсі, ім'я якого славно записане на сторінках французької дипломатії, виходив тут із політичних мотивів великої ваги. Державний секретар, який під час перших 5 місяців того самого 1709 р. боронив з такою гідністю у Гаазі знесилену Францію проти найсильнішого союзу переможців — Євгенія Савойського, Марльборо, Гайнзюса і Великого Пенсіонарія Голландії, розумів усю вагу турецької диверсії, зверненої проти Росії, союзниці імператора.

Коли Мазепа доїхав до Бендер, не знав про ці переговори. Турецький генерал-губернатор, уже повідомлений про рішення султана, прийняв його якнайщиріше з усіма королівськими почестями. Він повідомив його теж про московські домагання, впевнивши, що не потребує нічого лякатися: він у гостях великого султана, і сам падишах наказував пильнувати його і добре з ним поводитися, тому що мав до нього велику пошану.

Гетьман мав забагато досвіду, щоби прийняти всі ті новини без застережень. Він знав добре, яку велику вагу мають у Константинополі гроші, знав турецькі звичаї... султан міг змінити свою думку і, зрештою, був далеко від Бендер. Чи можна було вірити словам його представника?

Мазепа сумнівався...

Ці думи, повні остраху, налягали щораз важче на душу гетьмана і підривали останні його сили, так уже захитані останнім страшним відступом. Він відчував, що коли його мрія розвіялась, життя втікає від нього. Він збирав усі сили і зосередив усю свою енергію на останнє зусилля, щоби видерти з рук московських катів найкращий квіт українського народу. Недалеко було вже від хвилини, коли він хотів передати зі своїх непевних рук провідний смолоскип молодшим; він хотів урятувати свого союзника, шляхетного лицаря Карла XII, щоб не зазнав ганьби полону і зустрічі з диким хижаком, заплямованим людською кров'ю, Петром... Від 1 серпня, дня, коли Мазепа приїхав до Бендер, аж до дня його смерті маємо скупі і неповні звістки. Гетьман зачинився у своїм домі у Варниці, на передмісті Бендер, і там поволі догоряв. Він приймав тільки вряди-годи відвідини Карла XII, який щодня посилав до нього за новинами. Войнаровський, що мешкав у сусідній кімнаті, дбав за останні хвилини його життя. Орлик, що виїхав був до Ясс, щоб там наладнати козацьку канцелярію, вернувся до Варниці і часто просиджував з гетьманом. Мазепа хотів зробити його спадкоємцем своєї ідеї і виконавцем своєї віри, передаючи йому свій політичний заповіт, щось наче духовну місію, завдяки якій він мав стати провідником мазепинців.

При кінці вересня не було вже найменшого сумніву, що щораз слабше здоров'я гетьмана наближається до лиховісного кінця. Вислали окремого вістуна до Ясс, який привіз православного священика. Мазепа висповідався і поладнав усі свої справи.

Карла XII прохав він поручити йому якусь певну людину. Знаючи турецькі звичаї, Мазепа не хотів залишити їм ні свого майна, ні своїх паперів. 29 вересня високий шведський комісар Сольдан, знавець слов'янських мов, приїхав до Мазепи. Його спомини, збережені у стокгольмських архівах, це майже єдине джерело, яке маємо про останні хвилини гетьмана.

Мазепа на смертній постелі прийняв його з радістю, бо Сольдан у головнім штабі полагоджував завсігди як джентльмен усі практичні справи українців. Мазепа знайшов у собі ще енергію, щоб жартувати з ним на тему своєї долі, прирівнюючи її до долі Овідія, що вмирав у тих самих околицях, у Томах*.

А втім, оповідає Сольдан, гетьман, легко кепкуючи, стежив непевним оком за маленькою скринькою, повною паперів, що стояла при ньому. Петро все своє життя шукав за тим скарбом, не попавши на його слід, і історики теж не мали досі більше щастя. Перед гетьманським ліжком стояли дві бочівочки, повні дукатів, а з-під подушок старого визирали два мішечки з дорогоцінностями. Войнаровський у сусідній кімнаті ждав, щоби прибігти на кожний поклик.

Скін почався 1 жовтня вечором. Мазепа втратив пам'ять, і маячня його тривала майже цілу добу. При ньому залишився тільки священик, Орлик, Войнаровський і Сольдан. Вони чули, як він кликав свою маму, говорив про битви і кілька разів повторив: «Скринька, скринька, треба заховати скриньку». Після цього його уста почали мимрити невиразні слова.

Звістка про близьку смерть Мазепи почала поширюватись у Бендерах. Від полудня 2 жовтня юрба тривожно збиралася довкола гетьманського дому. Були там шведи, поляки, турки, але найбільше козаків, які в повній мовчанці ждали сумної звістки. Орлик, що за ці страшні дні дозрів і передчасно постарів, почував уже на своїх плечах тягар, залишений йому його вчителем. Він дбав за все, видавав заздалегідь відповідні накази і казав підготувати коні для вістунів.

Пополудні о 4 годині Карл XII прийшов востаннє попрощатись зі своїм союзником і другом, який не пізнавав уже нікого. З ним прийшли офіційні представники Англії і Голландії.

Коли він відійшов, почалась злива, і справжній хмаролом навис над Бендерами впродовж цілого дня і цілої ночі. Так шум розгнузданої стихії заглушив останній віддих великого гетьмана дня 2 жовтня 1709 р. в 10 годині вечора.

Коли Орлик став на порозі, юрба, якої навіть буря не могла розпорошити, здогадалась, що це кінець.

---

* Нині містечко Констанца в Румунії.

— Панове козаки,— сказав генеральний писар,— Ясновельможний Пан гетьман Іван Мазепа вмер.

Всі впали навколішки і перехрестились. Дощ лив потоками, і блискавки осяювали небо. Тоді серед козацького плачу і громів зібрані почули голос Орлика:

— Принесіть гетьманський прапор, нехай вістуни виберуться негайно в дорогу!

Із бендерської фортеці почали бити гармати, і місто зачинило свої важкі ворота, щоб нарід міг почути звістку про те, що вмер володар, якого султан прийняв як гостя у своїх володіннях.

* * *

Всі відчували вагу такої втрати. Мазепа став для козаків живим символом свободи та незалежності України.

Шведи втратили вірного та досвідченого союзника, який своїм розумом і передбачливістю врятував свободу, а може, й життя їхньому королеві. Для турків і татар не могло бути байдужим, що серед них помер небезпечний, але чесний ворог, який у нещасті не сумнівався в їхньому великосерді і з довір'ям передав у їхні руки своє багатство та життя.

Мазепи не можна було поховати в Бендерах на турецькій землі; тіло його треба було перевезти у Молдавщину, що була православним князівством під опікою султана. Похоронна відправа відбулася 4 жовтня в малій сільській церкві, де зібрались місцеві люди, здебільша селяни.

Земляки та шведи не пожалували заходів, щоби цей останній уклін володареві України мав святочний характер. Провід у похороннім поході вели шведські фанфари та козацькі сурми, що грали напереміну. За ними козацька старшина несла ознаки гетьманської влади: булаву, вкриту самоцвітами та перлами, прапор та бунчук. Вони йшли попереду домовини, прибраної багровим оксамитом із широкою золотою обстяжкою, везеної на возі, запряженім у шість коней, на яких їхали козаки з витягненими шаблюками. Карл XII зі своєю старшиною проводив на вічний спочинок свого союзника та друга. Всі уповажнені при ньому чужинні амбасадори вважали своїм обов'язком іти за ним, а за їхнім прикладом пішли представники султана, молдавські та волоські господарі. За ними їхали верхи Орлик та Войнаровський. Далі зі спущеною зброєю і похиленим прапором королівські трабанти у барвистих одностроях та яничари з гомінкими цимбалами, вбрані у білому. Ще далі українські жінки прийшли зі своїми чоловіками і, згідно зі стародавнім звичаєм, голосили та заводили. В останніх рядах юрбою йшли вірмени, цигани, татари й поляки, бо у літі того страшного 1709 р. з'їхались до Бендер різні народи.

Похід зупинився перед церковцею на коротку відправу. Тут Орлик виголосив похвальну похоронну промову. З огляду на присутніх чужинців він промовляв по-латині. Він звеличував гетьмана, згадуючи

його перемоги, добродійні вчинки, зупинившись передовсім на його великім плані визволення України.

«Той великий славний муж, що залишився на старі літа без нащадків і з величезним майном, жертвував усім, аби вибороти волю своїй батьківщині. Він не завагався зректись усього, що може бути найдорожче на цій землі, і віддав власне життя за визволення рідного краю з-під московського ярма.

Та що ж! Тут, на чужій землі, доля своїм присудом завдала удар ясновельможному гетьманові Іванові Мазепі, ім'я якого житиме вічно з славою у пам'яті нашого народу, бо він бажав для нього свобідного розвитку всіх його безконечних можливостей. Нехай ні військо, ні нарід не тратять надії! Наша справа справедлива, а справедлива справа мусить завсігди остаточно запанувати».

Звернувшись до шведського короля, він говорив далі сильним і виразистим голосом:

«Ніхто не буде в нашім краю ніколи більшим за Мазепу. Хоча ми і негідні вести далі діло, почате нашим славної пам'яті вождем, ми спрямуємо серед скель і бур козацький корабель до свободи. До тебе, королю, звертаємося з покликом перед домовиною нашого славного гетьмана. Маємо надію, що ти допоможеш козацькому кораблеві. Ти, як дужий лев, станеш на весь зріст проти московського дракона, що неволить і пригнічує нашу Україну!»

Була це фантастично чудна сцена — і чудесне подиву гідне закінчення одного з наймогутніших існувань на світі.

Уявіть собі біднесеньку сільську церковцю, що сіріє серед трав на степовому овиді, наполовину виповнену нужденними молдаванами. Посеред тієї сірої юрби Карл XII; біля християнської святині султанські яничари, що супроводили того самого страхітного Мазепу, який майже все життя провів у війнах проти турків і татар; крім цього, шведи, українці, німці, турки і поляки, до яких Орлик промовляє по-латині!

Той учень Київської Могилянської Академії, який придбав славу шириною свого ума і розмахом політичних ідей, був уродженим промовцем. Його теплий дужий голос з нежданими переливами, повними нюансів, зворушував до глибини душі завзятих козаків; шведи поникли чолом у непорушній шанобливій позі, яничари мовчали...

Традиційна прощальна відправа йшла згідно з незмінним обрядом козацької традиції.

Карл XII уклонився перший перед тлінними останками Мазепи; всі пішли за його прикладом. На салют козацьких самопалів відповіли шведські та турецькі дула, і бендерські гармати заграли останні. Відділ козацького війська оточив домовину, що їхала вперед до Галаца на вічний спочинок.

Це місто, збудоване над берегами Дунаю, зберегло досі Святоюрський монастир, прегарний будинок з генуезької доби, збудований у XV віці за часів тієї латинської республіки, коли вона йшла походами на Дунай. Мазепу поховали в головній церкві того монастиря у гли-

бині хору в цегляному льоху, збудованому козаками. Тільки короткий напис на звичайній долівці з виведеним гетьманським гербом вказував на цей гріб.

Та довелося так, що Мазепа, який не зазнав спокою за життя, не знайшов його й після смерті. Два роки пізніше під час російсько-турецької війни московська армія опинилась на Пруті. Петро завдячував свій рятунок тільки тому, що вчасно просив ласки і що Великий Візир був дурний та підкупний.

Під час тих боїв турецьке військо грабувало Галац; до нього дійшла звістка, що там поклали Мазепу з його скарбами. Його гріб знищили, тіло вкинули до Дунаю. Допоміжний український корпус під проводом Орлика воював у цій околиці на боці турків. Коли мазепинці довідалися про це святотатство, почали негайно шукати за тілом Мазепи, а віднайшовши, його поклали знову у давній гріб, який відновили: тільки розбитої долівки не направили, залишаючи її у такому самому стані на спомин злочину.

Минуло багато літ. У 1835 р. ченці Святоюрського монастиря забули про ім'я того, що спочивав в їхній каплиці. Вони хотіли поховати посередині своєї святині одного молдавського боярина, що складав щедрі дари на монастирі; тоді вони відчинили могилу Мазепи і поклали боярина на домовину гетьмана.

За якийсь час молдавський уряд заборонив ховати людей по церквах. Свояки боярина казали відчинити гріб, добули з нього домовини і поклали їх у новій могилі біля церкви, праворуч від входу. Знищену долівку Мазепи зняв і переховав у себе брат молдавського господаря князь Гіка; згодом вона щезла, ніхто не міг більше віднайти її слідів.

Тимчасом гріб Мазепи став місцем паломництва для українських патріотів. У червні 1722 р. Орлик, переїжджаючи через Галац перед виїздом на чужину, де мав почати важке життя політичного емігранта й вигнанця, записує такі слова: «Був я у церкві св. Юрія, відвідати гріб покійного Мазепи. Я молився за його душу і казав відправити за нього панахиду з жалю, що така велика людина не має гідного для себе гробу».

Напередодні війни з Наполеоном в 1811 р. український патріот історик Мартос, старшина російської армії, переїжджає зі своїм відділом через Галац. Він відвідує гріб Мазепи і в своїх споминах залишає нам такі пам'ятні міркування:

«Мазепа вмер далеко від свого рідного краю, за незалежність якого боровся. Він воював за свободу і за це вартий пошани прийдешніх поколінь. Коли він згинув, сини України втратили ті святі права, яких Мазепа боронив так довго з завзяттям і любов'ю справжнього патріота. Він щез, а разом із ним щезло ім'я України і славетних козаків. Він визначався великими прикметами і підтримував розвиток наук. Він відновив Київську Академію і збагатив її бібліотеку рідкими дорогоцінними рукописами. І ту людину, яка вернула Академії її славу, яка побудувала або відновила стільки святинь, проклинають щороку

у першу неділю Великого посту разом із Разіном та іншими злодіями і бандитами. Та яка різниця! Разін — бандит і боговідступник, Мазепа — освічена і гуманна людина, зручний полководець і провідник вільного, отже, щасливого народу! У Києві я був приявний на цій негідній відправі, в якій, на ганьбу нашої церкви, беруть участь митрополит, єпископ і все духовенство».

А проте таке обурення не могло проявитись назовні. Спомини Мартоса залишалися довго в рукописі, бо за царської влади паломництво до гробу Мазепи вважали майже державною зрадою або змовою проти державного ладу. Ось чому стільки імен найкращих українських синів не дійшло досі до нас.

Український патріот, що в однострої російського старшини йшов потайки поклонитись на гріб Мазепи, мав чого обурюватися. Аж до революції 1917 р. в усіх церквах царської держави від Владивостока до Одеси у першу великодну неділю кидали анафему на Мазепу. Російська православна церква, що була слухняним знаряддям у руках царського уряду, ганьбила ще 200 літ після смерті національного українського героя, якого не переставала лякатись. Царський уряд робив усе, щоб знеславити або затерти спомин Мазепи: «Всевладний Мазепа» — як звали його автори панегіриків — став «проклятим і собакою».

Оця негідна боротьба мала свої наслідки. Найкращі сини Мазепиної спадщини, що зрозуміли його наміри та ідеї та хотіли їх продовжувати, що зреклись багатства і високих становищ, воліли заслання та Сибір, всі вмерли далеко від свого рідного краю, пірвавши всі взаємини з рідною землею і не маючи змоги впливати на своїх земляків та поширювати серед них свої ідеї.

А тим, що залишились на Україні, небезпечно було підтримувати зв'язки з мазепинцями. Коли 20 літ після Полтавської битви один із посланців Орлика приїхав до Ніжина, полковники зібрались у підземеллі і там у померках відправили панахиду за великого гетьмана.

Недаремно царський уряд назвав український національний рух мазепинським, а російські історики, що до того уряду виявили таке саме рабство, як православна церква, ставились до нього у 200 літ після його смерті як до завзятого ворога і зображали його так само, як польські історики Хмельницького. Єдиний росіянин, що зірвав з тією ганебною традицією, був декабрист Рилєєв, засуджений на шибеницю.

Зате український народ у своїй теплій симпатії до гетьмана творив довкола його постаті зворушливі легенди. Одні вірили в те, що Мазепа не вмер, а заховався в Києво-Печерській Лаврі (а не, як деякі кажуть, у Святософійському соборі). То знов оповідали собі про те, як він спить і з шаблею в руці жде на мент визволення України. Народні пісні, що зберегли ці перекази, переходили з покоління в покоління.

Так само таємним, як для свого народу, Мазепа лишився в європейській історії: помста, яку обіцяли йому росіяни, не дозволила аж до наших днів на справедливу його оцінку. Мазепу змальовували як нечесного авантюриста, підступного і зрадливого, що мав на оці тіль-

ки власну славу, себелюбного і жорстокого, нещирі ради якого були причиною нещастя Карла XII. Ми бачили, що все це неправда.

Мазепа був передовсім патріотом, перед яким стояла ідея одноцільної України, що зуміла б забезпечити собі повну незалежність від Росії і від Польщі. Його план був продуманий і добре підготований, він ішов до нього як до єдиної цілі все своє життя. Він не був недосяжний, навпаки: треба було виняткового збігу несприятливих обставин, щоб він заломився. Карл XII вступив запізно на Україну, росіяни завдяки зраді здобули Батурин і Запорозьку Січ, Полтавська битва, що повинна була бути переможною, перемінилася несподівано у програш шведів. Можливо, що Мазепа зробив помилку, не звертаючи досить уваги на національні настрої українського народу, не роз'яснюючи йому своїх планів, спираючись занадто на аристократію без участі широких народних мас, які в хвилину небезпеки не зуміли прокинутися і лишились пасивними, бо були здивовані почином, до якого їх ніхто не підготовив.

Та як там не було, невдача Мазепи є припиненням впливів західної культури, якої представником був Київ, і перемогою московського варварства над її представницею — Україною. Треба було довгих літ, доки переможені зуміли мирними засобами завоювати своїх диких переможців, доки учні київських шкіл вказали шлях до вищої культури грубим боярам і диким царям.

А проте той Мазепа, над яким російські історики так знущалися, якого православні священики проклинали по всіх церквах, мав дивно привабливий вплив на поетів, малярів і музик в Європі, а це певна ознака остаточної перемоги, яку віщували йому поети.

Чи можна сказати, що Мазепа програв справу?

Коли взяти до уваги безпосередній наслідок і голий факт, наслідок Полтавської битви і втечу до Бендер, то так. Та коли зважити, що Мазепа влив у душу народу національні змагання, тоді ще неясні, розпорошені, нез'ясовані, що зібрав їх в одну цілість і надав їм реальної форми, що сам став символом української незалежності, до якої простягла свої хижацькі кігті Москва, тоді зусилля його не було зайвим і можна вважати, що перемога його прийшла в хвилину, коли український нарід скинув із себе пута неволі у 1917 р.

Не один гурт українців, що під час великої війни організовувалися для боротьби за незалежність рідного краю, згадував у своїх закликах ім'я великого гетьмана. В одній із прокламацій читаємо: «Дух Мазепи встає зі своєї могили; приходить хвилина, коли зможемо відплатити за полтавську гекатомбу».

Проти терору усіх переслідувань ідеї Мазепи зуміли втриматись упродовж двох століть, бо ніхто і ніщо не в силі протиставитись думці людини і волі народу, який вирішив стати свобідним. Право народів на самовизначення не є порожнім звуком: доказала це вже минувшина і докаже будуччина.

За Мазепою стояла правда.

ПРИМІТКИ

Ми хотіли зробити цю книжку живою, але нема в ній ні одної подробиці, яка не була б основана на якомусь документі або точно перевіреному тексті.

Треба б хіба цілого тому на те, щоб списати повну бібліографію джерел до Мазепи. Тут хочемо обмежитися до неповного схематичного огляду. На першому місці згадаймо джерело першорядної ваги — дві хроніки: одну Величка (1620—1700), видану від 1848—1864, і другу анонімну, відому «Історію Русів», написану приблизно 1770 р., а видану в 1864. Ми переглянули теж меморіали, справоздання і метелики про похід Карла XII на Україну німецькою, французькою, шведською і голландською мовами, як і різні часописи тодішньої доби «Gazettes" і «Mercures"; їхні інформації, широкі та точні.

Що стосується документів сучасників, які були у зв'язках ближчих або дальших з дійовими особами тієї драми, то слід згадати: Спогади таємного французького агента Невіля (1698),

спомини Пасека,

спомини генерала Патріка Гордона, шотландця на службі Петра (1849—1859),

спомини перекладача Карла XII в Бендерах, грека Амера (видані в 1905),

спомини датського міністра при Петрі І Юста Юеля датською мовою (1893),

спомини маркіза де Бонака, французького амбасадора при Карлі XII (1756) і англійського амбасадора при Петрі лорда Вітворта (1758),

посмертні спомини князя Максиміліана Еммануїла Вюртемберзького, що загинув під Полтавою (1730),

посмертний щоденник шамбеляна Карла XII Адлерфельда.

Дуже точні звістки знаходимо в «Історії Карла XII» (1742) пастора Нордберга, королівського сповідника, що брав участь у всіх великих подіях під час походу на Україну. Цей основний твір великої історичної вартості Вольтер оцінив зовсім несправедливо з дуже легкої руки, кажучи, що це «твір дуже зле перетравлений і дуже зле написаний». Полишаючи на боці форму, твір Нордберга має основне значення щодо фактів.

Вольтер з таким самим гнівом і однобічно скритикував немилосердно теж другий цікавий твір із дуже важними документами — «Подорожі» Де ля Мотре (1723). Автор тих споминів, французький протестант і великий мандрівник, перебував у Бендерах і Константинополі саме під час останньої дії Мазепиного життя.

У московських архівах знаходяться про цю добу неоціненні документи, більшість яких видав у 1858 р. Бантиш-Каменський. Текст дуже важливого меморіалу Орлика видрукувала у 1862 р. українська «Основа» у Петербурзі.

«Мазепа» нашого великого історика Костомарова складений на підставі нових документів, віднайдених у московських архівах уже після появи Бантиш-Каменського.

Про смерть Мазепи читали ми цікавий текст, знайдений в архівах у Стокгольмі Н. Молчановським у 1903 р. Та сама тема є предметом книжки молдавсько-волоських хронік майора М. Кагальнічано (Ясси, 1845).

Визначний шведський славіст, Альфред Єнсен, видав у 1909 р. збірку першорядних документів зі стокгольмських архівів про зв'язки мазепинців зі Швецією. Сюди належить теж єдине у світі видавництво «Karolinka Krigares Dagbocker" у Лунді в Швеції, яке від довгих літ видає рівномірно спомини, меморіали і матеріали про каролінців, товаришів Карла XII, що були з ним на Україні. Також Ернст Карлсон видав різні матеріали про них у стокгольмській «Historiska Handlingar".

Шведські документи зібрав та інтелігентно використав шведський історик Фріксель у своїй «Історії життя Карла XII».

Михайло Грушевський не дійшов іще у своїй «Історії України» до доби Мазепи, але в окремій студії з 1909 р. торкнувся справи союзу Мазепи з Карлом XII.

Один із авторів цієї книжки І. Борщак робив розшуки в даному напрямку в архівах у Відні, Парижі та Лондоні. Він мав нагоду теж використати архіви французького міністерства закордонних справ і джерело першорядної ваги «Діарій» Орлика. Крім цього, використав він такі свої друковані праці: «Вольтер і Україна», «Північна війна і французька дипломатія», «Мазепа і тодішна французька преса», «Гетьман Орлик і Франція», «Дедукція прав України» (у випусках Київської Академії Наук і Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові) і «Пилип-Орлик» (В-во «Червона Калина»).

Дружині моїй Софії
присвячую

«Ніхто у Франції не був такий знавець козацьких справ, як небіжчик Граф Орлик»
Вержен 1776.

(Архів французького Міністерства Закордонних Справ)

ПЕРЕДМОВА

Ця книга є четвертою частиною широкої праці, приготованої до друку під назвою «Франція й Україна», змістом якої має бути аналіз української справи у Франції протягом тисячоліття. Аж після такого аналізу у відношенні до головних європейських країн можна буде зробити загальний синтез зносин Європи з Україною в минулому. Питання це досі зовсім не студійоване в нашій історіографії, а причиною цього є тяжкі умови нашої нації за останніх два століття. Драгоманов розумів велику вагу цього питання, коли писав 16 жовтня 1872 р. до Мелітона Бучинського: «Хоч би який-небудь привід був нам у світ висунути носа...»

Ця книга присвячена Григорові Орликові, первакові й головному співробітникові гетьмана. Діяльність його досі залишилася зовсім невідомою в історії, бо хоч царат і поборював Григора per fas et nefas*, але часто-густо сам не знав, з ким він мав справу — з батьком чи сином. Слідами уряду російські історіографи, а також і українські російської школи, плуталися в особах Орликів, Пилипа й Григора. Сам Костомаров, єдиний, що досі — а це вже більш, як півстоліття! — пробував звести докупи матеріали до історії мазепинців, гадав, що це, може, Пилип Орлик...

Після десяти літ розшуків, писанини й надуми, подаємо тут уперше громадянству справді дивовижне життя і діяльність Григора Орлика, що народився в Батурині Мазепи, а скінчив життя на Рейні, під французькими прапорами. Метод цієї праці — документальний. Ми свідомо — хоч яка велика була спокуса! — обмежили до мінімуму свої коментарі, даючи скрізь слово документам. Там, де документа бракує, ставимо просто крапку, а де її замало, висловлюємо гіпотезу.

Джерела, що подаємо на кінці, не дають повного уявлення того, що мусили ми переглянути. Багато рукописів і друків лише прочитали без безпосередньої користі для цієї праці. Тут перелічуємо лише джерела, що ввійшли в книгу. Невидана іконографія теж документальна, бо тільки така має історичне значення.

З появою в світ цієї книги втрачають свою вагу давніше написані статті про деякі моменти з життя Григора Орлика, бо пізніші розшуки дали нам точніші дані.

* * *

Не без деякого вагання пускаємо в світ цю книгу. Вона складалася в тяжких умовах еміграційного життя. Чи все ми розшукали?

Але ми не раз заповідали цю працю, і від літ дістаємо листи дослівно з усіх кінців Соборної України — від Ужгорода до Катеринодару, звідки українці різних переконань домагаються оголосити врешті матеріали, що належать цілій нації. А, по-друге, vita brevis est...[1] Не одні високоцінні матеріали загинули тому, що автори все шукали ідеальної повноти...

Ще одна увага. Документи, тут подані, певно, не раз цитуватимуться. Але, як це завсігди буває з історичними документами, кожний витягне з них свої висновки. Автор зазначає з притиском, що це історична праця. Писав її український державник, але писав як історик і дослідник, бо патріотизм — чеснота, а не науковий метод, і немає нічого гіршого, як плутати ці два поняття.

---

* Правдами і неправдами (лат.)

[1] Життя коротке... (лат.)

* * *

Така студія, та ще в місті, відірваному від великих українських книгозбірень, потребувала не одної поради й інформації. Тому почуваємо своїм приємним обов'язком подякувати всім тим, хто так чи інакше допоміг нам випустити у світ книгу.

Перш за все висловлюємо щиру подяку Урядові Французької Республіки, що з такою прихильністю й щедрістю відчинив перед нами свої архіви і книгозбірні, а зокрема: директорові Архіву Франц. Мін. Зак. Справ ВП міністрові Пенго, архівістам Ріго та Спінасові; дирекції архівів Військового й Морського Міністерства та «Національного Архіву», директорові «Національної Бібліотеки» Де ла Ронсьєрові; проф. Полю Буайє, директорові Інституту Східних мов проф. Андре Мазонові та бібліотекареві Унбегаунові з «Інституту Слов'янознавства»; управам Дрезденського архіву й архіву міста Гамбурга; директорам університетських бібліотек у Лунді й Брно в Чехословаччині, П'єрові Буайє, голові Лотарінзького Наукового Т-ва за надіслання своїх рідкісних видань; директорові бібліотеки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові І. Кревецькому, що роками завсігди пересилав нам ті чи інші інформації та книги з бібліотеки.

Невимовною є наша подяка графові Де ла Віль Боже, що дав у наше розпорядження архів Дентевіль і сфотографував нам портрет Григора Орлика.

Дякую за поради проф. Християнові Шеферові, В. К. Липинському, др-ові В. Барвінському, що на наше прохання зайнявся відшуканням слідів перебування Анни Орлик у Галичині.

Окрема подяка С. П. Шелухінові, завдяки підтримці якого ми мали змогу зробити подорож до Дентевілів і там працювати. Інших, що причинилися до цієї праці, вже нема на світі. Нема незабутнього проф. Альфреда Єнсена, заслуженого історика українсько-шведських зносин, що до кінця свого життя брав собі до серця книгу про Григора Орлика. Нема Моріса Бареса, маркіза Раймонда Богюе, сина автора «Мазепи», а ось зовсім недавно відійшов в інший світ, не дочекавшись цієї праці, проф. Жан Брюн. Всі вони своїми заходами не раз відчиняли для наших дослідів двері, назагал зачинені...

Студентові Омелянові Савчину з Перемишля дякую за допомогу в копіюванні документів зі зразковою сумлінністю.

Зокрема дякую Мих. Рудницькому за приятельську поміч у виданні цієї праці.

Та понад усім наша подяка йде до Тої, якій книга присвячена, бо без неї ця праця ніколи не була б доведена до кінця.

АВТОР

Париж, вересень 1930

I

МОЛОДІСТЬ ОРЛИКА
(1702—1729)

Народження.— Від Полтави до Гамбурга.— У саксонській гвардії.— До Варшави.

«Василій Протопресвитеръ Батурина, Парохъ Церквѣ Святителя Христова Николая. Понеже уроженя своєго доводи тіи, до которіхъ належітъ, нелатво знайдують, обаче знаходити своєго початку законновѣнчаннаго й свѣдытельства имѣти должниі сутъ, Сиєже свѣдытельство Іереє своихъ Церквей й метрикъ в ныхъ обрѣтающыхъ ся просящым видати повінны сутъ, обаче и азъ Ієрей Василій Протопрезвитеръ Батурина многочастнѣ умоленъ дабимъ далъ свѣдытельство о уроженю Высокѳ почтеннаго Младенца Грыгорія ОРЛЇКА, егоже желанію задоситъ чиначи, сыя о немъ вѣрне извѣстую по чину въ Метрицѣ вѣ церковѣ моєй обрѣтаємія: Року Божого А. Ѕ. Б. (1702) мѣсяца Ноебрія дня Є (5) азъ Ієрей Василій Пахо(м)е парохъ и протопрезвитеръ Церкве Батурінской крестыхъ Младенца на ймя Григорія сина Родителей законновѣнчанныхъ Йасне Велможнаго Филыпа ОРЛЫКА и Анны жены єго зако(нн)овѣнчанной з Герциковѣ. Родителиє крестніє Йасне Вельможний Іоанъ Мазепа Гетманъ Войска Запорозкаго и Велможний Пан Іоань Хананейко (sic!) з Велможною Панею Вѣрою Кочубейковою. Которому свѣдытельству вездѣ вѣра да будетъ дана, при звыклой печати рукою утверждаю моєю.

Дѣялося в градѣ Батуринѣ дня К (20) мѣсяца Марта Року Божого а҃ѱмп҃ (1748).

Василій Протопресвитеръ Батурінскы. (1):

Самого батька новонародженого, тоді «гетьманской войсковой старой (старшини) канцеляриста» (2), не було в Батурині: він мандрував з козацьким військом на «свейській кампанії» (3), на нього рішили чекати з хрестинами.

Вони відбулися дуже бучно; була то подія в житті генеральної старшини, де Пилип Орлик, улюблений співробітник Мазепи, вже мав тоді виключне становище. Мазепа сам тримав новонародженого до хреста разом з дружиною поважаного генерального писаря Василя Кочубея. Найщасливішим поміж усіма присутніми був сам батько. Минуло чотири роки, як одружився він з Анною Герцик (4) і тим самим пустив пень на козацькій Україні, де досі все ж почував себе трохи чужим поміж старшиною (5).

Але ось народився у нього син, в якому змішалась козацька кров Герциків з кров'ю баронів Римської імперії. І цей син мав остаточно зв'язати Пилипа Орлика з батуринською старшиною, що за тих часів починає перетворюватися в справжній шляхетський стан.

Пізніше в Царгороді, коли Григор під впливом якогось шарлатана-грека захопився астрологією, він скаржився батькові, що ніхто не

слідкував за небом під час його народження і не відкрив батькам його таємну долю. Та, певно, ніякий астролог, як і всі ті, що були приявні при хрещенні Григора Орлика, не могли на один мент припускати, що за кілька років хресний батько новонародженого, справжній господар тодішної України, Мазепа, помре емігрантом на чужині, що сивоволосий Кочубей перед тим покладе голову на колоді, а найменше можна було припускати, що оцей новонароджений хлопець скінчить своє життя в далекій країні, за чужу справу і за чужий нарід, про який ледве чи й багато знали в батуринському оточенні...

* * *

У сприятливих умовах зустрів Григор перші роки життя. Здавалося, що все всміхалося хлопцеві, але швидко промайнули ці щасливі дні і розпочалася сумна доба вигнання. В холодний осінній жовтневий ранок 1708 року, на возі зі сестрою й братом, під доглядом матері і тітки Герцик, молодий Орлик переїжджав Десну, справжній рубікон для всіх цих подорожників, в обозі козацького війська, що вирушило назустріч «Північному левові», який слідами свого попередника Карла-Густава став союзником України.

Неспокійне таборове життя, переїзд з армією, страшні дні Полтави і Переволочни, переправа через Дніпро, де «жона моя въ єдной токмо сукнъ зъ дѣтьми переправилася» (6), втеча через Дикі Поля, Очаківська трагедія, перші дні в Бендерах, куди втікачі прибули в жахливу серпневу спеку,— все це залишило свої сліди на хлопцеві: розвивало в нім здібність до спостереження і вміння стримувати свої почування, майже з першого менту свого свідомого життя. Григор не знав, що принесе йому завтрашній день, бо все залежало від успіху тої політичної акції, на чолі якої стояв його батько «новообраний Війська Запорозького Гетьман.»

Карл XII у перші роки свого перебування в Бендерах користувався великою пошаною у турків і татар, які трактували його як володаря союзної держави. Біля нього знаходилось до 20 000 війська зі шведів, козаків, поляків, волохів. Король приймав і відсилав послів, з усіх кінців Європи приїжджали дивитись на того, кого й після поразки на Україні вважали найбільшим військовим вождем (7).

Між Дністром і Варницею шведи збудували ціле місто Карлополіс, де жили головні шведські достойники і де мав свою головну квартиру також Пилип Орлик. Звідсіля це він вів свої дипломатичні перемови з султаном і ханом, тут він не раз відбував конференції зі шведськими діячами, з чужинецькими послами, що прибували до Бендер, не кажучи вже про українську старшину, що пішла за Мазепою і щодня бувала в помешканні Орлика.

Бендери за часів перебування полтавських втікачів, були справжнім Вавілоном — націй і мов. Тут Григор перейшов першу школу чужих мов, тут він мав змогу бачити низку людей, з якими геть пізніше довело-

ся йому вести політичну акцію; тут, бачачи пошану довкола свого батька, він розвинув у собі почуття власної гідності.

Дев'ятилітній гетьманич уже, хоч і посередньо, зв'язався з політикою. У серпні 1711 року батько посадив Григора на коня і в лихоманці прибіг з Бендер до Ясс благати великого візира Мехмета-Балтажі не миритися над Прутом з царем, доки той не звільнить України. Мехмет-Балтажа був невблаганний, і Орлики могли лише бачити, як царська армія виходила з розгорнутими прапорами рятуватись від неминучої катастрофи.

Того ж року, після укладення договору між Орликом і ханом, Григор залишився заручником* батька у татар. Старий хан Девлет-Гірей (8), освічена людина й герой віденської облоги, любив Григора, як власного сина. З ханичем («найгарнішим — як казав Карл XII — у світі хлопцем»), Григор зв'язався цінною приязню, що тяглася аж до останніх днів їх життя.

Проте два роки пізніше Григор ледве не впав жертвою татарської сваволі. 12 лютого 1713 року в Бендерах записався в історії славнозвісний «калабалик». На домагання Порти Покинути Бендери Карл відповів погордою і, маючи за собою тільки 300 чоловік, почав справжній бій із 20 000 татарів і 6 000 турків. Пораненого короля ледве врятували з цього «калабалика», а найшляхетніші шведи попали в неволю до татар.

Перед «калабаликом» хан запропонував польським панам, що були при Карлі XII, як і Орликові, покинути Варницю і прибути до Бендер під турецькою охороною. Поляки так і зробили, але Пилип Орлик не покинув свого добродія і вірно стояв при ньому 12 лютого 1713 року. Роз'юшені татари, дізнавшись про це, схопили Григора, прив'язали до коня, і лише Калга-султан (син хана) і польський сенатор Сапєга врятували хлопця.

Листопад цього ж року був дуже скрутний для родини Орлика, що залишилася без засобів. Довірники гетьмана, не одержавши речинця** заплати, тягли до суду цілу родину. Григор був свідком, як батько мусив продавати останні коштовні речі, які мати встигла врятувати після всіх подій, що прийшли вслід за Полтавою.

23 жовтня 1714 року Пилип Орлик з родиною і «двором» з 24 осіб, як «шеф союзної нації», вирушив слідами Карла XII «не для чего инщого..., жебы, при боку Єго жъ Величества неотступне зостаючи, моглъ ...неусипное мое о посполитом, Вашей милости, добрых молодцов, пользѣ стараніе ложити»...

В травні 1715 року родина українських емігрантів осіла в Швеції, в Істаді, у провінції Сканії. Але того ж року 13-літній хлопець, щоправда, хоч фізично витривалий, зараховується з наказу Карла XII «фендриком» королівської гвардії. Разом з батьком молодий Григор при-

* Заложником.

** Строк.

їздить до Штральзунду і тут дістає бойове хрещення у битві проти датчан, росіян і прусаків, що обложили ту фортецю. Ця служба під прапорами Карла XII назавжди залишилась у пам'яті молодого Орлика. У всіх своїх життєписах, які час від часу подавав французькому урядові, Григор завжди підкреслював, що почав свою військову кар'єру під проводом Карла XII. І в урядовому службовому реєстрі Григора, що переховується в архіві військового міністерства Франції, читаємо: «Почав службу під прапорами шведського короля Карла XII». Для старшини XVIII ст. це було неабиякою відзнакою.

За рік Григор покинув військову службу і почав свої університетські студії в Лунді, під проводом професора метафізики Андрія Регеліуса (9). Він зберіг назавжди добру пам'ять про цього свого вчителя, що «захоплював своїх учнів далекосяглою думкою, щирістю серця і твердістю переконань» (10). У реєстрі університетської бібліотеки в Лунді досі збереглася листа* деяких книг, що їх студіював Григор у 1717 році. Були це: дві руські книжки (псалтир і молитовник, латинська граматика Юста Ліпсія, листи Ціцерона і твори Еразма Роттердамського. 14 травня 1718 року Григор позичив у бібліотеці першу частину промов Ціцерона (11).

Француженка з Лунду жила в родині Орликів, і тому Григор так добре володів французькою мовою. Григор виявив також хист до музики і, згідно з вихованням тих часів, досить добре грав на лютні. Дарма, що на еміграції були тяжкі часи, Григор дістав добру освіту, чим завдячував своєму батькові, який сам усе життя учився та розумів вагу освіти.

Григор піддержував зносини з родинами найперших достойників Швеції. Особливо ласкаво приймали його в родині канцлера Мілерна, давнього приязника України, що власною рукою скріпив у Бендерах відомі грамоти Карла XII дотично України та Пилипа Орлика. Син Мілерна був однолітком Григора.

Цей Мілерн 12 грудня 1716 року представив Григора на офіційній аудієнції Карлові XII, якому Григор в імені батька подав «покірне прохання і одержав також рішення» (12). Справа йшла про полагоду матеріального становища Орликів.

18 серпня 1720 року Григор подався до демісії зі шведської служби, а 21 жовтня 1720 р. Королівська Рада постановила виплатити йому піврічну платню. Але ще 10 жовтня, в понеділок «під охороною св. янголів-хоронителів і св. Пилипа», Григор разом з батьком покинув Стокгольм, прямуючи до Ганновера на побачення з англійським королем Георгом для захисту «прав козацької нації» (13).

6 листопада він приїхав на острів Рюген, 19 до Ростока, а 23 до Люнебурга, де батько замовив йому одяг. Другого дня оглядав Григор разом з батьком Люнебурзьку фортецю, а 27 листопада поїхав, «бажаючи побачити Гамбург», полагоджувати там претензії гетьмана до

* Список.

гамбурзьких банкірів. У грудні того ж року супроводив батька в його пертрактаціях з сенатором Велінгом, уповноваженим представником Швеції на конгресі в Брунсвіку. 17 січня 1721 року Григор з батьком дістався до Бресля, де залишився так довго, заки батько, ховаючись від царських шпигунів, перебував у Польщі. Григор мусив захищати свою родину від провокації царського посла у Відні Ягужинського, який усіма способами пробував захопити в свої руки родину «зрадника».

29 квітня 1821 р. Пилип Орлик писав першому міністрові короля Августа графові Флемінгові: «...Старшого мого сина, співмандрівника моїх досить небезпечних перегринацій* сьогодні висилаю до Дрездена, аби він під прибраним іменем присвятив свої юнацькі роки в повному розквіті військовій службі у гвардійському полку Його Королівської Величності» (14).

Дійсно, Август, не маючи змоги через опозицію польських панів піддержати політичних планів Орлика, як саксонський електор дав бодай Григорові під чужим іменем, щоби цар не дізнався, посаду лейтенанта в своїй саксонській гвардії. Але в половині цього року до Дрездена приїхав князь Долгорукий, і Август наказав Григорові тимчасово виїхати зі столиці. Він мусив знову ховатися у Бреслау, звідки поїхав гостювати до маєтку барона Орлика, що стільки зробив на Шлезьку** для своєї української рідні. 29 листопада (старого стилю), Григор з доручення батька поїхав до Дрездена «в одному інтересі», тобто для грошової допомоги батькові.

Шість років провів Григор у саксонській гвардії, доки в 1726 році дрезденський двір не наблизився до Петербурга (14а). Тоді Григор залишив Саксонію і вступив на польську службу осавулом коронного гетьмана. Були це важкі часи для Григора, який мусив піддержувати родину, що була в страшній біді, і сумував за батьком, що, ніби «у Вавилонському полоні, перебував у цій клятій турецькій землі». Між паперами Пилипа Орлика переховується лист Григора з Рівного, з 3 грудня 1728 року. Григор писав:

«Ясновельможний і найдорожчий батьку!

....Я найнещасніша людина, бо вже рік, як не маю ніяковіської вістки від Вас. Сподіваюсь, що після такого довгого мовчання ми нарешті дістанемо від Вас радісні новини. Запевняю Вас, що в тому великому нещасті, в якому перебуваємо, лист від Вас буде найбільшою нашою втіхою. Сподіваюсь, що милосердний Господь Бог швидко визволить нас. Я вже мав шану писати Вашій Ексцеленції, що після смерті генералової, моєї дорогої сестри (15),— втрата невимовна — генерал, мій швагер, нічого мені не писав, тому нічого не можу Вам подати, чи можемо на щось чекати з цього боку (16). ...Коронний Гетьман, мій протектор помер 4 листопада; я втратив великого добродія,

---

* Мандрівок.

** Сілезія.

а Ваша Ексцеленція щирого друга. Його Величність призначив Великим регіментарем литовського стольника Понятовського (17), який дав мені свою опіку. Він посилає гінця до Туреччини купити коней, і я користуюсь тим, аби післати Вам цього листа. П. Понятовський доручив мені запевнити Вас у своїй непохитній приязні і що він чекає лише сприятливої нагоди, щоби виправити Вашу фортуну. Сучасна кон'юнктура така, що ніхто не може сказати, що буде завтра.

Вже більше місяця, як я не мав листів від нашої дорогої мами, тому не можу нічого подати Вам про її положення, але в свому останньому листі вона скаржилась на недостачу. Я, як любячий син, шукав тисячу заходів, щоби допомогти їй, але все це даремно, бо не знайшов ні в кого зрозуміння. Вжийте, Ваша Ексцеленціє, якихось заходів, бо запевняю Вас, що вона у повній нужді. Коли одного дня ми матимемо щастя Вас побачити, це буде найбільшою втіхою для нас усіх...»

Цей лист красномовно малює тодішнє становище родини наступника Мазепи, становище, як бачимо, досить сумне. «Кон'юнктура», про яку згадує Григор Орлик, була зв'язана зі смертю короля Августа, на яку всі чекали в Польщі і яка мусила потягти за собою політичні зміни в цілій Європі. Для нікого не було таємницею, що Франція піддержить кандидатуру Станіслава Лєщинського, з яким Пилип Орлик листувався вже від 1729 року (18).

Що було причиною поїздки Григора, незабаром після завезення тут листа; до Варшави, точно не можна встановити, але припускаємо, що вибрався він у цю подорож з почину Понятовського, вже прихильника Станіслава Лєщинського. У всякому разі, десь навесні 1729 року Григор приїхав до Варшави, й ця подорож відіграла неабияку роль у всьому житті сина солунського еміґранта.

II

ПЕРШ ДИПЛОМАТИЧНІ ЗАХОДИ

Проект Григора.— Маркіз де Монті.— Нарада у французькій амбасаді.* — Григор у Парижі.— Зустріч з Лєщинським.— Аудієнція.— Григор і Вольтер.— Від'їзд до Царгорода. (1729—1730)

Коли Григор приїхав до Варшави, сили мазепинців були зовсім розпорошені. Їх вождь сидів у далекому Солуні, листуючись на всі боки та пробуючи дістатися до свого «Війська Запорозького». Брати Мировичі та Нахімовський ховалися в Польщі від царських шпигунів. Запорожці під турецькою опікою втратили постійний зв'язок з Пилипом Орликом.

На Гетьманщині настрій був пригнічений, і звідти приїхали навіть деякі старшини до Варшави, до шведського посла Цюліха (19), щоби розпитати його, чи дійсно назавжди Швеція відмовилась допомагати Україні і де властиво перебуває Орлик (20).

---

* Посольстві.

Молодий Орлик, зорієнтувавшись у ситуації, задумує об'єднати всі самостійницькі чинники в краю та на еміграції довкола постаті свого батька, «законно обраного повірника козацької нації». План був не новий: скоординувати військову силу Запоріжжя з повстанням на Україні.

На власну руку, не маючи можливості знестися* з батьком, Григор розпочинає свою діяльність, першим кроком якої мало б бути визволення гетьмана з-під турецької опіки та приїзд його на Січ. Але без турецької допомоги важко було б осягнути рішучі та доцільні наслідки, а щоб знову заохотити Порту до української акції, до цього ніхто ліпше не надавався, як французький двір, якого слово так багато важило тоді на Босфорі (21).

Отже, Григор у своїй політичній концепції прийшов до давнішого проекту Дорошенка й Мазепи — опертися дипломатично в Європі на Францію, щоби увійти в безпосередні зносини з сусідами України, рівночасно союзниками Версалю. Григор залишився вірним цій концепції усе своє життя. І це зрозуміло, бо протягом всього XVIII століття з великих держав одна лише Франція непохитно поборювала московську експансію в Європі. А тоді Францію загально визнавали першим і наймогутнішим королівством у християнському світі, якнайбільш об'єднаною територією ще й з найбільш авторитетною владою (22).

Найкращим шляхом до Версалю був Станіслав Лєщинський, колишній союзник Карла XII і Мазепи. Доля Лєщинського, як і Пилипа Орлика, була зв'язана з долею Карла XII і закінчилася сумно, також під Полтавою. Але коли Орлик сидів емігрантом у Солуні, Станіслав зовсім несподівано для себе став нараз тестем Людовіка XV, який одружився у 1725 році з Марією Лєщинською. Зв'язали Григора з Станіславом Лєщинським французький посол у Варшаві де Монті і шведський Цюліх.

Антуан Фелікс маркіз де Монті (23), що займав саме з цього 1729 року французьку амбасаду у Варшаві, був незвичайно активною й розумною людиною. Як тільки Цюліх познайомив свого французького колегу з Григором, де Монті зрозумів вагу українського питання для французької політики на сході Європи.

* * *

28 жовтня 1729 року в одному з салонів французької амбасади у Варшаві, під час шумного балу відбулася важлива політична нарада, в якій узяли участь: де Монті, Цюліх, примас Польщі Теодор Потоцький, коронний гетьман і київський воєвода Йосиф Потоцький, брат примаса і приятель Пилипа Орлика ще з бендерських часів.

Монті представив приявним Григора і почав розмову про майбутню елекцію, підкреслюючи велике значення вибору Станіслава Лєщин-

* Зв'язатися.

ського для польських патріотів і для Швеції, якої Лєщинський завжди був вірним союзником. Після французького амбасадора говорив Григор, який запевняв, що Росія противитиметься зброєю проти вибору Станіслава Лєщинського і таким чином — неминучий загальний збройний конфлікт в Європі. В цьому конфлікті козацька нація повинна відіграти велику роль. Тільки контакт друзів Станіслава Лєщинського з гетьманом Орликом, справжнім висловником змагань козацької нації, може забезпечити перемогу спільним інтересам.

Під час обміну думок з приводу заяв Григора, Цюліх «уважав своїм обов'язком підкреслити ту відданість, з якою гетьман Орлик ставився до особи славетної пам'яті Карла XII» (24).

Нарада одностайно запропонувала Григорові їхати до Франції і там поставити перед урядом справу свого батька. 9 листопада під прибраним прізвищем шведського старшини Бартеля (25) Григор виїхав до Парижа.

Напередодні свого виїзду з Варшави Григор писав до батька: «...Я певний в успіху нашої справедливої справи і в неминучому визволенні Вашої Ексцеленції на користь козацької нації. Ви залишили у моєму серці живі враження Вашого шляхетного й блискучого розуму, і ці враження ніколи в житті не ослабнуть... Найкращою втіхою для мене будуть новини про Ваше здоров'я...»

Григор віз листи від Монті до першого міністра Франції, кардинала Флері, до міністра закордонних справ Шовелена і до маршала Вілара. В листі до Флері Монті головно покликався на Цюліха, бо сам він не мав ще ніяких інструкцій щодо української справи, а орудував на власну руку: зацікавлення ж шведського дипломата особою гетьмана Орлика могло бути цілком зрозуміле в Версалі.

«Генерал Цюліх,— писав французький дипломат,— подав мені Pro Memoria*, яке також підтримали Примас, Коронний Гетьман і Київський Воєвода, що незвичайно цікавляться козацьким гетьманом Орликом, який нині перебуває в Солуні. Ці панове прохають короля наказати своєму амбасадорові в Царгороді підтримати гетьмана й осягнути від Порти його звільнення. На їх думку, Орлик дуже здібна людина і особисто ненавидить москалів».

До цього обережного листа Монті дав таке Pro Memoria:

«Козацький Гетьман Орлик, що служив під прапорами славетного гетьмана Мазепи, гетьмана України, як генеральний комісар і писар, що вважається першим, після гетьманського, урядом у козаків, був обраний козацьким гетьманом на місце вищезгаданого Мазепи після смерті останнього в Бендерах. П. Орлик залишився з кошем 7 000—8 000 чоловік на службі блаженної пам'яті Його Величності короля Карла XII. Після насилля, яке турки виконали на особі шведського короля, козаки перейшли під опіку Порти, але гетьман Орлик пішов за королем у Швецію, де користувався привілеями і прерогативами

* Нота.

«шефа союзної нації» і де знайшов разом зі своєю родиною піддержку навіть після смерті короля. З огляду на те, що цар не хотів включити гетьмана Орлика в амністію Ніштадського договору, він мусив оселитися у Царгороді (sic!), де Отоманська Порта досі давала йому платню. Але що ця платня невелика й не відповідає його умовинам і рангу, син гетьмана, капітан Орлик, сподівається, що завдяки Його Ексцеленції, французькому амбасадорові в Царгороді, становище батька покращає. Ми знаємо гетьмана як людину великої ворожнечі до москалів, розумну й відважну, дуже поважну й люблену на Україні між козаками, в яких цар відібрав майже всі їх давніші вольності. Але козаки, хоч 18 000 московських драгунів тримає Україну в тяжкому гніті та неволі, тільки і шукають нагоди, щоб повстати проти гнобителів і повернути свою давнішу вольність. Це бажання і настрій такий міцний на Україні, що при сприятливих умовинах козаки обрали би гетьмана Орлика своїм вождем, особливо, як його піддержать ганноверські аліанти (26) і визнає Оттоманська Порта» (27).

Pro Memoria — важливий етап у зносинах Орликів з Францією. Ця нота лягла в підставу дальшої дипломатичної акції Версальського кабінету на користь України. Зложена вона, як бачимо, обережно та влучно. Меморіал підкреслює попередній ранг Пилипа Орлика, його особисті якості та тогочасний стан України. Всі ці елементи, на погляд меморіалу, роблять з Пилипа Орлика єдиного справжнього виразника українських активістів. Меморіал мовчить про можливу роль Швеції в евентуальних комбінаціях, хоч саме на Стокгольм у значній мірі числили автори меморіалу. Але Ніштадтський мир ратифіковано кілька років раніше, і до того ще Цюліх орудував без порозуміння зі своїм урядом. Коротко кажучи, меморіал мав бути рекомендаційним листом для Григора як представника українського самостійницького руху.

* * *

27 листопада 1729 року о 4 год. вечора диліжанс з Лілля висадив у Парижі мандрівника на Haute Rue біля готелю Hotel de Porte, там, де тепер міститься № 80 Rue Raynouard. Господарем готелю був месірРіколен, що «від батька і діда мав королівський привілей на готель». Диліжанси, що приходили з Лілля і загалом привозили подорожників із Німеччини, рідко зупинялися у цьому глухому кутку Пассі.

Тому так низько присідав і вітав несподіваного гостя господар готелю месір Ріколен. З усією питомою йому красномовністю він «привітав гостя на терені могутнього французького королівства, спитав, як їхалося шляхетному мандрівникові і чи зауважив він, як зручні для вояжу французькі шляхи, завдяки постійному піклуванню Його Величності».

Ввічливо, але коротко, відповів чистою французькою мовою мандрівник, прохаючи дати йому добру кімнату, бо має намір зупинитися деякий час у «Готель де Порт».

Увечері господар зайшов до мандрівника й спитав «Його Світлість» про паспорт. Діставши з рук мандрівника паспорт, месір Ріколен хотів побігти до сусіднього аббата, бо «хоч мій батько і вживав всіх заходів, щоби навчити мене латинської мови, але ледачий я був хлопець, Ваша Світлість, і, крім «Pater Noster", мало що розумію божеською мовою. Паспорт Ваш, певно, як і всіх знатних чужоземців, писаний цією мовою».

Усміхаючись, мандрівник показав паспорт, писаний французькою мовою, і месір Ріколен зі шаною прочитав: «Божією Милостю Король Шведів, Готів і Вандалів... доручає Найяснішому та Наймогутнішому Володареві, Братові і Союзникові, Християнішої Величності... свого старшину Бартеля...» Далі вже месір Ріколен не читав, а, передавши глибокий поклін, побажав гостеві доброї ночі і доручив його охороні св. Христофа, патрона мандрівників (28).

Оцим гостем був Григор Орлик. П'ять день пізніше, описуючи батькові свій побут в Парижі, Григор віддав належне красі Парижа, що встиг уже зробити на Григора своє враження..

«Це справді столиця великої держави, життя тут цікаве, бурхливе і багато дечому можна тут навчитися. Не гадайте, що я можу подати точний опис Парижа. Це було б зайвою працею, бо вище моїх сил. Стільки вже разів описували Париж, стільки про нього говорять, що більшість людей знає його, навіть ніколи не бачивши. Багато авторів сперечалися про стародавність Парижа і не могли погодитися у фактах. Цезар згадує в своїх коментарях Париж, називаючи його Лютецією, а проте ще досі не погодилися дотично цієї назви. Французи запевняють, що Париж найбільш заселене місто в світі, хоч, правда, англійці те саме кажуть про Лондон. У кожному разі — Париж найгарніше місто в світі. В Парижі можна нарахувати більш як 20 000 карет і 12 000 коней. Мені розповідали, що прибутки міста досягають до 20 мільйонів ліврів. Є тут парламент, архиєпископ, університет, інтенданти і губернатор... Паризькі палати можна оглядати сто разів, такі вони цікаві... Наприклад, Дім Інвалідів, заснований Людовіком XIV, Валь де Грас, заснований матір'ю Людовіка XIV, Анною австрійською, де переховують серця королів і князів королівської родини, «Нотр Дам» увесь із мармуру і золота, Лувр з усіма його красотами і врешті сила інших пишних будинків, які не називаю, бо Ваша Ексцеленція, певно, чули про них від усяких авторів...»

Становище Григора у перших часах у Парижі було досить делікатне. Без матеріальних засобів, без зв'язків, під прибраним іменем, з широкими намірами, що кожний мент могли розвіятися, Григор мусив особливо пильно стежити за кожним своїм кроком і треба признати, що він блискуче виконав свою першу місію в Парижі, яка «не є моєю приватною справою, а громадською справою цілої нашої нації».

З перших же днів Григор докладно читає «Gazette de France", „Mercure", голландські та італійські часописи, які одержує у свого стрижія, або в кав'ярні біля сучасного «Palais Royal". Купівля часо-

писів була надто великим люксусом для Григора в тогочасних обставинах. Він пильно слідкує по часописах за політичною ситуацією в Європі і періодично подає батькові відомості з Саксонії, Австрії, Швеції та Росії. Разом з цим Григор прислухається і придивляється до значення й важливості тих чи інших французьких державних достойників.

3 грудня 1739 року Григор мав перше побачення зі Станіславом Лєщинським у Шамборі. Польська легенда утворила довкола Станіслава ореол, який у деякій мірі піддержувала також стара французька історична школа, бо дочка Станіслава була дружиною Людовіка XV. Поборюючи цю легенду, відомий сучасний французький історик Pierre de Nolhac пише: «...Станіслав Лєщинський в дійсності не був героєм, ні чистим філантропом, яким малюють його біографи. Нові студії та нові документи свідчать про його необмежену амбітність, для здійснення якої він мав мало даних» (29).

Попереджений своєчасно з Варшави про приїзд Григора, Станіслав Лєщинський прийняв його дуже чемно. Молодий Орлик пробув кілька день у Шамборі і легко одержав обіцянку Станіслава піддержати акцію Пилипа Орлика, в якій одночасно добачав велику користь для себе. Старий барон Мешек, церемоніймейстер Станіслава, полюбив Григора і запропонував йому взагалі оселитися в Шамборі. Обережний Григор ввічливо, але твердо ухилився від цього запрохання, бо «не можна показувати всім, в яких я живу обставинах і не можна зразу зобов'язуватися перед Шамбором. Не знаю я також, як подивиться на це тутешній кабінет», писав Григор до батька (30). Він уже знав про неприязнь між кардиналом Флері та Лєщинським; тому не хотів заздалегідь компрометувати свою акцію перед кардиналом, справжнім тоді господарем французької політики.

Станіслав дійсно післав довгого листа Пилипові Орликові, в якому писав: «...Я зберіг назавжди приязнь до Вашої славетної особи. Я переконаю тутешній двір і його союзників, наскільки Ви можете бути корисним для спільних інтересів. Нехай Господь Бог допоможе мені виявити Вам усю свою любов...» (31).

Таке писав «король Станіслав», який у своїх розрахунках на престол чимало надій покладав на запорожців Пилипа Орлика.

Зі Шамбору Григор вернувся 8 грудня і почав приготовлятися до аудієнції у міністра закордонних справ Шовелена. Це був активний і енергійний муж, що один із перших в Європі зрозумів небезпеку московської експансії. Одним із засобів ослаблення Москви Шовелен уважав піддержку кандидатури Станіслава Лєщинського на вільний варшавський престол, не кажучи вже про те, що, як він не раз висловлювався: «наш король одружений лише зі звичайною панночкою, а треба, щоб королева наша була дочкою справжнього короля» (32). Від Шовелена ж вийшла інструкція де Монті «зробити все, щоби при новій кон'юнктурі король Станіслав мав перевагу над іншими кандидатами» (33).

Шовелен розумів, що Москва не допустить Станіслава на престол і що конфлікт з нею, себто із її тодішнім союзником — Віднем — неминучий. Готуючись до цієї боротьби, Шовелен цілою низкою дипломатичних заходів створив прихильну для Франції ситуацію в Європі. Англія під кермою Вальполя була в добрих зносинах з Францією і, навпаки, боялася збільшення російської могутності в північній Європі. Іспанія з королем Бурбоном, вуйком Людовіка XV, була в формальному союзі з Францією. Сардінський дім в Італії був також союзником Людовіка XV. У самій Німеччині декілька князівств висловилося проти цісаря, Прусія теж була по боці Станіслава, не бажаючи зміцнення саксонської династії у Варшаві.

Але Шовелен розумів також, що доля війни за польську спадщину вирішиться не в Німеччині й не в італійських володіннях цісаря, бо навіть перемоги в цих країнах не можуть перешкодити рейдові московської кінноти на Варшаву. Швеція не могла затримати Москву, бо після Ніштадта і в умовинах внутрішньої анархії країна ця була дуже знесилена.

Залишилась Туреччина. Вона одна, завдяки своєму географічному становищу, могла стати заборолом проти войовничих намірів Росії. Це не була сучасна мала держава, а могутня імперія, що ще півстоліття тому загрожувала одночасно Відневі й Києву. Минуло 20 років, як Франція робила при допомозі Туреччини спробу стримати Москву, і тоді вона вперше зв'язалася з Орликом (34). Спроба не вдалася, але у Прутському трактаті все ж була клавзула* про невтручання Росії в польсько-козацькі справи (35). Аби використати цю клавзулу, необхідно було знову зв'язатися з гетьманом Орликом. І Шовелен ще до приїзду Григора входить через свого амбасадора Віленева у зносини із солунським емігрантом, що є для Версальського кабінету «шефом козацької нації».

11 грудня 1729 року в 4 годині, в п'ятницю, Шовелен прийняв на тригодинній аудієнції Григора Орлика, який виклав французькому міністрові історію козаччини за останні часи, вказав на причини повстання Мазепи і на сучасне становище на Україні. Григор вдаряв на таємну угоду цісаря з Петербургом, щоби не допустити французького кандидата на польський престол. Єдина можливість розірвати ці всі плани — широка українська акція, підтримана Портою. Тому Григор тут же прохав Шовелена вислати його до Царгорода з відповідними листами, де він у згоді з французьким амбасадором мав би переконати Порту звільнити батька, допомогти йому знову сполучитися з Україною і стати на чолі Кримської січі.

Шовелен пильно вислухав Орлика, заявив йому прихильність до «козацької нації» і відповів, що остаточно справа Орлика вирішиться кардиналом Флері, якому Шовелен зреферує уваги Григора. Щодо особистих взаємин Шовелена із Григором, то їх видко з листа його

---

* Пункт.

до Монті з 16 лютого 1730 року: «...Я вважаю п. Орлика-сина дуже здібною людиною і допоможу йому» (36).

Першого січня 1730 року на новорічній аудієнції Григор був у кардинала Флері, якому передав листи від Монті і Станіслава. Останній писав: «...Певний, що інтереси Козацького Гетьмана Орлика повинні звернути Вашу увагу, я поручаю його сина».

Старий кардинал мусив уже бути в курсі українських справ з часів Суассонського конгресу 1728 року, куди Орлик надіслав свого часу меморіал, якого лейтмотивом було: «...Не вважаючи на складений договір з Україною у 1654 році, москалі завели на Україні свої величезні війська, які розташували по містах і селах, аби жорстоко гнітити нарід... 30 000 козаків вислали будувати Ладозький канал і до Персії, де їх годували борошном, змішаним з каменюками. Колись квітуча Україна нині мертва, ніби буревій пройшов по ній, населення у жаху тікає на Січ — початок і пень українського народу та захист України...» (37). Про Григора говорив з Флері і Шовелен, і шведський посол Геда, що мав значний аворитет у кардинала, а, до речі, був великим ворогом Москви, про знищення якої лише мріяв (38).

Флері прийняв дуже ласкаво Григора, якому відповів, що справа його вже полагоджена позитивно, і він має поїхати до Царгорода. Подробиці подорожі та інструкції Григор мав дістати від Шовелена.

Перед від'їздом у Туреччину Григор активно причинився до події, яка сама по собі вже повинна здобути йому вдячність земляків. 29 грудня 1729 року Григор писав до батька: «...Я довідався, що якийсь французький шляхтич складає докладну історію життя Карла XII» (39). Приятелі Вольтера (а він був цим «французьким шляхтичем») дізналися про перебування Григора, ввійшли з ним в зносини і прохали у нього матеріалів про Мазепу. Григор зі свого боку звернувся до батька, який, видко, надіслав йому ці матеріали, бо 6 березня 1730 року Григор писав гетьманові: «...Всі Ваші інструкції одержав... Матеріали для життєпису Карла XII я також передав у належні руки. Дуже вдячний Вам за ці інструкції; тут дуже задоволені ними. Що особливо цікаве, це відомості про гетьмана Мазепу, й те, що ви розповідаєте про його проекти. Тільки Ваша Ексцеленція, що знає знаменито цей проект, могла так його виложити. Коли життєпис Карла XII побачить світ, це ще невідомо, бо книга міститиме багато неприємних речей для короля Августа,— всі дізнаються про справжній проект блаженної пам'яті гетьмана Мазепи й старшини козацької нації, які досі так жорстоко страждають» (40).

Дійсно, незабаром вся освічена Європа дізналася, що «Україна завжди прагнула свободи», і мала змогу в деякій мірі, завдяки Григорові Орликові, прочитати вольтерівські сторінки, присвячені Україні та її змаганням за часів Шведчини.

12 березня 1730 року Григор сів у Марселі на корабель, прямуючи перший, але не останній раз до Царгорода.

III

ПОДОРОЖ ДО ЦАРГОРОДА (1730—1731)

Інструкція Орлика.— Революція на Україні.— Зустрічі з дипломатами.— Чума й недуга гетьмана.

На торговельному кораблі під прибраним іменем старшини швейцарської гвардії «Hag“ Григор плив до Царгорода. Шлях ішов через Солунь, і нетерплячка побачити батька не давала Григорові навіть спати. «Що дві-три години дивився довкола моря, гадаючи тим наблизити місце перебування Вашої Ексцеленції».

Десять років минуло, як вони останній раз бачилися.

Корабель плив довго, зупинявся в усіх портах і аж 15 травня дістався на чудовий солунський рейд. Старий гетьман не ждав сина, коли раптом з'явився його «Телемах». Неважко собі уявити радість Пилипа Орлика: це ж був нащадок його роду й дорадник у «публичних справах».

Невиданий «Діарій» Пилипа Орлика докладно описує побут Григора у Солуні день за днем. Отже, відчинимо цей «Діарій».

«15 травня (нов. стилю), у понеділок, саме коли Господь засмутив мене смертю мого надзвичайного улюбленого, наймилішого сина Якова в році 1721, потішив мене Він зі Свого безмежного милосердя приїздом сюди з Франції мого найдорожчого та з цілого серця улюбленого сина, капітана Григора, що з місією французького Двора приїхав до мене таємно під прибраним іменем «Hag, capitane de Suisses“, як це висловлено в пашпорті ЙМ короля французького... Сів він на корабель у Марселі та, маючи з допомогою Господа прихильний вітер, за три тижні прибув ось до цього порту, висів з корабля і зголосився до п. французького консула, де він заявився, хто він такий та в яких таємних справах вислав його французький Двір до мене, а потім до Стамбула».

«Григор з господи п. французького консула написав листа, що передав мені п. де Руфен, перекладач французького консула, коли я йшов до церкви на вечірню. П. Руфен додав, щоби я завтра в дев'ятій годині зволив прийти до п. французького консула для поради в справах, про які він дістав від свого двора розпорядок. Але це був лише жарт і підступ, щоб затаїти перед своїм перекладачем приїзд мого коханого сина. Раніш, як розпечатав цей лист, я пізнав по письмі та по печатці, від кого він, а розпечатавши, довідався я про такий вельми щасливий і радісний приїзд наймилішого мого сина. У свому засмученому серці відчув я таку радість, яку один лише Господь Бог, що знає серця та почування, може зрозуміти, а я сам ніякими словами не в силі тут висловити, як я мучився, що не міг негайно побачити Григора й тримати його в своїх батьківських повних любові обіймах після дев'яти років

розстання. Ця ніч мені видалася задовгою, бо, мучений нестерпними бажаннями і жадобою якнайскоріше побачити мого сердечного і виждданого гостя, не міг заснути й тільки чекав у великому смутку та турботі ранку та цієї дев'ятої години».

«16 травня у вівторок, не спавши майже зовсім або дуже мало, я встав уранці та вислухав задушну службу, яку отець великий економ з п'ятьма священиками та з одним дияконом служили за вічний спокій наймиліших моїх дітей: генералову Анастасію Штейнфліхтову (40а) та Якова. Опісля за батьків моїх і славних предків. Після Служби була панахида, а потім повернув я до господи та чекав дев'ятої години з великою нетерплячкою, бажаючи якнайскоріше побачити мого від серця наймилішого сина та цим побаченням потішити мій нестерпний жаль, що мучив мене під час Служби. А коли вже була близько дев'ята година, не дочекавши її точно, я пішов до п. консула, що зустрінув мене і впровадив через залу до свого кабінету, де я знайшов цього мого наймилішого над усе гостя. Я обняв його розчуленого до сліз і тішився ним після такого довгого дев'ятилітнього небачення у тригодинній розмові. Одначе цей час здавався мені одною хвилиною, особливо коли я зрозумів з його оповідання, як ЙМ король Станіслав і сама ЇМ королева вельми ласкаво, по-батьківському та материнському, прийняли його, як ЙМК дбає про покращення моєї долі, в якій повазі є моя особа на французькому Дворі, як усі сенатори та польські пани ставляться до мене прихильно та в якій повазі й пошані є в них мій коханий син, як князь ЙМ Примас, ЙМП київський воєвода, маршалок короний й інші прихильники ЙМ Короля Станіслава вислали Григора як корисного посла, яке він має в моїй справі доручення французького Двора до ЙМП французького посла при Оттоманській Порті та що він дістав на дорогу 500 талярів. Потішившись вельми всім цим, я висловив Всемогутньому Богу подяку за таку його велику доброту й милосердя для мене, грішника й негідного сотворіння, що Він мене за безмежні мої гріхи, за зло й неправедність як справедливий Бог покарав, а як Творець і доброзичливий Отець в милосерді невичерпному мене потішає, за що нехай буде прославлений на віки. Після довгої та нескінченної конференції, коли настала 12 година й час обіду, ми розійшлися, не бажаючи перешкоджати п. консулові: я до моєї, а син до своєї господи, що найняв у п. Шепельє, молодого французького купця, з товаришем якого у торговельних справах він прибув сюди з Марселя. Розстання це мене вельми мучило, бо я радий був й одної хвилини не пропустити для побачення з сином, щоб натішитися розмовою, але я змушений був з невимовним жалем перенести цю муку...»

А листа, якого Григор привіз від ЙМК Станіслава до мене, подаю тут:

«Не можеш, ВШМПане, мати кращого висловника моєї журби та опіки твоїми справами, як у передавцеві цього листа. Прийми побажання з радощами, які матимеш із приявності такого шановного й такого надійного сина. Дав би Господь, щоби таку саму потіху могла при-

нести його місія, кращої якої ми не могли в теперішньому стані йому і дати. Нехай надія на кращу будуччину дасть нам полегшу в слушному жалю. Поза тим зроблю все, що буде залежати від мене, щодо цього можеш, ВШМП, бути певний, і шукатиму всіляких нагод, щоб доказати, з якою я пошаною та прихильністю ставлюся до Тебе, ВШМПане.

Король Станіслав.

У Шамборі, 29 березня 1730 р.»

«Після обіду прийшов до мене мій наймиліший син та майже до самого вечора забавився зі мною, оповідаючи мені докладно про все, як стоїть справа з моїми інтересами з боку польського, шведського і французького. Вже під вечір надійшов п. Шепельє і перервав нам таку любу та радісну гутірку і позбавив мене такого любого гостя, єдину мою потіху, забравши його зі собою на прохід над море, на що я мусив був згодитися, щоб не виявити чим-небудь, що це мій син».

«Не помилився ЙМ король Станіслав у своєму листі, що син мій є великою надією своїми гарними прикметами, бо справді доказав, що він такий. Зате я дякую моєму Богу, що з ласки Своєї мене благословив таким нащадком, в якому і по смерті буду продовжувати життя».

«17, у середу вранці, я послав до коханого мого сина, вітаючи його та складаючи побажання з приводу щасливого приїзду до цього краю і повідомляючи, що близько Кондії я збираюся віддати йому візиту й пошану. Відтак я посилав і сина Михайла, щоб він від себе самого побажав йому цього ж самого. У призначену годину я сам ходив до його господи, де знайшов гостей, яких п. Шепельє у себе приймав. Я звернувся до мого коханого сина в приявності цієї компанії, ніби до чужого, бажаючи під такою маскою затаїти, що це мій син. Посидівши там близько години, я обняв його сердечно, чекаючи на завтрашній день з великою нетерплячкою, щоби побачити Григора на Службі Божій в костелі, а опісля на обіді у французького консула, куди мене запрохали разом з ним».

«18, у четвер, я наказав купити баранця, 12 курчат та налити 16 пляшок вина, 2 пляшки горілки і це все віднести до господи моєму синові під притокою*, що він мені привіз листа від ЙМ короля Станіслава та що з його батьком колись у шведській службі я піддержував велику та щиру приязнь, про що я оповів його господареві п. Шепельє та іншим французам. Був я пізніше у костелі на Службі і на проповіді, а після Служби пішов до п. консула на обід. З'ївши обід разом з моїм коханим сином та провівши час на короткій розмові після обіду біля години, я відійшов до моєї господи, а мій наймиліший гість залишився там. Одначе незабаром, звільнившися з товариства, він прийшов до мене та просидів до вечора, розповідаючи мені про всілякі справи, які треба було мені знати. Між іншим розповів мені, що під час його побуту

* Під приводом.

в Парижі надійшла туди вістка про смерть небіжчика царя (Петра II), що саме цього дня, коли він мав був одружитися з княжною Долгоруковою, сестрою шамбеляна, або, як німці кажуть, свого камергера, занедужав на віспу та помер за кілька днів. Після його смерті вибрано на престол Анну Івановну, княжну курляндську, дочку небіжчика царя Івана Олексійовича. Користуючись такою сприятливою оказією, вельможі мали на думці позбутися ярма єдиновладного панування і організувати аристократичне. Одначе князь Черкаський разом з 500 особами інших княжат та шляхти за спільною згодою ввійшли до сенату майже озброєною юрбою і примусили сенат піддержати монархічний устрій. Сенат поневолі був змушений згодитися, бо діялося це в приявності самої імператриці, яка зажадала, щоби сенат не противився».

«Про моє Запорозьке Військо казав мені, що хоч миргородський сліпий біс, дійсний ошуканець, волоський хлоп і тому нечесної совісті, ставши гетьманом[1] присилав до Січі, намовляючи військо до підданства Москві, та запевнював, що йому виплатять за всі роки від того часу, коли військо перейшло на шведський бік та обіцяв привернути всі, які тільки забажає, вольності. Одначе військо тримається під турецькою та ханською опікою».

«Про Войнаровського казав мені, що бідолаха, засланий на вигнання на Сибір, помер там[2], а про швагра мого, а свого вуйка Григора[3] розповідав, що, звільнений з в'язниці, тепер знаходиться в Москві, тобто в столиці, зі своєю жінкою та ріжні там веде діла, лікує хворих; не знаю тільки, де він навчився тієї медицини, ще й так, що навіть і сліпих якимись ліками уздоровлює. Та через те він має там велику пошану в людей і добре йому живеться, про що розповідав моєму коханому синові ЙМП Урбанович в Гродні на сеймі, а цей останній ще залишається на московській службі»[4].

«Були ще й інші відомості про різні справи, одначе, не бажаючи гаяти багато часу для довгого та обширного вписування їх у цей Діарій, я їх пропускаю, щоби за той час натішитися наймилішою особою мого коханого сина та вести з ним якнайприємнішу розмову. Через те він вирішив у мене переночувати, а завтра вернутися до своєї господи. Він має за моєю порадою сказати своїм господарям, тобто п. Шепельє та його товаришеві, що я його зобов'язав, щоби завжди обідав у мене так довго, поки не виїде до Стамбула.

19 і 20 я не мав нічого кращого до роботи, як тільки весь час тішитися розмовою з наймилішим моїм сином».

. . . .

---

[1] Данило Апостол. Ці вибрики Орлика треба брати cum grano salis як вислів тодішньої боротьби на Україні.

[2] Неправдива чутка, Войнаровський помер десь біля 1840 року. Дивись наше «Арешт Войнаровського», Львів, 1925. Ювілейний Збірник НТШ, 1873—1923.

[3] Герцика, схопленого росіянами в 1720 році у Варшаві.

[4] В дійсності становище Григора Герцика не було таке добре, як розповідав Григор Орлик. Пор. Костомаров: Мазепа й Мазепинці, ст. 771—772.

«23, у вівторок, з нагоди приїзду мого коханого сина, я мав у себе на обіді кс. Суперіора з іншими двома єзуїтами тутешньої місії... Кс. Суперіорові я признався минулої суботи, коли він був у мене, під найсуворішою таємницею, що це мій син.

Коли ж він мене запитав, чи має це сказати також під таємницею іншим отцям, тут згаданим, я прохав його мовчати, запевнивши його, що я й сам це їм під таємницею передам.

Тим часом як кс. Суперіор розмовляв з отцем Економом, я сів навмисне на боці з кс. Сусьє (40 г) та Мельхіором і з коханим моїм сином, щоби їм цю таємницю оголосити. Сказав я це їм по-французькому: „Croyez-moi, mes Reverends Peres, que ce Monsieur est un homme que j'aime non seulement de tout mon coeur, mais meme comme mon coeur, que j'ai pour lui une affection si tendre qu'on ne saurait l'etre davantage, et je suis flatte qu'il est digne de mon amour et de ma tendresse paternelle".

«Повірте мені, мої Всечесні Отці, що цей пан — людина, яку не тільки кохаю з усього серця, але навіть як власне серце, що не можна мати ніжніших почувань як ті, які маю для нього, і я гордий, що він гідний моєї любові та мого батьківського прив'язання до нього».

Одначе коли вони з цього компліменту не могли зрозуміти, хто він є, я більше про це не говорив. Отже я з'їв з тими гістьми обід та провів з ними час майже аж до вечора на всякій розмові, в чому найбільшу участь брав мій син».

«25, у четвер, я почав писати латинського листа до Великого Візира, але нетерплячка та бажання бачити й розмовляти з моїм сином вельми часто відривала мене від початого діла...

26, у п'ятницю, весь день я сидів над цим же листом, пишучи його обережно, щоби не вразити яким-небудь словом цього варвара та не подати йому якого підозріння про себе, а найбільше вважаючи, щоби цьому боягузові (Вел. Візирові) та розніженому не натякнути на війну, якої він лякається та всякими способами оминає».

. . . .

«29, у понеділок уранці, дав мені знати мій коханий син, що сьогодні пополудні відходить звідсіль корабель до Франції й прохав мене користуватись цією оказією й написати листа до ЙМ короля Станіслава про щасливий приїзд Григора».

Гетьман відіслав дійсно листа до Станіслава, а другого дня приготовив листа до французького й англійського амбасадора в Царгороді.

4 червня гетьман нотує в Діарії:

«Я почав писати інструкцію для мого наймилішого сина, яку він має передати ЙМП французькому послові, як його повинен інформувати в моїх справах. Одначе тому, що син мій має скоро від'їхати, сумніваючись, чи зможу її докінчити...»

Але Григор не від'їхав другого дня, й Пилип Орлик скінчив свою інструкцію.

«10 червня, в суботу, Григор від'їхав у Царгород. Від'їзд був несподіваний, і тому я був змушений хутко, в одну хвилину, з ним попрощатися та ще з глибоким жалем обняти його, щиро поцілувати й побажати йому благословення божого та щасливої дороги. Він як мене привітав, так і попрощав облитий сльозами.

Нехай же його Бог за молитвами Пречистої Матері, моєї опікунки, янголів сторожів та всіх моїх опікунів святих, веде здоровим і цілим у цій подорожі, та доведе щасливо на призначене місце й там йому допоможе своїми божеськими силами, щоби сповнив все згідно з бажаннями та й мене з цього нещасливого й жалюгідного Вавілону визволив».

* * *

Григор віз цілу листовну експедицію від батька. До Великого Візира гетьман писав (41):

«Хоч жалюгідне становище моєї родини проникає моє серце та душу до самих глибин та завдає мені такого тяжкого болю, що я ледве маю силу перенести внутрішні страждання,— одначе сумна вістка про моє Запорозьке Військо перевищує всі ці страждання. Причина лиха, що переживає Військо, не інша, як тільки моя довгорічна затримка в цих краях і моя неприявність, що доводить до безмежного відчаю не тільки моє Військо, але також і весь козацький нарід на Україні, пригнічений страшливим московським ярмом. (...Etiam universam Cosacorum gentem in Ucraina immani Moscovi covitico iuge oppressam).

Цей бо нарід, люблячи без міри свою свободу, не зломлений силою та усяким лихом несприятливої долі, після стільки перемог над поляками, тріумфуючий та могутній, добровільно звернувся під опіку Москви з цілою просторінню своєї країни на обох берегах Дніпра, при цьому заключив вступний договір про непорушність своїх законів та свобід, які пануючий тоді в московській державі Олексій Михайлович урочистою обітницею заприсягнув за себе й за своїх наслідників, що буде свято шанувати й додержувати.

(Gens enim illa libertatis suae amantissima, non viribus fracta, nec ullo adversae fortunae impulsu coacta, verum post tot victorias, de Polonis reportatas, victrix, triumphans et potens sponte sua, protectioni se Moscovitae una cum ampla sua provincia utramque partem Borysthenis comprehendente, contulit, praevio tamen tractatu de non violandis legibus et libertatibus suis sancto, quas Alexis Michaylovitz charus tunc imperii Moscovitici tenens sartas, tectae habere fide sua, sacrosancte iurata, pro se et successoribus suis spopondit.)

І хоч його син, не так давно померлий Петро Олексійович, правний наслідник батьківського престолу, все те, що з обох сторін було поставлено й затверджено між його батьком і козацьким народом (inter partem suam et gentem Cosacorum), потвердив та заприсягнув непорушно піддержувати, одначе пізніше, коли набрався сили, всупереч даній обітниці і заприсяженій вірності, права свободи й батьківські закони

зруйнував, усі їх позривав та настановив свої вельми тиранські закони; свобідний вибір гетьмана та й саму гетьманську гідність назавжди знищив; незважаючи на всякі договори, свої численні війська на Україну впровадив, та всіх по містах і селах порозміщував для більшого гніту українського народу; головніші міста закріпив своєю залогою на кошт козаків; генералів, полковників та інших старшин цього народу, що прохали не відбирати їм їх батьківських прав та свобід, одних покарав муками, інших смертною карою, третіх вислав на заслання, інших знову кинув у страшну в'язницю; а на їх місце призначив москалів, молдаван, сербів та взагалі на весь нарід наклав таке страшливе й тяжке ярмо, що він навіть не може й віддихнути під цими тягарами.

А щоби сили козацького війська винищити, знесилити та зменшити, він найшов нагоду післати до Петербурга більш як 30 000 козаків копати там якийсь канал, та й до Персії — не один раз, але декілька разів для будування нових фортець. Звідтіля мало хто вернувся, а знищені голодом і непомірним трудом померли від хліба з муки, змішаної з вапном.

Ще багато гіршого заподіяв би цей цар, щоби винищити хоробрий та войовничий український нарід, якби смерть не припинила його насильних намірів.

А після його смерті, коли його дружина вступила на престол, ще гірше стало для уярмлених і пригнічених, бо вона ще й тяжчі наклала на них тягарі. Замучені воєнними до Персії виправами козаки для звільнення себе від такого страшливого тиранства залишили свої оселі та втікли куди можна було й не куди інше, як до мого Війська, як до своїх товаришів і братів на Запорожжя, що є джерелом і корінням та майже одиноким захистом українських козаків. І не з іншою метою туди вони прямували та не з іншими намірами, як тільки, щоби свого часу з'єднаними силами під моїм проводом та з допомогою Пресвітлої Порти вибороти собі свободу, яку цінять нарівні зі своїм життям та кров'ю і скинути зі свого народу тиранське ярмо московської неволі (tyrannicum iugum servitutis Moscovitae). Збігців цих була така велика сила, що військо запорозьке в скорому часі зросло більше, як на 60 000, та певно ще до цього часу з дня на день зростало би, якби москалі, після смерті своєї імператриці, розглянувши краще справу й роздумавши розумніше, не зрозуміли, яка велика небезпека в такій втечі козаків на Запорожжя і не порадили би недавно померлому цареві відновити на Україні гетьманський уряд та поставити на його місці одного молдаванина низького походження й зовсім їм відданого. Одначе при цьому москалі не дали йому ні прав свобідного уряду, ні жадних батьківських свобод. А цей гетьман, дбаючи більше про свою користь, як про свій пригнічений нарід, щоби заслужитися перед Москвою, якомога старався і всяких уживав заходів і хитрощів, щоби всіма відомими йому підступами та вродженою хитрістю не тільки стримувати втікачів на Запорожжя, але також і відірвати Запорозьке Військо від опіки Пресвітлої Порти та привести в москов-

ське підданство. Між іншими вживаними ним підступними заходами, щоби переконати моє Запорозьке Військо, є те, що Пресвітла Порта ніяк та ніколи не піде війною супроти Москви та ніколи не дасть мені допомоги для визволення України з-під ярма. Радше,— каже він,— Пресвітла Порта воліє тихо та непорушно жити в довічному мирі з Москвою й через це загнала мене на заслання до найдальшого краю, щоби я тут, на цьому суворому та страшному вигнанні мучився без діла та скінчив бідолашне моє життя.

Поляки, так само, як і москалі, неприхильні до козацького народу, потверджують те саме. Коли вони для закупна коней бувають у запорожців, повторяють ті ж самі хитрощі, кажучи, що якби Пресвітла Порта мала на серці їх права та хотіла б і для себе добути користі і погодилася на війну проти Москви, то в ніякому разі не задержувала б мене на засланні так далеко від Війська.

До цих слів військо прислухається й дає віру, не вникаю, чи так глибоко, як я сам можу вникнути в таємні наміри Пресв. Порти, з яких причин я тут далеко та такий довгий час задержаний на незаслуженому засланні, в занудi та в бідності, в кліматі, шкідливому для мого здоров'я. Без огляду на це військо триває у вірності, визнає мене своїм гетьманом, незважаючи на намови того гетьмана, а радше, московського прислужника. Я не можу сумніватися, що Ваша Ясність знає це все, бо від нього, як від вельми досвідченого та тямущого у всіх громадянських справах, нічого не може скритися, особливо коли це все, що я подаю до відома, діялося й діється не в темному кутку, а на очах всіх.

З усього того Ваша Ясність легко зважить у своєму найвищому розумі, яке з цього може вийти найгірше лихо, від моєї задержки у цих краях. Не тільки вороги, але й близькі друзі в Швеції, Польщі та Україні інакше не пояснюють моєї задержки, як тільки засланням і полоном. Таке пояснення йде на шкоду й на ганьбу Пресвітлої Порти. Бо коли вона придержується якнайточніше міжнародних прав і є одиноким азилем для пригнічених, то не може брати в полон того, хто вдається до неї. Ваша Ясність може ще краще довідатися про це з листа (коли тільки його одержала) першого шведського міністра графа Горна, висланого 21 липня 1725 року, а саме, що дружня Пресвітлій Порті Швеція думає про моє заслання. І дійсно, ніщо так не хвилює запорозького війська, як ця задержка, та приводить його до розпуки, а тих, що до нього втікають, як до товаришів зброї перед московською тиранією, приневолює знову вертатися на Україну, де цілий нарід тратить надію, стогнучи під тиранством. Український нарід, в обуренні несправедливим поневоленням, нічого більше не надіється й не бажає, як тільки революції, що в біжучому році після смерті молодого царя була вибухла (про що Ваша Ясність не може знати), та якби український нарід мав піддержку, ця революція, певно, вилилась би у велику погубу для москалів та у велику пожежу. А яка це була б шкода для москалів, якби вони втратили Україну — це заборопо проти оттоман-

ської Держави й єдину культурну країну їх імперії! А яка користь для Пресвітлої Порти, якби козацький нарід, такий енергійний та такий сильний, якого вроджену хоробрість і героїчні вчинки знає у минулому й тепер увесь світ,— був під опікою Пресвітлої Порти та був би їй зобов'язаний вдякою, цей нарід був би могутнім і вірним її союзником, якби тільки була ненарушена його свобода, яку завжди вважає він важливішою та дорожчою за своє життя.

Тому треба, щоби Пресвітла Порта, піклуючися своїми правами та своєю користю, подала мені всі необхідні засоби, щоби в українському народі розбудити кращу надію на визволення з-під кривавого ярма московського, щоби в слушний час я міг запалити війну та революцію на Україні, як це я вчинив та доконав в останній війні над Прутом.

Отже, прошу Вашу Ясність роздумати це все зрілим своїм розумом та, обміркувавши всі небезпеки й шкоди, що повстали й ще можуть вийти з таких сумних обставин, ласкаво зволити перенести мене ближче до Війська до Бендер, або радше до Хотину, де, очікуючи приходу сприятнішого часу, я міг би втішити моє Військо своїм поворотом, привести до порядку занедбану воєнну дисципліну, пригнічених на Україні піддержати в надії на визволення з-під московського ярма й передавати їм всіми таємними способами мої поради.

Пилип Орлик,
Гетьман Війська Запорозького»

Французькому амбасадорові Віленеву (42) гетьман рекомендував Григора як «найдорожчий предмет мого серця й життя». Англійському амбасадорові Станіанові наступник Мазепи писав:

«Любов сина до мене спонукала його переїхати багато країн, щоби прибути сюди. Він має причини ховати своє ім'я й особу під прибраним іменем. Але ні він, ні я ніколи нічого не заховаємо від Вас...»

Точний і обережний гетьман дав Григорові на письмі докладну інструкцію такого змісту:

«Листа до візира тому посилаю на руки ЙМП французького посла під висячою печаткою, щоби з його змісту він міг мати точну інформацію про наші справи.

Одначе якби ЙМП посол найшов у цьому листі якісь неприємні для мирного настрою візира вислови та якби гадав, що треба щось або викинути або додати, тоді я на всякий випадок посилаю вланкет з підписом моєї руки, на якому, пристосовуючися до сучасної кон'юнктури Порти, може ЙМП написати такого листа до Візира, який йому його розсудливий розум підкаже. Правда, цей лист здається вельми довгий, інакше й не могло бути для повної інформації візира, щоби він бачив та знав, яку справедливу причину до революції має пригнічений Москвою козацький нарід.

А що я не можу у всьому довірятися Великому Драгоманові Порти, знаючи добре, яка слизька грецька вірність, а, крім того, лякаючись, щоби він, ідучи за прикладом своїх попередників (про яких таємні

з Москвою зв'язки маю давні вістки) не побажав шепнути до вуха московському міністрові про мій лист до візира,— тому треба прохати ЙМП французького амбасадора, щоби він наказав своєму перекладачеві перекласти цей лист на турецьку мову та віддати візирові з перекладом.

Прошу доручити ЙМП амбасадорові, щоби він представив візирові, які з цього могли би вийти непорозуміння та шкода для Оттоманської Кримської держави, якби запорожці вернулися під московське панування. Вони, певно, знову почали би й вели би далі свої звичайні наскоки морем і суходолом, руйнували б торгівлю, забираючи на Чорному морі купецькі кораблі, а на суходолі каравани. А ще важніше, що після переходу їх під московське панування пропала би всяка надія на визволення з-під такої тяжкої опресії мученого на Україні під тиранським ярмом народу, який не міг би вже мати свобідного захисту в збройному союзі з Запоріжжям та планів на майбутню революцію.

Нехай ЙМП амбасадор представить Порті, що, як трапиться сприятлива нагода для війни, треба буде заздалегідь приготовити українську старшину, поміж якою маю багато спільників, і таємно остерегти їх, щоби вони завчасу перевели свої родини на цей бік Дніпра або в околиці Бендер, щоби Москва не забрала їх жінок і дітей та не завела на свою сторону за границю, в Московщину, так само, як це вона вчинила після Пруту, коли Порта проголосила їй удруге війну.

А найбільше,— нехай скаже ЙМП амбасадор візирові,— треба буде пильним оком стежити за московськими чварами та за таємними послами до війська і вельми старатися за те, щоби я міг вибити йому з голови ті химери, які їм там гетьман з московського боку серед таємних агентів вкладає, запевняючи військо, що звернуть йому 500 сталевих гармат, забраних під час зруйнування Січі, що виплатять йому плату за всі роки відпаду від Москви, відберуть для війська від поляків з цього боку Україну та привернуть права й вольності цілому народові на Україні. Але всі ці московські обіцянки це тільки одна викрутна пастка, покрита маскою облуди, щоби ошукати військо. Я легко можу її відкрити й доказати перед військом явний і певний фальш під покришкою цих обіцянок. Я докажу йому, що небіжчик цар запевнив колись Польщу, що верне їй Інфлянти* та велике число сталевих гармат, завезених до Києва, забраних з усієї Польщі й Литви під час минулої шведської війни під плащем приязні. Одначе він не тільки не додержав слова, що дав прилюдно й особисто в Гродні на сеймі, але навіть не додержав і трактату. Я матиму ще й інші докази для пояснення подібними прикладами вроджених московських хитрощів і підлої ошуки, пригадуючи цьому Запорозькому війську давні й свіжі докази московської перфідії**, якої вони не один раз зазнали. В істо-

* Землі на узбережжі Ризької затоки

** Несамовитість, жорстокість, підступність.

рії зносин українського народу з Москвою таких доказів є безліч, і всі вони в мене записані.

А якби візир бажав поставити питання, чому я пішов за небіжчиком шведським королем, залишивши військо, на це може ЙМП амбасадор відповісти, що Порта, не бажаючи з такої доброї нагоди, яку вона мала над Прутом, скористати та приневолити Москву переможною зброєю відступити Україну, не тільки нашу справу занехала, але ще й зовсім трактатом посідання цієї ж України за Москвою закріпила. А я мав на письмі запевнення покійного шведського короля, що він так довго має намір продовжувати війну з Москвою, доки від неї чи то зброєю, чи то трактатом не визволить та не приверне Україну до старої її вольності. Також під час мого вибору на гетьманський уряд я зобов'язався формально та прилюдно з цілим Військом присягою не зректися опіки ЙМ Короля шведського так довго, доки Україна не буде звільнена від тяжкого московського ярма. З огляду на це все, я мусив виконати свою присягу та піти за ЙМ Королем, особливо знаючи про постійний намір Й кор. Величності продовжувати з Москвою війну і про те, що той монарх уважав за особливий пункт честі безумовно додержувати кожного свого слова та обітниць. Я поїхав за ним до Швеції за згодою всього запорозького війська й моїх прихильників на Україні та з відома Порти й Хана, у той час Каплан-Гірея.

В кінці, якби візир бажав запитати, яка є гарантія, що військо і весь український нарід, раз звільнившись від московського ярма, буде завжди приятелем Пресвітлої Порти, на це може ЙМП дати обширну відповідь з доказами політичними, історичними та географічними. Коротко ці докази зводяться ось до чого: український нарід, що повірив присязі московських царів, добре вже бачить, як його ошукали, і все зробить, щоби вирватися з тиранської кормиги Москви. Раніше чи пізніше, все одно весь нарід на Україні розірве кайдани, в які Москва з різними хитрощами й ошукою закувала його, так, як колись за часів покійного гетьмана Хмельницького розірвав польські кайдани. Але тому, що Москва сильна й пробуватиме знову різними способами захопити Україну, ця остання, доки не стане міцно на ноги, повинна мати вірного союзника. Таким союзником не може бути Річ Посполита, бо вона насамперед сама не є міцна, а, по-друге, що важливіше: козацький нарід завжди бажав приєднати до себе польську Україну та й всі руські землі грецької віри, що належать до Речі Посполитої. Це хотіли доконати пок. гетьман Хмельницький, Дорошенко й в кінці мій добродій гетьман Мазепа. Правда, що все це ще не швидко станеться, а тоді, як український нарід матиме велику силу, і тому цей нарід охоче візьме за союзника могутню Оттоманську державу, що зможе стримати й Москву й Річ Посполиту.

«Але чому ж,— може запитати візир,— козацький нарід не пішов за гетьманом Дорошенком або за мною в 1711 році?»

«А тому, що за часів пок. гетьмана Дорошенка український нарід не відчув ще на своїй шкірі злодійських учинків і ошук Москва, як це

відчув із тих часів. А в 1711 році нарід пішов за мною й не сидів би я тут тепер, якби не татарська зрада».

А скаже візир: «Яка ж гарантія, що я додержу свого слова вірності Пресвітлій Порті?» Тоді ЙМП відповість, що я, як уроджений шляхтич стародавнього роду, ніколи не зламав і не зламаю даного слова. Не зламав я слова вірності ані пок. гетьманові Мазепі, ані пок. шведському королеві, ані військові запорізькому,— не зламаю слова й Пресвітлій Порті, бо слово честі найсвятіше із святих речей.

А тому, що людське життя коротке й ніхто з нас не знає, коли Господь Бог покличе нас до Себе, буде тоді інший гетьман на Україні. Буде не з мого роду, бо нарід козацький, як нарід вільний, не терпить дідичної влади, а все вільними голосами вибирає собі гетьмана. Але хто б не був цей гетьман, як я вже тут це виклав, він теж буде вірним союзником Пресвітлої Порти, бо такий інтерес України.

Нехай зволить ЙМП амбасадор звернути увагу візира на географію Оттоманської держави й України, сусідів на Чорному морі. Пресвітла Порта має інтерес, щоби її сусідом на цьому морі був дружній нарід, бо інакше Москва колись запанує над тим морем, і тоді, зруйнувавши Кримську державу, посунеться на морські володіння Порти, де знайде собі прихильників греків. Все це тверджу не з самих чистих міркувань, а на підставі певних фактів: чував я не раз від пок. гетьмана Мазепи, що небіжчик цар мав такі наміри».

Така була знаменита інструкція гетьмана Пилипа Орлика двісті років тому. Вона передбачила з подиву гідною проникливістю цілу російську чорноморську політику аж до наших днів...

16 червня Григор приїхав до Царгорода й того ж дня з'явився у Віленева, якому передав листи батька, а також такого листа від Станіслава Лєщинського:

«Тому, що я певний, що Ви дістали вже з двора належні інструкції щодо особи та інтересів Пилипа Орлика, я вважаю зайвим його Вам рекомендувати. Ваша сумлінність щодо виконання наказів Короля гарантує мені Ваше добре відношення до Пилипа Орлика. Своїм досвідом у державних справах Ви швидко зрозумієте, чому я піклуюсь особою гетьмана Орлика. Я сподіваюсь, що Ви легко дасте до зрозуміння Порті, яке значення має для неї гетьман Орлик і його нація. Я вважаю турків надто розумними, щоб не сподіватися успіху Ваших перемов у цій справі» (43).

Віленов уже дійсно мав королівську інструкцію, де Людовік XV писав, що «бере близько до серця інтереси гетьмана Орлика і готовий допомогти йому в його сучасному становищі» (44).

Шовелен зі свого боку писав до Віленева, щоби придивився пильно до Григора й був з ним спочатку дуже обережним, щоб не скомпрометувати себе перед росіянами. Дійсно спершу Віленев не хотів поселити Григора в будинку амбасади, боячись, щоб «не було підозрінь щодо особи п. Орлика й мети його подорожі. Але коли я побачив, що ніхто абсолютно нічого не підозріває і що п. Орлика завжди охоче запро-

шують до себе інші посли, я вважав негідним залишити його в готелі і дав йому помешкання в амбасаді. Я зробив це тим більше, що після виїзду моїх братів я не мав жодного товариства, а товариство п. Орлика-сина дуже приємне. П. Орлик має здоровий розум, людина дискретна й при цьому дуже освічена в справах володарів півночі та Німеччини. Справедливість примушує мене це засвідчити» (45).

Всю цю першу місію Григора в Царгороді можна прослідити в подробицях, завдяки його листам до батька, справжнім дипломатичним реляціям. Ми й зробимо це, доповнюючи справоздання Григора реляціями французького амбасадора до свого уряду.

Першим коротким листом прохав Григор у батька шифр для листування, а одержавши його, спішить 25 липня «стиснути ноги ВМП Добр. цим моїм листом та повідомити, що з Божою допомогою опинився я тут 16 червня, куди мене привела для батьківських послуг синівська любов... Розлучений та засмучений розстанням з ВШМ Добродієм, я зазнав незмірної втіхи з ласкавої пам'яті в двох листах, висловленої в них батьківської любові й благословення. Спішу з повним синівським відданням — цілуючи батьківські руки, цим моїм листом, з вісткою, що, ставши тут, негайно я був у ЙМП французького посла, якому передав цілу пересилку. Прочитавши листа до візира, ЙМП посол сказав свої рації, рації вельми звичайні та які не повинні би походити від французького посла, що все-таки мав завжди великий вплив на Порту.

Перша рація — вельми ясна й слушна, ненаситна скупість Порти; друга менш гідна уваги: союз двох держав — німецької та московської; а ці держави мають тут велику силу більше через страх, бо від них залежить існування Оттоманської держави. На цю рацію можна би відповісти, що панове французькі посли через свою неуважливість утратили в Порти увагу, яку мали до цього часу, бо пани перекладачі, через яких усі справи ведуться, мають свій власний інтерес і часом через свої підлещування у Порти занедбують найвишого значення справи та своїм міністрам подають сумнівні реляції. Третя рація, яку можна зовсім відкинути: що теперішній візир, будучи зовсім опанований своїм маршалком — неприступний, та щодо справи ВШМ Добродія, ЙМП посол три місяці домагається аудієнції, якої до цього часу не може добитися. В цьому винні самі пани посли, бо не хотять на це вжити жодних видатків, тому що кожна аудієнція чимало їх коштує, а тут, як я довідуюся, більше можна зробити грішми, як розумом. Але найбільша рація, що й мені здається, буде найслушніша: ВМП посол не має в таких делікатних справах ніякого досвіду й не знає, як підійти до справи ВШМ Добродія.

Листа до п. Станіана я передав. ЙМП Станіан запевнював мене, що поінформує свого наступника про все, що торкається ВШМ Добродія. Для повної інформації я, як умів, склав французькою мовою проект, де я описав і висловив все, хто такі запорозькі козаки, яке їх теперішнє становище та стан інтересів ВШМ Добродія. Я можу по-

хвалитися, що ВМ не тільки прийняв мене ввічливо, але й запевнив, що хоча від свого двора не має ніякої інструкції щодо інтересів ВШМ Добродія, все ж хоче подбати за все, щоби виявити свою прихильність до ВШМ Добродія. Цей міністр не тільки здатний полагоджувати всякі найповажніші справи, але має також шляхетне, достойне й чесне серце. Сьогодні саме минув тиждень, як він виїхав звідціль. Вже будучи на кораблі, де я його попрощав, він поручив мені вибачити його перед ВШ Добродієм за те, що не відписав на його останнього листа, будучи вельми обтяжений передачею всіх документів своєму наступникові. А проте, він запевнив мене, що не занедбає там у Франції, як і в Англії, справу ВШМ Добродія.

ЙМП французький посол запевняв мене, що лист ВШ Добродія до візира наказав тимчасом передати через свого драгомана, заки сам зможе представити на аудієнції справу ВШ Добродія, одначе зважає на Москву та лякається, щоби ти, ВШМ Добродію, будучи ближче, не почав передчасного дечого, або щоби ти не перейшов на протилежну сторону. Також сподівається ЙМП посол підвищення «таїни» та зближення до війська, тільки сумнівається, чи це буде до Бендер, Хотина або до Ясс. Я, хоч ще не мав наказу від ВШМ Добродія, але запропонував Букарешт, де можеш ВШМ Добродію мати комунікацію з Військом без усякого підозріння з боку Москви в цьому віддаленому від неї краю. Та я сподівався, що ЙМП посол у скорому часі матиме останню резолюцію від Порти, одначе через приїзд перського посла ця справа, мабуть, затягнеться.

Я кілька разів обідав з панами московськими резидентами Неплюєвим і Вишняковим. До цього часу, славу Богу, я невідомий тим, кому не бажаю бути відомий, хоча спочатку були різні балачки про мій приїзд та ЙМП посол мав погану про мене опінію, сумніваючися, чи вмію додержувати тайну. Одначе всі ці балачки поволі затихли й ні одна не попала в мент. ЙМПан посол був з візитом у Єрусалимського патріарха; я був із ним також. Мене представили як швейцарського старшину, й він прохав мене зайти до нього та розповісти йому про швейцарську країну, що мене приневолило прочитати книжку про цю державу та цими днями для цікавості я піду до нього, взявши з собою перекладача...

З першою оказією я матиму щастя подати до відома про все, що може трипитися. Дай же, Господи Боже, мати таке щастя, щоби самому привезти деякі добрі новини й поцілувати батьківські стопи. Поки що я поручаю себе батьківському благословенству та залишаюся з повним синівським відданням» (46).

На це 21 серпня 1730 року гетьман відповів сильним і вогненним листом:

«...До цього часу Порта ніколи не боялася Москви, тільки за теперішнього візира почала лякатися, та й не дивно, бо «коли вождь — олень, то й леви стають оленями». Одначе не може бути божевільного шляху та дурнішої думки, яку мають про мене, лякаючися, щоби я,

будучи недалеко від війська, передчасно не почав війни з Москвою, або щоби я не перейшов на ворожу сторону. Якби той, хто в своїй голові допускає подібні химери, знав воєнну єправу, мав би на увазі обставини, час, відносини та способи, як її почати, то не мав би такого глупого підозріння про мене. Ще в мене є настільки розуму, та я не божевільний, щоби зі жменькою людей, та ще нерегулярних поривався на таку велику державу, без усякого розсудку, з шаленим поривом, як лев, а згинув, як муха. Адже це було би те саме, що пускатися на повне море без керма, якби я хотів на таку велику виправу рішитися легкодушно без грошей, які є нервом війни, без помочі, без усякої піддержки, без амуніції та без гармат, особливо коли Москва так багато фортець на Україні пообсаджувала своїми залогами та ввела туди 30 000 свого регулярного війська. Якби я мав цю артилерію, яку Москва забрала від запорозького війська в силі 500 гармат крицевих і якби з одного боку шведи, а з другого поляки почали війну з Москвою, та якби мати якусь звідкіля-небудь на початок грошову підмогу, тоді Порта могла би про мене таке думати, але не тепер, коли Москва, підкріплена таким могутнім цісарським союзом, з усіх боків користується благодатним миром.

А що торкається побоювань, щоб я не перейшов на протилежний бік, не можу зрозуміти, яка надія могла би мене до цього спонукати та з якою метою я міг би це чинити? Певно, що Москва своєї креатури Варнецького хлопа не захоче зняти з гетьманського уряду, щоби мене на Україні на цей уряд посадити. Я ж зі свого боку волів би тисячу разів умерти, ніж таким чином понизитися поганою слабістю свого духа (foeda vilitate animi), щоби, забувши за честь та покинувши численне сміливе та геройське військо, піти під накази цієї волоської каналії та зрадника, зложити йому під ноги гетьманську булаву, дану мені вільними головами, а не Москвою, та жертвувати йому своє підданство, а опісля виставити честь, ім'я та свою особу на сміх і глум та, що найгірше, на прилюдну ненависть цілого українського народу, який на мене (це знаю від усіх ченців, що приходять на Атос та інших емісарів), майже як на Мессію, чекає для свого визволення. А крім цього, чи ж я можу довіряти московській амністії, маючи перед очима живі й страшні докази недодержування її супроти цих усіх гідних осіб, які, спираючися на амністіях, висланих їм на письмі, в сліпій вірі одні з них — від пок. гетьмана Мазепи, а інші від мене відійшли на московський бік та попали в сіті ошуки. Страшна була й є доля цих нещасних! Бо одні тепер на Сибіру, другі в місті Архангела на Білому морі, треті в Москві оплакують і кленуть поривисту свою неоглядну легкодушність, а жінки їх та діти десь в іншому місці живуть із жебраного хліба. Яке б це було божевілля йти насліпо на ясну загибель громадської справи та наражувати так безнадійно своє життя, честь, добре ім'я перед нащадками, а одночасно тягнути за собою в пропасть вічної руїни цілу рідню та всіх наших вірних приклонників, що, невважаючи на всі злидні та лихо, стоять вірно при гаслах, які виголосив більш як двадцять років тому

гетьман Мазепа. Нехай же той, хто не знає, що таке вірність московська, довіряє їй легкодушно! Я ж, маючи такий великий досвід щодо вродженої тому варварському народові хитрості, брехні, ошуки, що найсвяточніші та найсвятіше заприсяжені трактати, часто без сумнівів і без сорому зриває (як перед 30 роками Швеція, Польща, в кінці бідна наша Україна самі на собі досвідчили) — я не легко дам себе ошукати!

Щасливий той, кого нещастя роблять обережним! (Felix quem faciunt aliena pericula caulum). ...Слушно Ти, ВШП, учинив, що запропонував ЙМП французькому послові Букарешт, де я міг би тимчасом проживати, заки Бог не створить сприятливішої для мене кон'юнктури визволитися з цієї проклятої опіки. За винятком Хотина, я скоріше, як у Яссах та в Бендерах, бажав би собі жити в Букарешті: і через товариство з господарем, давнім моїм приятелем (коли тільки через грецьку вірність не змінився) (47), і з іншими гідними людьми. Також було б це добре для направи підорваного тутешнім поганим повітрям здоров'я, бо я знаю напевно, що цей господар має в себе двох докторів, досвідчених у медичному мистецтві, а Бендери зовсім мені не до вподоби; велику маю до цього міста відразу, бо нема там ні одного медика для порятунку здоров'я, якби трапилося, не дай Боже, небезпечно захворіти, й ніякої розмови та товариства не можу мати».

При кінці листа гетьман трохи заспокоївся:

«Складаю побажання ВШ панові, що Ти мав честь їсти з московськими резидентами, які, коли б знали, хто ти такий, певно б накормили ВШП тортами, що могли тобі бути не до вподоби. А втім, усе те цікаве, й я вельми хотів би знати, як це сталося» (48).

Ледве гетьман відіслав цього листа, як дістав новий, мало приємний французький лист Григора з 31 липня. Григор нарікав, що листа гетьманського передав Віленев, але він не знає відповіді.

«Кожного дня,— писав гетьманич,— мені співають одну й ту ж пісню, тобто, що Великий Візир дуже підозріливий, та що султан вельми любить гроші. Все це я знав до мого приїзду, й усі ці балачки мене залишають байдужним. Я заєдно одної й тої ж думки, що кількома сотнями секінів можна все осягнути в Порти. Я мав учора довгу розмову з ЙМП амбасадором, настоюючи на тому, що вороги не дрімають, що вони прикладають більше уваги до своїх справ і не жалують витрат. Може статися, що вороги знищать усі евентуальні користі впливів Вашої Ексцеленції для загальної справи.

Боюся, що справи ВЕ ту затягнуться, і я не зможу покрити всіх видатків, хоч я і мав обережність написати до французького Двора й прохати допомоги. Не рахуючи мого льокая, що коштує мене щомісяця 7 піастрів, я витрачаю щонайменше піастр денно і вважаю це місто дорожчим, ніж Париж.

Зі мною трапилася пригода, що примусила мене перебути 15-денний карантин. Перукар, що голив мене, одного дня помер від чуми, але, дякувати Господу Богу, я щасливо врятувався».

3 вересня Григор скаржиться батькові на Віленева в таких різких висловах:

«Запевняю Вашу Ексцеленцію, що кардинал Флері не знав, що робив, коли післав сюди як амбасадора ВМП Віленева, бо я ніколи не бачив менш освіченого міністра щодо справ своєї держави...» (48а).

Молодий Орлик не мав рації, висловлюючи такий суворий осуд про Віленева. З реляцій Віленева до кардинала Флері видко, що він усе робив для посунення справи гетьмана, але надибував по дорозі турецьку тяганину, проти якої був безсилий.

«Я відвідав,— писав далі Григор,— тиждень тому англійського амбасадора, якого прохав поконферувати з французьким амбасадором у наших справах. Він обіцяв це зробити при першій змозі... До сьогодні ніхто, на щастя, не підозріває, хто я такий. Я досить часто бачу московського резидента й, будучи в цісарського резидента на обіді, я зустрів там московського резидента таким ввічливим і ласкавим, що маю цілковиту певність, що йому і в голову не лізе нічого про мене. Турбує мене лише, чи голландський консул у Солуні чогось не дізнався. Цими днями я обідав у голландського амбасадора, а другого дня склав візит його коханці. Вона, вже не знаю чому, розповіла мені щиро, що якась людина запевнила голландського амбасадора, що я маю листа до Великого Візира, але більшість є тої думки, що я приїхав до Порти від графа Боневаля (48б). Знайшлося навіть кілька людей, що відмовляються мене бачити й тому, що я через чуму деякий час залишився у себе, не виходячи з дому, дехто пустив чутку, що я піду слідами графа Боневаля...

Французький посол мав конференцію з великим драгоманом Порти про Ваші справи. Він запевнив ЙМП посла, що Порта дуже прихильна до Вас, а що вона пильно слідкує за акцією московитів і цісаря, але вельми тепер обтяжена іншими справами. Запевнюю Вашу Ексцеленцію, що ці люди (турки) не думають нічого ані про свою майбутність, ані про своє сучасне становище. Коли москаль їм поставить ногу на шию, тоді буде пізно міркувати!

Дуже мені неприємно, що французький і голландський амбасадори не є між собою приятелями, бо це було би краще для нашої справи. Зважусь Вам сказати, що ВМП голландський амбасадор ставиться до мене з великою прихильністю, але боюся перед ним відкритися, щоб не розгнівати французького амбасадора».

Цей голландський посол, до якого Григор мав таке довір'я, був у таємних зносинах з московським резидентом Неплюєвим, що доносив у Петербург: «Голландський посол нам сказав, що син Орлика живе під іменем старшини у французького посла» (48в).

Незабаром на Царгород найшла нова біда: чума, від якої Григор сам ледве не занедужав.

«Один за другим замикалися будинки нашої дільниці; щодня я чув, що такий чи такий помер, і трупи невірних покривали вулиці. Всі листи, що амбасадор одержував, він спочатку скроплював алкоголем і читав

їх на віддаль через сильну лупу. Всіх псів і котів вигубили. Але Господь Бог зумів відрізнити своїх, і все минулося для мене».

Так передавав Григор батькові вістку про пам'ятну чуму 1730 року в Царгороді.

В кінці вересня 1730 року в Царгороді вибухла революція, що коштувала престолу султанові, що так піддержував колись Карла XII й Орлика. Дуже докладні реляції Григора про цю революцію надзвичайно важливе джерело для історії події, що мала тоді такий широкий розголос.

Раптом Григор дізнався про недугу батька і, вельми збентежений, пише:

«Вістки про Ваше здоров'я кинули мене в безодню найстрашнішого лиха і довели мій сум до найвищого ступеня. Боже мій! Що за муки дістати найсумнішу й найчутливішу в світі вістку для мене! В імені любові до Господа Бога подумайте, Ваша Ексцеленціє, про здоров'я і гляньте на Бога, добре лікуйтесь! Зглянь тесся на свою націю, що страждає і ще нині має єдину надію тільки в Вашій особі, щоб направити суворий та нещасливий досі для неї присуд фортуни. Бо як Господь Бог захоеа Вашу Ексцеленцію в доброму здоров'ї, наша надія буде міцніша та тривкіша. Зглянь тесся на свою батьківщину! Я знаю, Ваше велике і шляхетне серце здібне твердо перенести найстрашніші удари нещасної долі. Я розумію, що власне нині, коли з'явився промінь на сприятливу кон'юнктуру, навіть найбайдужніше й наймiцніше серце починає хвилюватися в своїх почуваннях. Одначе я кріпко вірю в мужність Вашої Ексцеленції і що Ви не схилитесь. Подумайте добре, що нещастя не триватиме так довго, як досі тяглося, й мине ще трохи часу, а надіюся, що вийдемо з цієї недолі, правда врешті переможе всі перепони, і ми знімемося на вищий ступінь щастя. Тоді прийде час і справдиться щодо Вашої особи приповідка: «Легка річ негідна слави, чим більша небезпека, тим ясніша та дужча перемога».

Скільки любові й побожності до батька в цьому листі Григора!

Пилип Орлик небавом видужав, і це було «найбільшою втіхою» для сина.

Революція 1730 року, на чолі якої став вояка Патрона Галіль, була реакцією проти миролюбного султана та його візира. Гетьман, якого вся надія лежала в війні проти Росії, прохав у сина 1 листопада «точного опису про ту революцію, якою сам Господь напевно натхнув мужеського й хороброго патрона на згубу цьому дійсному ошуканцеві, бувшому візирові. За його урядування я не міг ніколи сподіватися чогось корисного для моїх планів, та міг би тут у цьому Вавілоні й життя своє скінчити. Дійсно справедливий Господь та праведний його суд, за що нехай він буде вічно славлений, а найбільше за те, що Він привів ВШ Добродія в ту далеку країну, після таких труднощів саме до мене перед тією революцією, що ти міг у такій корисній обставині не тільки дбати про мої справи, але й вивести мене звідсіля з Його Святою допомогою. Дивний Господь у ділах Своїх і Його святе Провидіння! Я по-

стійно та непохитно надіюсь, що коли почав дещо для мене, негідного свого творіння, через ВШД діла, то нехай це для Своєї слави докінчить своїми засобами. Я радію рівночасно з проникливості ВШД, яку ти мав змогу виявити, передбачивши майбутні події. Розумний син веселить батька головно в смутку. А який був би задоволений наш добродій пок. гетьман Мазепа, бачачи тебе таким розумним і обережним. Вчора я дав відправити задушну Службу за цю велику й шляхетну людину, якої ім'я буде славне навіки, бо він хотів визволити козацький нарід з неволі та зробити його вельми могутнім й щасливим. Господь Бог рішив інакше, і на це нехай буде Його воля, мудрість якої ми вгадати не можемо» (48ц).

Довідавшись про грошовий стан сина, гетьман надіслав йому старовинний годинник — подарунок Мазепи — куплений у Німеччині. Годинник цей мав Григор заставити, але йому пощастило якось виплутатися без застави, й він з радістю сповіщав батька:

«...Щодо годинника, то я залагодив свої орудки без застави. Хоч справи, якими я тут зайнятий, і не є нашими особистими, а громадськими, і від вирішення їх залежить доля цілої нації, але я усіх вжив заходів, щоби годинник залишився у мене, бо добре знаю й розумію, яка Вам дорога ця пам'ятка пок. гетьмана Мазепи, мого хресного батька та добродія нашої родини. Тутешні греки й жиди всі злочинці і наволоч, залишити їм годинник у заставу дуже небезпечно. Нехай у нашому роді навіки збережеться цей годинник як пам'ятка минулої нашої величі, коли Вашій Екселенції не доводилося животіти на вигнанні, далеко від батьківщини та родини...»

Хоч як Григор ховає від Віленева своє матеріальне становище, але останній все ж про це довідався і запитав Шовелена, чи може він зі своїх фондів підтримати молодого Орлика, додаючи: «син гетьмана Орлика досі перебуває тут і поводиться чудово; всі переконані, що він швейцарець». Незабаром від Шовелена надійшла відповідь, щоб допомогти Григорові, який «працює в наших інтересах». З цього часу матеріальне становище Григора покращало (48д).

В день народження Григора батько вітав його чулим листом:

«Ніколи краще я не міг би висловити ВПШД почування моєї батьківської любові, яку я невпинно до нього почуваю, як сьогодні, коли святкуємо день народження його, відколи ти вступаєш уже — дай Боже щасливо — в тридцятий рік свого життя. Я віддав Превічному Маєстатові Божому належну подяку за ту Його доброту, яка вічно невичерпна, за те, що мене на славу і потіху мою благословив сином та дозволив мені на потіху в моєму горі побачити його в такому далекому вигнанні, де саме, як над ріками Вавілону, сиджу вже десять років та плачу над тяжким нещастям батьківщини й своєї родини.

З благаючим серцем я післав до неба гарячі молитви під час обрядів божих, які я сьогодні в трьох Господніх храмах замовив на цю інтенцію і казав відправити службу з подякою Всемогутньому Богу, щоби Він, що є джерелом ласки, зливав завсігди на ВШ Добродія нескінченні

свої благословенства для зросту в Ньому всяких християнських чеснот, зберігаючи ВШ Добродія в розквіті життя Його до якнайглибшої старості прикладно на честь і на славу Бога, мій наймиліший сину, та помножуй щастя, славу й почесті, а ще більше чесноти, без яких усі речі, хоч би були на вигляд найкращі та найщасливіші,— загибають.

Я хотів би в день твоїх народин обдарувати тебе якимсь достойним подарунком, але на перешкоді цьому час та й мій бідолашний стан. Тому я, на який міг тепер спромогтися пакетик, складений з 15 секінів, прийняти його прошу з вдячним серцем сина, в якому — я не сумніваюся — схочеш радше бачити любов даруючого до себе, яка завсігди дорожча від усякого золота, аніж цей дрібний подарунок» (48е).

Як перший наслідок революції в Царгороді, на ханський престол у Бахчисараї прийшов Каплан-Гірей, старий приятель Орлика. Він ще був у Царгороді, коли Віленев за ініціативою Григора вжив перед ним заходів у користь гетьмана. «Хан дуже зрадів, дізнавшись, що Ваша Ексцеленція перебуває в Солуні. Він розвідував про цілу нашу родину й запевнив, що негайно звернеться до Порти з пропозицією дати Вам змогу виїхати ближче до України й обіцяв взагалі бути непохитним Вашим приятелем. Треба скористати з цієї доброї нагоди й піти слідами французької приповідки: «Кувати залізо, як довго воно гаряче». Тому я осмілююсь прохати ВЕ написати листа ханові з тим, що прохаєте приїхати в таємний спосіб до Царгороду в справі конференції. Обурюють мене поляки з партії короля Станіслава, що мали увійти в зносини із Січчю, але не зробили нічого через свою нестійкість, що вже належить до характеру цієї нації» (48з).

«Гетьман врадувався, що мене спровадять звідціля до Царгорода для особистої з ханом наради, в якій я зможу ліпше, ніж у листах, з'ясувати наші інтереси».

Та цього разу нічого не вийшло. Порта, як завжди, тягнула, а Каплан-Гірей виїхав до Криму. Усе обмежилося лише підвищенням пенсії гетьманові. В середині червня 1731 р. рознеслися чутки, що до Царгорода має приїхати старий Шафиров, україножер давніх часів, що зі своїми добрими зв'язками міг би швидко відкрити характер таємного швейцарського старшини. Тоді Григор, порадившись з батьком, вирішив вертати до Франції й там у Флері та Шовелена, а то й у самого короля, поставити активніше українську справу.

4 жовтня 1731 р. Григор покинув Царгород. Спеціальний гінець віз лист Віленева до короля, в якому амбасадор твердить, що «найшов у п. Орлика всі прикмети, які можуть його зробити гідним довір'я Вашої Величності» (48 ж).

Перша місія Григора Орлика скінчилася.

IV

ЗАХОДИ ПЕРЕД ХАНОМ
(1731—1732)

Людовік XV в українській справі.— Грамота для Орлика.— Подорож.— Конференція з ханом.— Григор у кримській Січі.— Змова.

«Зайве казати про мою пошану та обов'язки до особи Вашої Ексцеленції. Господь Бог карає мене за гріхи і не дає мені змоги особисто засвідчити Вам усю мою відданість. Розпука мене душить, що воля тих, від кого нині залежу, не відповідає моєму бажанню. Запевняю Вас, що з великою радістю принесу себе в офіру для поправлення Вашої долі...»

Цей уривок із листа до батька показує, в якому настрої Григор покидав турецьку столицю. Він мав листа від Віленева до адмірала Гюї де Труена, (49) колишнього переможця у відомому морському поході на Бразілію і тепер команданта французької ескадри на Середземному морі. Ескадра стояла в Смірні, куди Григор дістався англійським поштовим кораблем 8 листопада.

Була негода, корабель кинув якір на довжині гарматного пострілу від ескадри. На зорі 9 листопада капітан розбудив Григора і сказав йому, що французька ескадра розгортає вітрила і через те Григор повинен не гаяти ні хвилини, коли хоче їхати з ескадрою. Григор хутко одягнувся й сів на човен; ескадра була вже в двох милях. Нараз знявся страшенний вітер, і всі на човні — Григор та гребці — вже передавали свою долю хвилям. Але вмілий керманич таки вийшов переможцем у боротьбі з морем, і човен здогнав ескадру (50).

Адмірал зі своїм штабом прихильно прийняв Григора, а прочитавши листа Віленева, прохав молодого Орлика почувати себе на кораблі, як у себе вдома. Ескадра складалася з чотирьох кораблів: «Надія» (адміральський корабель), «Леопард», «Тулуза», «Альсіон». Постать адмірала зробила велике враження на Григора, який пише батькові: «Це найвідважніша і рівночасно найелегантніша і найввічливіша людина у всій Європі».

У корабельному журналі «Надія» є запис від 9 листопада 1731 року: «В 1 годині з'явився на кораблі старшина Орлик, син шефа козацької нації, висланий амбасадором ЙВ при султані у Францію в державних справах».

На тринадцятий день подорожі знялася жахлива буря: щогли звалилися в один мент, кухар був убитий і три морці* тяжко поранені. «Я бачив, як жах охопив найвідважніших, і не тільки один я боявся в цей страший день». Друга буря захопила ескадру біля Сардінії. «У старшин ескадри від жаху ставало волосся на голові, вони ждали найсумнішого кінця ескадри...» (50).

---

* Моряки.

Врешті першого грудня приїхали до Тулона, де Григор висів. Тулонський арсенал, тоді найбільший у світі, зробив на нього велике враження, і він пише: «Немає на світі іншого. Два рейди захищені батареями, фортифікації чудові, магазини збудовані, ніби на віки...» В цих спостереженнях бачимо військового, яким у глибині душі молодий Орлик завжди залишався.

У Ліоні Григор зупинився, чекаючи на пошту.

«Це також велике місто,— пише він батькові,— французи кажуть «пісня Парижа — Ліон». Це місто перерізує Сена та Рона. Мешканці працездатні та з купецьким хистом. Найгарніші шовки на світі та сукна виробляють у Ліоні...»

Аж у Марселі дістав Григор свою пошту, де був, між іншим, лист від барона Мешека (51), церемонімейстра Станіслава.

«Король Станіслав,— писав Мешек,— надіслав листа до ЙВ (Людовіка XV) в вашій справі: він дуже зацікавлений вашими враженнями з Царгорода і сподівається почути їх особисто від Вас. Я знав, що у Версалі добре розуміють, чим Ви можете бути корисні, значення ваших переговорів і необхідність придбати приязнь козаків. Державний секретар (Шовелен) дуже задоволений усім тим, що Ви зробили і робите, але справа Ваша оточена найбільшою таємницею. Ви знаєте добре цей двір, і наскільки він таємно веде свою політику...»

Лист цей дуже врадував Григора, який ждав негайних і реальних рішень у відповідь на свої справоздання з Царгорода. «Доки вони,— скаржиться Григор батькові,— розважатимуть людей, що цілком щиро, всім серцем віддаються таким делікатним справам?» І він обіцяє батькові «твердо і гідно ставити справу у Версалі, бо чесна людина може дозволити собі говорити вільно та незалежно. Я не маю наміру далі вести акції, коли тут будуть лише обіцянки під хмарами» (51а).

Негайно після приїзду до Парижа Григор передав Шовеленові меморіал, зложений по дорозі, з датою третього грудня (52). Меморіал цей дуже цікавий під різними оглядами і передусім характеристичний для організаційних думок обох Орликів. За цих часів політична акція батька та сина — цього ніколи не треба забувати — завсігди була спільна, й досить часто неможливо відрізнити, що належить до батька, а що до сина. Правда, останній завжди в листах до гетьмана підкреслює, що він кермується виключно вказівками батька, що без нього він нічого не міг би зробити, тощо, але до цих тверджень треба ставитися обережно і в них треба бачити лише прояв високої пошани й любові, яку мав Григор до батька. Григор сам добре розумів політичну й дипломатичну ситуацію, хоч і був молодий. Але правда й те, що загальний провід був у руках гетьмана, бо він же був «законом обраний шеф запорозького війська».

Меморіал починається з того, що свого часу у 1711 році, коли князя Ракочія розбив цісар, він знайшов собі притулок у Франції, що піддержувала його змагання (53).

«Гетьман Орлик находиться в такому ж становищі. Законом обра-

ний шеф козацької нації «він ворог Росії, союзника цісаря, а находиться нині, як і князь Ракочі, в Туреччині...» Становище Орлика до Туреччини й Кримської Держави опирається на договорах 1710—1712 рр., які Орлики прикладають у копіях до меморіалу і рівночасно долучають відпис третього пункту Прутського трактату, на підставі якого, згідно з інтерпретацією меморіалу, «Москалі повинні були відмовитися від усіх претензій, які вони мали несправедливо до козаків...»

Далі меморіал твердить, що за останніх часів помічається зосередження сили московських військ на Україні, що має, певно, своєю метою війну з Туреччиною. Також московські агенти їздять у Січ, де агітують, щоби повернути козаків під московську опіку. В інтересах Порти лежить те, щоби постанови Прутського договору безумовно виконувати. Також і Польща має весь інтерес у тому, щоб Україна була незалежною від москалів, бо доки на Україні пануватимуть москалі, доти Польська Республіка ніколи не матиме спокою — обидві ці країни надто близькі. Населення на Україні, що належить тепер до Польщі, також незадоволене своїм режимом і раніше чи пізніше піде до України, що належить до москалів, як це вже було за часів Хмельницького й Мазепи...

Отже, в інтересах Польщі є, щоби на чолі всієї України, «як тієї, що належить до Москви, так і тої, що належить до Польщі, станув гетьман Орлик, якого прихильність до Польщі і до особи Станіслава Лєщинського всім відома. Це буде тим більше справедливе, що в 1711 році султан урочисто потвердив права Орлика до правобічної України...» «Відомо також усім, що особа гетьмана на Україні є дуже поважана і, як видно з прикладів Хмельницького, Виговського та Мазепи, від них залежить уся політика, за якою ідуть уже звичайно всі козаки».

Не менше зацікавлена Швеція в тому, щоб Україна звільнилась від москалів. «І хоч славетних традицій пок. Карла XII нині у Швеції не додержують, і хоч московський посол нині нахабно розпоряджається в Стокгольмі та у всій шведській країні, ясно, що коли Московія не буде ослаблена на півдні, вона одного дня забере цілу Фінляндію і навіть Померанію».

«Франція, що завжди вела політику піддержки інтересів Туреччини, Польщі й Швеції, повинна взяти на увагу інтереси козацької нації, що, як вище зазначено, тісно зв'язані з інтересами союзних і прихильних до Франції країн. Крім того, «інтерес Франції та її слава взивають її дати захист пригніченим націям, а чи можна знайти більш пригнічену націю, як козацька?..»

Яскравими фарбами малює меморіал московський режим на Україні:

«Нема вже на Україні ніяких вільностей, існує лише омана свободи. Обрали гетьмана (Апостола) (54 а) лише тому, щоби перевабити на свій бік запорожців, що знаходяться під кримською опікою. Доки козаки живуть у спілці з ханом, Москва незаспокоєна, бо Січ це захист і промінь для всієї козацької нації. В той час, як запорожці знову

будуть під московським пануванням, не буде більше гетьмана, й ціла Україна перевернеться в рабиню Москви, а навіть назва козаків буде знищена».

«А втім козацька нація відвічно була вільною нацією, і вільність її була кілька разів визнана тою самою Москвою і Польщею, й Туреччиною, і татарами, і Швецією. Не може вона нині зносити московської тиранії й тільки чекає слушного часу, щоби скинути московське панування...»

Таким моментом, заки прийде до загального європейського конфлікту, може бути наскок на Україну кримського хана, не зв'язаного мировим трактатом з Москвою, під умовою, що татари не повторюватимуть тактики 1711 року, коли грабунками й знущанням над населенням поставили проти себе всю Україну, що спочатку зустріла їх прихильно.

Франція повинна висвітлити ханові весь його інтерес в диверсії на Україні й піддержці козацької нації. Григор Орлик пропонує себе, як французького висланця, для переведення в життя цього плану. Він прохає лише власноручного королівського листа, що, з одного боку, акредитував би його в очах Хана, а з другого — гарантував би йому, Орликові, особисту забезпеку, а в очах козацьких старшин, з якими йому доведеться увійти в зносини, був би доказом, що за татарським наскоком стоїть така могутня й славетна Держава, як Франція. А тимчасом усякі московські інсинуації, що гетьман Орлик веде татар для обусурманення України, не матимуть успіху між козаками.

Передбачаючи закиди, що в історії Франції не було прецедентів, щоби висилати королівського листа до хана, меморіал покликається на те, що небіжчик Людовік XIV посилав таємного агента до хана Девлет-Гірея, який обіцяв привезти за другим разом королівського листа, але незабаром «славетний король помер».

Цікаві погляди авторів меморіалу про росіян, що є «нащадками тих народів, яких колись скити* вигнали на північ, де москалі змішались з калмиками (!) й татарами. Через те московський нарід такий темний і несвідомий. Така ж жорстокість, ті ж звичаї й характер, те ж дикунство, що у татарів. І такий нарід панує нині на Україні, над козацькою нацією, над такою відважною та численною! А діється це тому, що після нещасної полтавської битви страшенні утиски придушили козаків. Але історія показує, що козацька нація дуже хутко підноситься після гніту. І по всіх відомостях на Україні настрій уже готовий для повстання. Коли французький двір зв'яжеться з Україною, може мати в козаках доброго союзника для вдержання рівноваги в тому разі, коли москалі в союзі з цісарем ітимуть проти Франції, або її друзів — Польщі чи Швеції. Україна буде тоді міцним бар'єром між Московією, царством султана й Польщею».

---

* Скіфи.

Цей меморіал склав Григор, «відважно та сміливо, вдаряючи на малу досі увагу Версальського кабінету до нашої справи».

Григор зумів знайти шлях до старого маршала Вілара, переможця під Деденом і евентуального начального вождя французької армії на випадок війни. Вілар обіцював допомогти справі, й Григор писав батькові: «Маршал Вілар дуже розумна людина й добре розуміє сучасну кон'юнктуру».

Другого січня 1732 року відбулася королівська нарада. На ній Шовелен обговорив меморіал Орликів і в доказ того, що рух на Україні небезпечний для російського уряду, покликався між іншим на справоздання французького представника в Петербурзі Маняна, який, подаючи 16 березня 1730 р. відомості про царицю Анну, писав: «шляхта тут не хоче обмеження абсолютної влади цариці, бо вважає, що в такому разі на Україні повстануть і знищать московське панування» (55).

За тим, щоби прийняти аргументацію меморіалу Орликів, висловилися Шовелен, Вілар і державний секретар Гуксевіль. Лише Флері настоював на тому, що з огляду на те, що Франція не знаходиться в стані війни з Росією, треба обережно поставитися до козацької справи, хоч — «в інтересах короля є сприяти козацьким домаганням» і хоч «гетьман Орлик, видко, людина розумна й тактовна».

Наслідком цієї наради Людовік XV надіслав 1 березня 1732 року з Марлі до Віленева в справі Орлика таку докладну інструкцію:

«Через те, що я вельми цікавлюсь долею й станом П. Орлика, пишу вам те, що вважаю найважнішим: 1) треба полегшити його сучасний стан, 2) треба подбати, щоби в будуччині П. Орлик міг мати поважну й відповідну до його заслуг функцію. Щодо першого, то мій амбасадор з одного боку, й прихильний хан з другого, повинні переконати Порту про потребу більшої підмоги П. Орликові, відповідно до обставин, заки кон'юнктура не буде сприятливіша для війни з Московією, бо в цьому разі сама Порта піде вже на все, щоби висунути авторитет П. Орлика, який, стаючи на чолі свого війська, може сподіватися, що не попаде знову в невідрадне становище, в якому він перебуває нині завдяки війні і не може добути прав, які придбав.

«Щодо другого, то я переконаний, що П. Орлик і його нація бажають привернути престол нашому улюбленому тестеві, королеві Станіславові. Тому треба змалювати Порту й ханові небезпеку від Польщі, коли вона буде під управою чужинця, згідного в інтересах з цісарем і Московією. Коли ж король Станіслав матиме владу, він буде без сумніву союзником Франції й Швеції. А що обі ці держави ніколи не можуть бути підозрілими для Порти, таким чином союз Порти з Польщею триматиметься міцно. Треба категорично настояти перед Портою, щоб вона додержувала точок Прутського договору, щоб москалі не втручались у справи Польщі і козаків. З другого боку, нехай Порта допомагає п. Орликові стати на чолі свого війська і зібрати під свої прапори свою націю в такій кількості, як зможе» (55).

Таким чином королівська інструкція ясно й недвозначно підтримує перед Портою інтереси Орлика, який тільки й бажав того, про що трактує інструкція. Визволення України, на його думку, мало прийти вже пізніше, коли Орлик буде на чолі запорожців.

Зі свого боку Шовелен надіслав через Віленева листа до великого візира, настоюючи, що «Прутським трактатом Московія відмовилась від усіх претензій на Україну, а проте Україна залишалась під її владою. Козаки завжди були вільною нацією, що відомо Порті, яка не раз була в зносинах з козаками».

За кілька днів перед від'їздом Григор мав аудієнцію у королеви Марії, про що й писав батькові:

«Її Величність ставиться до мене особливо прихильно. Вона прийняла мене в своєму особистому кабінеті, де рідко хто буває. Під час сніданку посадили мене на видному місці, і кілька разів Її Величність зверталася до мене з ласкавими запитами».

У цьому ж листі Григор описує батькові Версаль у таких словах:

«Я уявляю собі Версаль з чистого блакитного золота й через те з першого погляду навіть не був вражений його красою. Але дуже хутко зрозумів і відчув цю розкіш. Фасад замку — один з найгірших на світі. З цього боку знаходиться пишна галерея — предмет подиву всіх чужинців. Сам замок надзвичайно просторий. Мені казали, що під час коронування Людовіка XIV більше як 20.000 осіб провело ніч в апартаментах його замку. Найкращі кімнати — галерея й салони. Стіни покриті мармуром, і скрізь видко твори великих митців у золоті та криці. Стеля галереї являє з різних малюнків діяльність Людовіка Великого. Версальські сади — це чудо наших днів. Я не думаю, щоб славлені відомі сади гордої Семіраміди були кращі: скрізь постаменти, вази, водограї, найкращі з усього того, що створили Греція та Рим...»

Дістав також Григор і королівську грамоту до хана, яка звучала:

«Людовік, Божою ласкою король Франції і Наварри, надсилає свій привіт до Вас, наш дорогий і славний приятелю, до Вас, Найясніший і Вільний Королю Великих Орд, Каплан-Гірею, Великий Хане Татар, Криму, Ногайців, Черкесів, Кипчаку та інших орд білгородських і Тамані.

Уважаючи конечним особисто підкреслити Ваші почування до нас, про що дійшло до нас багато доказів — ми робимо це тим листом, який доручаємо особі, що їде до Вас. При цій оказії ми запевняємо Вас у нашій щирій та тривкій приязні. Ми бажаємо, щоби особа, що Вам передасть наш лист, була гідною вашого довір'я й приязні. Ми уважали, що Ви не зможете виявити оце довір'я й приязнь комунебудь. Тому ми рекомендуємо цю особу Вашій прихильності, запевняючи Вас, що все, що Ви зробите для неї, нам буде дуже приємно.

Бажаємо Вам щасливо й довго царювати у повнім здоров'ї.

Дано в нашому замку, в Версалі 29 грудня року Божого 1731, нашого царювання року 17-го.

Ваш дорогий і певний друг Людовік XV» (56).

Ця грамота була рівночасно й уповноваженням для Григора і дипломатичним заходом перед ханом, якого Версаль недвозначно закликав виступити проти Москви. У тодішніх політичних умовах і таємничій тактиці Версальського кабінету взагалі, такий лист у деякій мірі зобов'язував Францію й був, без сумніву, доказом успіху місії Григора.

Григор сам відчув цей успіх. 18 лютого 1732 року був уже в Марселі, заки сів на корабель, пише батькові, що певний в остаточній перемозі справи.

«Одно лише доводить мене до одчаю, що не можу заїхати цим разом до Солуня, бо цього вимагає таємниця моєї місії. Завжди жалітимусь на долю, коли через неї не маю щастя побачити Вас. Як доля зле грається мною! Їду в далекі країни через широкі моря, щоби врешті змінити наше лихоліття. Я не можу сумніватися в милості Господа Бога, бо досі вона мені сприяла. Хоч багато ще труднощів на шляху, але сподіваюся щасливого наслідку моєї праці. Справа наша є справою справадливості, завдання моє величезне, й я готовий не тільки всім ризикувати, а навіть принести в пожертву моє життя для Вашої Екселенції, справжнього вождя нашої нації, про яку Ви розповідали мені стільки славетних речей» (56 а).

Цим же листом Григор змушений був успокоювати батька, а це доказ, як старий Орлик боронив честі й суверенності України. Річ у тому, що гетьман був збентежений, що у Версалі не зрозуміли як слід змісту султанської грамоти, зредагованої в стилі турецької канцелярії.

«Там,— писав Пилип Орлик,— можуть мати враження, що Україна в 1711 році визнала себе незалежною від Туреччини, чого не було й не може бути».

І ось саме на це Григор відповідає 18 лютого 1732 р.:

«Тут дуже добре знають звичаї й стиль султанських грамот. Тому мені легко було пояснити справжній характер грамоти. Крім цього, депеші графа Дезаєра (57), з якими познайомився Державний Секретар (Шовелен) цілковито освітлюють відношення Порти до козацької нації...»

У Марселі Григор дістав також листа від своєї сестри Басі, що дуже стурбував його. Бася писала зі Стокгольма, де робила заходи, щоби зреалізувати борг скарбу для родини Орликів — борг, визнаний ще королівською Радою у 1720 р. (58). Але шведський сейм, незважаючи на піддержку самого короля, відмовився виплатити цей борг, що викликало у Григора такі рефлекції: «Ось якими нині стали шведи, не те, що їх предки. Шведи зовсім забули все те, що ми для них зробили!..»

Віленев, попереджений Шовеленом про місію Григора, надіслав йому до Марселя листа; він лякався негайного приїзду Григора до Царгорода, бо там перебував якийсь французький старшина, барон де Плезанс.

«Колись він служив на півночі і знав Вашу родину. Це авантюрник, професійний грач, але, що найгірше, агент царського посла» (59).

Тому Віленев прохав Григора їхати до Смірни й там ждати його інструкцій:

«У Царгород,— писав Віленев,— приїхав кілька день тому французький консул на Кримі Главані (60) разом з ханським господарем, що привіз щорічні подарунки султанові — невольниць і тютюн».

Главані мав також ханські листи до різних турецьких достойників у справі гетьмана Орлика. Не зустрівши Григора в Царгороді — сподівався — Главані вирішив ждати на нього, щоби разом їхати в Крим (61).

Після жорстокої бурі корабель Григора дістався до Смірни, де Григор висів, а корабель поплив далі до Солуня. Капітан віз до Пилипа Орлика листа, в якому Григор писав:

«...Я не смію нічого робити проти наказу. Почуття й розум довго боролися в моїй душі, врешті розум переміг і казав мені йти за своєю долею. Я гадав, що це найгірша вередливість долі не мати щастя особисто розповісти Вам про все те, чого не смію зробити на папері. Я певний, що Ваша Ексцеленція надто переконані в щирості моїх почувань, щоби подумати щось інше. Ніколи не зможу знайти відповідних слів, щоб засвідчити свою любов, пошану і відданість до Вашої особи. Щодо того, що якийсь грек з України розповів Вам, нібито на Україні Вас уважають уже мертвим, не вірте цьому. Все це грецьке віроломство, й справедливо, що Господь Бог покарав їх турками, бо вони не заслуговують на те, щоб жити вільними. Ваша Ексцеленція знають краще, ніж інші, як мало можна вірити грекам, бо найчесніший з них заразом найзрадливіший. Все це московські брехні й грецьке віроломство, навмисне вигадані, щоби хвилювати Вас. Москалі й греки здібні до найгіршої підлоти, й на неї ми завжди повинні бути приготовані».

«Останній Ваш ласкавий лист містить так багато прихильностей до мене, що я по кволості всіх людей перечитуватиму його якнайчастіше. Тисячу разів цілую Ваші дорогі рядки. Після такого листа не смію сумніватися в тому, що я найщасливіша людина в світі».

Поза цими особистими справами Григор не забуває в цьому ж листі громадських. Він підкреслює в листі до батька, що Станіслав у першу чергу зайнятий своїми планами, «а нам треба мати на увазі наші інтереси...»

В Смірні після наради з французьким консулом Григор оселився на „Rue de France“, яка є найгарніша в Смірні. Жив він як перський купець. Саме місто зробило на Григора велике враження, яким ділиться з батьком: «Це найгарніший порт на Леванті з чудовою затокою, що може помістити найбільшу в світі армію. Положення міста знамените...»

Одного разу на цій же „Rue de France“ Григор здибав грека з Ніжина. І, як завжди, Григор, не признаючись щодо свого положення,

почав розпитувати грека про становище на Україні, звідки останній саме недавно повернув. Грек потвердив Григорові, що в краю знають про перебування гетьмана Орлика за кордоном і цікавляться його акцією. Грек мав їхати до Солуня, й Григор прохав його конче зайти до батька й розповісти йому про всі ці речі.

«Я певний,— попереджує Григор батька,— що це оповідання відповідає цілковито дійсності, бо козацька нація після Господа Бога мусить покласти всі надії на Вас».

Цей лист був уже висланий, коли другого дня Григор дістав листа від драгомана французької амбасади в Царгороді Де Ларія (62), свого особистого друга.

«Я дуже радий,— писав останній,— вашому приїздові до наших країв. Це не дрібна якась новина для мене; я все своє життя братиму найщирішу участь у Ваших справах. Подумайте самі, дорогий друже як сильно розхвилювало мене відсунення Великого Візира (63), який почав уже було переводити в життя наш план. Треба змінити батарею й почати працю на новітній базі, бо, наскільки я чув, погляди нового візира різняться від поглядів його попередника. Будьте переконані, дорогий друже, що амбасадор і я будемо працювати з усіх сил, тому, що Ваші інтереси — одночасно наші, але при сучасних умовах не можна Вам нічого певного обіцяти. Бо коли при Османі-паші ми були тими, від кого залежав дощ і гарна погода, то ми нині лише незначні святі. Ви не будете цьому дивуватися, знаючи добре турецький спосіб думання. Я тішився би дуже, якби міг Вас обняти в Царгороді, але в сучасній кон'юнктурі не знаю, чи Ваша приявність поможе, чи пошкодить нашим інтересам. Якби Осман-паша був великим візиром, я полетів би Вам назустріч до Смірни й коли б не знайшов Вас там, поїхав би аж до Марселя, але доля, як кажуть турки, судила інакше. Алах Керім!

Тут перебувають, як Вам уже відомо, Главані, наш консул на Кримі й ханський господар. Вони привезли дуже гарних красунь черкесок, з яких більшість піде до сералю. Ханський господар людина розумна й досить у курсі справ. Відсунення Османа-паші було для нього страшенним ударом, але він запевняє, що Алі-паша (64) також прихильник хана, й від нього можна буде всього добитися. Все це поки що балаканина, побачимо, як підуть справи...» (65).

Вістка ця вразила Григора, але все ж він не тратить енергії.

«Я вельми зворушений цією новиною. Але що зробити! Господь Бог має свої міркування, треба їм підчинятися й не тратити надії. Господь Бог, якого рука висить наді мною у ласці своїй, віддалить нарешті бич, яким Він захотів випробувати мою терпеливість, подасть Вам поради, яким чином знайти засоби для того, щоб поправити нашу долю» (66).

Така була відповідь Григора на лист Де Ларія.

За кілька день, нудьгуючи в Смірні, Григор пише до батька 31 травня:

«Не бачу можливості дістатися до Царгорода таємним способом. Коли я поїду караваном, усі жиди, греки, вірмени дізнаються про це, а від них і інші нації. Як поїду з яничаром, буде те ж саме. Я вже писав до п. Віленева, що важко тут скрити мої сліди, а як тільки довідаються тут, напишуть негайно до Царгорода. Завтра день св.Трійці. Може св. Дух дасть мені натхнення найти якийсь спосіб для полагоди нашої справи й закінчення її на задоволення Вашої Ексцеленції...» (67).

Віленев, до якого Григор також писав листи подібного змісту, заспокоював молодого Орлика, прохаючи його ще трохи зачекати й додавав завжди, що «Пані Віленев вітає Вас і буде рада Вас побачити» (68).

Дійсно, врешті за порозумінням із французьким консулом у Смірні Пелераном вирішили, що Григор поїде суходолом до Царгорода. Він мав дістатися потайки до грецького міста Мантанях, де на нього мав ждати корабель від Віленева. Напередодні від'їзду, щоб ошукати ворогів, Григор розпустив чутки, що їде до Персії. Приятелі, яких Григор придбав у Смірні, плакали, почувши про намір Григора вибратися в таку небезпечну країну. Ці сльози були запорукою, що вони повірили в його подорож до Персії.

Григор виїхав з караваном до Бруси. Слідами каравану рушила банда розбишак, готова у відповідний мент напасти на нього. Переодягнений ватажок банди впрохався до каравану під виглядом дервіша, мандруючого до Царгорода. Не підозріваючи нічого, голова каравану ласкаво прийняв до себе розбишаку. На щастя для мандрівників, на півдорозі здибали караван, що пізнав справжню постать дервіша і попередив голову Орликівського каравану. Бандита схопили й на першій зупинці повісили, а банду його знищили.

У Мантаняху Григор знайшов корабель з татарином, гінцем Віленева, і 1-го липня Григор вже жив у „Palais de France", у Царгороді; тим разом під прибраним іменем Ла Мот.

У турецькій столиці Григор дізнався про умовини, серед яких скинули Османа-пашу й у першому ж листі до Шовелена гірко коментує цю подію.

«Ніколи ні один турок не думав так добре, як він, про справжні інтереси імперії. Скинений візир мав уже досконало вироблений план війни з Московщиною, в якому хан і мій батько гратимуть значну роль» (69).

Познайомився також Григор з Главані, який з першого погляду не подобався йому.

«Це інтриган і людина, на все здібна — писав Григор до Версалю — крім цього, амбасадор довіряє йому».

Пізніше ця оцінка французького консула в Криму цілком виправдалася (69).

Від ханського господаря Григор зібрав відомості про стан запорожців і негайно переслав їх батькові: «Запорожців — до 40.000; вони добре озброєні, крім цього, сила їх вештається по Молдавщині, Волощині та Басарабщині. Кошового одного зовуть Іван Понажатий,

другого Василь; вони міняються по черзі. Хан вельми любить цих людей, сприяє їм у всьому, без огляду на шкоду, яку козаки своїм стародавнім звичаєм роблять полякам» (69).

* * *

12 липня 1732 року пізно вночі турецька фелюга залишила Царгород, маючи тільки двох яничарів, трьох моряків і лікаря «Франка», що їхав «для цікавості» на Крим. Цілу дорогу лікар сидів мовчки, закутавшись в плащ. На дванадцятий день подорожі вранці Фелюга причалила до Кафи в Криму.

«Я здригнувся,— писав Григор (а він був тим лікарем «Франком») до батька,— побачивши переді мною, як на долоні, цю Кафу, бо згадав, скільки тут пропало нашого люду — за різних часів і ще недавно, коли татари Вас зрадили під час походу на Україну» (70).

То була дійсно «Проклята Кафа» козацьких дум, де «цілі отари бідолашних невольників відганяють з базару просто на кораблі. Не місто, а огидна й зажерлива прірва, що п'є нашу кров».

Таке писав майже двісті років перед Григором Михайло Литвин про цю Кафу, куди 25 липня 1732 року дістався хрещеник Мазепи (71).

І такою була ще Кафа ціле XVI ст., але тепер син і відпоручник наступника Мазепи приїжджав до Кафи як намірений союзник хана, до якого віднині Москва через Україну простягала вже свої пожерливі руки...

Того самого дня Григор помчав до кримської столиці, куди прибув другого дня і зупинився в будинку французьких єзуїтів-місіонерів. Цікавий зроду, він оглянув у товаристві французів у перший день свого побуту Бахчисарай, мало тоді відомий в Європі.

Григор не залишив — бодай досі не знайдено — своїх вражень про столицю ханської держави, але історія зберегла майже з того ж часу точні описи Бахчисараю, якими тут і покористуємося (72).

Бахчисарай лежав у глибокій та вузькій долині, оточений скелями й горами. Горішня частина міста ділилася на дві половини. У східній жили християни та чужинці. Тут зупинився Григор. Західна частина, а також і долішня, була заселена татарами. Ханська палата була в першій половині. До цієї палати прибув 22 серпня 1732 року в оточенні ханських достойників на святочну аудієнцію Григор Орлик. Ні хан, ні він, певно, не гадали, що за чотири роки цю палату зруйнують москалі дотла...

До двору палати вів камінний міст, перекинутий через невеличкий струмок, що оперізував палату (73).

Коли Григор і його дружина вступили у двір через головні ворота, вони мали праворуч так звану стару палату, де мешкав Каплан-Гірей.

Перейшовши присінок, Григор опинився у великій залі з білим мармуровим басейном усередині. З цієї зали широкі сходи вели на

другий поверх, просто у велику залу з мармуровою підлогою. Стеля цієї зали була розмальована блакитно-золотими барвами з мозаїчними окрасами. Ця зала ділилась на дві половини: права була чимсь у роді альќова і була на один ступінь вище лівої половини. У всю довжину зали на чотири ступні вище підлоги йшла отверта* галерея. Це тут ханські вельможі справляли байрам.

Григор Орлик знайшов хана напів у ліжку, а цей прохав вибачення, що мусить його прийняти в такому стані: хворів уже кілька місяців. На це гетьманич зробив належний комплімент і передав королівську грамоту (74).

«Як здоров'я,— питав хан,— нашого вельми дорогого друга гетьмана ясновельможного п. Орлика?»

Григор відповів (розмова велася татарською мовою, яку Григор знав), що сподівається незабаром почути найкращі новини про батька і негайно ввійшов in medias res**. Вдарив на те, що «козацька нація» відкидає назавжди панування московське та польське і що вона воліє мати союзний договір з Кримською державою. Ця остання має також повний інтерес у цьому союзі, бо московська могутність росте надзвичайно буйно.

Далі Григор жалівся на невдячність Порти супроти гетьмана Орлика, бо «Порта охоплена якимсь панічним жахом перед Москвою і одного дня вона буде гірко жаліти, коли її остаточно опутають московські хитрощі».

На це Каплан-Гірей відповів:

«Не з сьогоднішнього дня я знаю користь союзу з козацькою нацією і маю надію, що запорожці задоволені з того часу, як я на престолі, бо добре знаю, що в слушний мент навіть самі запорожці можуть наробити Москві чимало клопоту. Я багато разів писав до Порти, вказуючи на необхідність наблизити п. гетьмана Орлика до війська, але сучасні османи не є вже ті, що були колись: вони дивляться тільки на сучасність, не думаючи про будучність. Московські соболі та німецькі цехіни панують тепер у Порті понад усіма її сутніми інтересами. Коли я був у Царгороді, я вже все полагодив для п. гетьмана, але після мого від'їзду драгоман Порти, запроданець московський, пошкодив усім цим заходам».

В кінці Каплан-Гірей обіцяв знову написати до Порти і дати Григорові листа до Великого Візира.

Після того, як Григора гостили, за татарськими звичаями, кавою і шербетом, він від'їхав зі своїм почтом.

Того ж дня Григор мав двогодинну конференцію з ханським візиром, якому між іншим красномовно доводив, що за річний прибуток французького короля можна купити не тільки цілий саксонський електорат, але багато ще інших держав.

---

* Відкрита.

** У суть справи (лат.).

«Я,— пише Григор до батька,— знайшов у цього міністра багато досвіду; він має тут справжню владу і досі він протегував Січі. Він був візиром хана Девлет-Гірея за часів Вашого побуту в Бендерах і навів мені багато фактів з тодішніх його зносин з Вами. Він видається мені Вашим другом».

29 серпня Григор мав другу й останню аудієнцію в Каплан-Гірея. Вона відбулася зі звичайною урочистістю. Хан передав Григорові листи до Людовіка XV, Станіслава Лєщинського, гетьмана Орлика і Великого Візира. Каплан-Гірей висловлював французькому королеві подяку за лист, хвалив Григора й обіцяв навіть сам без Порти атакувати Москву. Великому Візирові султана хан у сильних виразах намалював евентуальну користь, яку можна мати з гетьмана Орлика для спільної справи й радив негайно пропустити його до кордонів України.

Пилипові Орликові Каплан-Гірей писав:

«До одного з найславніших поміж Великими Постатями Нації Месії, до найдобірнішого з панів Християнського Народу, до п.гетьмана Запорозького Війська Орлика, нашого вельми щирого й шановного друга, якого кінець життя нехай виповниться щастям.

Розпитуючи про стан Вашого здоров'я, ми повідомляємо Вас, що вже від деякого часу перебуває біля нас Ваш син. Після конференції з ним про всі Ваші справи ми вирішили написати до Великого Візира й до його Кіяї. Ці листи ми заадресували до високошановного амбасадора французького короля, а щоби Вас повідомити про це, ми пишемо Вам цей дружній лист. Ви дізнаєтесь від Вашого сина, про що ми тут розмовляли. Ви можете на майбутнє писати нам про Ваші справи й можете числити, що все зробимо залежне від нас для Вашої справи.

Хан Каплан-Гірей» (75).

Хан радив Григорові, щоби батько його не їхав до Ясс, бо молдавський господар це «московський запроданець».

Того ж таки вечора Григор був у довгих відвідинах у ханського візира Алі-паші, що прийняв гетьманича — на знак особливої пошани — в своєму гаремі. На прохання візира Григор розповів йому докладно історію гетьмана Орлика від Полтави до 1732 року. Далі гетьманич прохав його охороняти військо проти зазіхань ворогів, що віддавна намагаються дискредитувати військо в очах хана й Порти. На це візир відповів, що ці москалі і поляки роблять усі зусилля, щоби переконати кримську державу про потребу знищити запорожців, але ця держава ніколи того не зробить, бо запорожці склали з Кримом вільний союз і право азилю святе для мусульман.

Другого дня Григор вислав докладне справоздання про свої пертрактації* до кардинала Флері й написав також до Де Монті у Варшаву. Він не хотів покинути Бахчисарай, не діставши вісток, що діється у

* Переговори.

польській столиці. Маючи тепер вільний час, Григор ознайомився докладно з околицями Бахчисараю, поздіймав плани, поробив мапи, що й сьогодні переховуються між його паперами. Щодня можна було його бачити на коні поза столицею або в книгозбірні французьких єзуїтів, яку невдовзі росіяни знищили. Татари з пошаною дивилися на «вченого — лікаря», бо крім найближчих достойників хана, ніхто не знав правдивого імені Григора.

У половині жовтня прибув гінець від Де Монті. Французький амбасадор у Варшаві був захоплений успіхами свого «протеже», розповів про ситуацію в Польщі, де чекали з дня на день смерті Августа, а повідомив гетьманича, що він увійшов у зносини з гетьманшею Орликовою в Станіславі, яку піддержує матеріально (76).

Першого листопада Григор покинув ханську столицю, маючи з собою татарську кінну варту. Він їхав суходолом до Царгорода; тоді це була одна з небезпечніших подорожей. Цей шлях вибрав хрещеник Мазепи свідомо, бо хотів, хоч інкогніто, побачити кримську Січ, місце, де 32 роки тому поселилися запорожці.

Проїхавши «очаківські й інші місцевості, такі фатальні для нашої нації», (77) Григор разом зі своєю вартою прибув до Січі. Не без зворушення побачив він кошового Іванця, якому ханський Чугудар в імені хана представив Григора як чужинця, що хоче ознайомитися зі славетним козацьким військом. Кошовий, не підозріваючи, кого має перед собою, повів гетьманича по куренях. Розмову вели через татарського перекладача, бо «чужинець», ясно, не знав української мови.

Григор не міг утриматись, щоби не звести розмови на батька, а саме: «Я чув на заході, що військо козацьке мало вождя Орлика».

На це, похиливши голову, кошовий відповів: «Ми й досі вважаємо його своїм вождем, і досі щодня в наших церквах моляться за нього, але не знаємо, де він, і чи живе він ще. Може, Ви нам щось скажете про нього?»

«І ледве я почув це,— пише Григор до батька,— як мені защеміло в грудях, а в очах потемніло. Хвилина була страшенна. Я був близький зрадити себе, але, зібравши всю силу духа, прошепотів: «Ні, нічого не знаю».

Кошовий Іванець задумався і потім: «Не вірю я все ж, щоб гетьман Орлик помер, бо всі ці чутки йдуть від московських агентів!» (78).

І наймолодший з мазепинців поїхав далі, на еміграцію, повний суму. На Басарабщині чекала його велика небезпека: російський двір через своїх агентів дізнався, що якийсь «француз» був у Бахчисараї, і підкупив татар-бандитів, щоби перейняти живим чи мертвим Григора.

V

ТАЄМНІ МАНДРІВКИ
(1733—1734)

Вибір польського короля.— У Криму та в Туреччині.— Маніфест гетьмана Орлика.— Два масони.— Дипломатичні заходи.

Велика подія, на яку з такою нетерплячкою чекали у всіх європейських канцеляріях, нарешті сталася. Першого лютого 1733 року помер польський король і саксонський електор Август II, колишній невдатний противник Карла XII. Боротьба за польську спадщину почалася. Прийшов рішучий рік в українській справі, на яку так довго ждав солунський емігрант...

Шостого березня Григор помчав у Варшаву з таємними королівськими інструкціями та акредитивом для французького посла на мільйони флоринів (79). Без акредитиву ніякої елекції не можна було тоді провести на берегах Вісли (80).

Монті повідомив Григора, що ціла Польща стоїть за Лєщинським, і вислав його до Царгорода: інтервенція Порти була необхідна. 19 березня Орлик поїхав через Кам'янець, Хотин, Букарешт і Софію. Того ж дня Федір Мирович, вірний мазепинець, що переховувався у Польщі від царських шпигунів, помчав тим же шляхом до Солуня.

3 квітня у Великого Візира відбулася конференція, в якій брали участь: сам візир, Віленев, Григор і нарешті гетьман Орлик, що приїхав інкогніто. Вирішено, що Порта зробить декларацію для Петербурга й Відня, що вона не допустить до інтервенції цариці та цісаря в польських справах, бо це буде порушенням Прутського договору. Одночасно турецький амбасадор Саїд-Ефенді мав переконати Стокгольм відновити боротьбу з Росією. Коаліція Карла XII відновлювалася.

Як тільки конференція у візира скінчилася, Григор написав до кардинала Флері, якого довір'я все зростало,— ось що:

«Я настоюю, що треба енергійно працювати для визволення мого батька, бо маю точні відомості, що москалі з одного боку залицяються до запорожців, а з другого боку нищать решту вольностей на Україні. Ваша Еміненція, добре знаючи московську перфідію, не здивується такій подвійній грі». (81).

Третього травня Григор поїхав до Варшави, везучи для Монті рішення Порти. До Солуня їхав з ним батько.

Французький амбасадор береться енергійно до праці, флорини Людовіка XV роблять також своє діло, й конвокаційний сейм* постановив відкинути всі чужинецькі кандидатури на польський престол.

---

* Сейм, скликаний у період безкоролів'я.

Таким чином кандидат Відня й Петербурга — син короля Августа був виелімінований*. Станіслав Лєщинський мав перший успіх.

Невтомний Григор повіз цю першорядну звістку до французького двору, а разом з цим віз іще проект, що його він виробив з Монті — привезти через ворожу Німеччину Станіслава до Варшави й тим самим завдати ворогам рішучий удар.

9-го червня Людовік XV, працюючи разом з кардиналом Флері, прийняв Григора, що розповів йому докладно про свої подорожі в Туреччині й Криму. Король розпитував гетьманича про Україну, де саме він вивчив татарську мову, про Мазепу та про його службу у Карла XII.

«Його Величність був такий добрий, що засвідчив мені своє задоволення». Того ж дня Григор дістав патент на старшину королівської гвардії (82).

Уряд почав студіювати проект подорожі Лєщинського. Монті в цій справі числив виключно на Григора, як видно з його депеші з дня 23 червня.

«Сам Господь Бог післав нам п. Орлика. Як тільки я вперше його побачив, я зрозумів вартість цієї людини. Мало знайти певних людей, треба, щоб ці люди мали й інші прикмети. П.Орлик давно вже відомий королеві Станіславові й таким чином цей володар не матиме своїм співмандрівником цілком невідому особу. П.Орлик відважний старшина, розмовляє різними мовами; польську та німецьку знає так добре, що ніби народився в цих країнах. Вся долішня Німеччина й Польща йому добре відомі» (83).

Справа була делікатна. Бо, з одного боку, Петербург і Відень могли післати вбийників і таким способом радикально зняти кандидатуру Станіслава, а, з другого боку, треба було заховати в тайні цю подорож перед Європою, бо королівський уряд, особливо кардинал Флері, не хотіли компрометувати себе перед Європою, що переправили таємно до Польщі тестя Людовіка XV.

23 серпня кардинал Флері давав дипломатичний обід дипломатичному корпусові й голосно розпитував шведського та датського посла, як стоїть справа з Балтійським морем у цій порі року. Шведський посол барон Гедда, що був утаємничений в експедицію, давав кардиналові заспокоюючі відповіді. Бідолашний англійський амбасадор Вальдеграв зрадів, що врешті відкрив таємницю евентуальної подорожі Станіслава (84).

Англійський дипломат не знав, що напередодні, 22 серпня 1733 року, три таємні мандрівники покинули Францію: король Станіслав, переодягнений за німецького купця з паспортом на ім'я Бовера, французький шляхтич Андло й челядник Ернест Брамлак, яким був ніхто інший, як Григор Орлик, справжній шеф експедиції. 26 серпня мандрівники перебралися через Рейн біля села Венгайм, дві милі від

* Усунутий

Майнца й помчали, не зупиняючись, через Німеччину. У Франкфурті над Одером на мандрівників чекав небіж Монті, і 8 вересня в'їхали вони притьмом через Торунські ворота у Варшаву. Таємним підземельним шляхом Григор привіз Станіслава безпосередньо до бюро французького амбасадора.

Так закінчилась ця незвичайна подорож, про яку Флері так висловився: «Ніколи нащадки не повірять, що король, який знаходився 400 миль від своєї столиці, з двома тільки співмандрівниками переїхав за два тижні ворожі йому країни».

Ці слова першого французького міністра є найкращим компліментом для хрещеника Мазепи... (85).

Сам Григор сім років пізніше писав до Людовіка XV про цю експедицію: «Я був страшенно втомлений духом і тілом, ризикуючи моєю свободою й життям» (86). А лист з 1741 року військового міністра Д'Аржансона до короля підтверджує, що «коли король Станіслав переїхав інкогніто Німеччину, п. Орлик мав від уряду довірочну місію, щоби довезти цього володаря, і виконав він це досконало, що сам може засвідчити» (87).

Станіслав у Варшаві — це була вже перемога. 12 вересня 1733 року на полі елекції у Волі примас Потоцький оголосив Станіслава Лєщинського королем Польщі й Великим Князем Литви.

Вдруге Одолянівський староста ввійшов на престол Ягайлонів: уперше завдяки Карлові XII, а тепер Людовікові XV.

Зрозуміло, що честь принести цю велику новину у Версаль Монті передав Григорові. Того ж дня він помчав до Франції.

* * *

«20 цього місяця,— писала „Gazette de France", (81) біля 11 години вночі король дізнався через гінця маркіза Монті, посла ЙВ у Польщі, що 12 пополудні Станіслава проголосили одноголосно королем».

Таким чином Григор зробив скажений переїзд Варшава — Париж у 8 днях! Але імені гінця «Gazette de France» не подала.

Зі свого боку один із сучасників адвокат Барб'є в своїх спогадах теж не подає імені Григора, хоч є вже ближче правди, ніж «Gazette de France". Барб'є пише: «Це шведський шляхтич, близький до короля Станіслава, який часто їздив зі Шамбора до Польщі. Всі вважають незвичайним переїзд цього гінця, що за тиждень зробив 500 миль суходолом» (89).

Це промовчання імені Григора зрозуміле: французький уряд не хотів, щоб дізналися про його пертрактації з мазепинцями. У Парижі перебував російський амбасадор і назовні франко-російські відносини були коректні (90).

Але ми маємо тепер у руках непохитні докази, що таємним гінцем був молодий мазепинець. Згадаємо спершу вище зацитований лист де Монті з 23 червня. Далі: в архіві французького міністерства закордонних справ є замітка про «речі, які треба підготовити до

подорожі короля Станіслава», і між цими речами фігурує: «шаблюка для п. Hag» (91). Нарешті сам Григор писав пізніше до Людовіка XV: «12 вересня маркіз де Монті післав мене з важливою новиною про вибір польського короля. Цього ж дня о 6 годині вечора я виїхав, а приїхав до Версалю 20 в 10 1/2 години вночі. Я мав щастя передати повне справоздання їх Величностям — королеві та королевій і його Ексцеленції, які заявили мені своє повне задоволення». (92).

Питання це віднині вирішене для історії.

Людовік XV нагородив Григора діамантом вартості 10.000 екю, а королева подарувала йому свій портрет, прикрашений самоцвітами.

Тимчасом у Варшаві події ішли іншим напрямом. Московський генерал Лассі ввійшов із сильною армією до Польщі, московські рублі посипалися на магнатів, і нова партія утворилася проти Лєщинського. Він змушений був відступити зі своїми прихильниками до Данціга. Війна за польську спадщину розпочалася. Франція проголосила війну цісареві.

Григор помчав 15 жовтня до Данціга з цією новиною, а одночасно Флері спішить з інструкцією до Віленева в справі запорожців: їх диверсія була тепер потрібніша, як коли-небудь. 5 грудня французький амбасадор у Царгороді повідомив першого французького міністра, що «вживає всіх заходів, щоби татари атакували Московщину, щоби п.Орлик врешті міг покинути Туреччину й наблизитися до своєї армії. Вповні я згідний з Вашою Еміненцією, що на випадок свого визволення цей генерал, чи гетьман, як кажуть у країні козаків, буде поважною небезпекою для москалів. А на те, щоби розірвати союз Московщини з німцями, та щоби припинити насильства москалів у Польщі, негайно потрібна диверсія запорожців на Україні, де населення ще не забуло повстання гетьмана Мазепи».

17 грудня особливим меморіалом Віленев вимагає від Великого Візира «випустити п. Орлика й підтримати диверсію запорожців задля визволення України».

Не без небезпеки для свого життя Григор продерся до Данціга, довкола якого вже крутилися росіяни. В стародавній залі ратуші відбулася важлива конференція, на якій Григор висунув добрий проект. Він порадив атакувати Саксонію, дідичну країну Фрідріха Августа, кандидата Москви та Відня.

Це значило повторити те, що вдалося Карлові XII проти батька Фрідріха Августа й що привело остаточно Станіслава на престол. Лєщинський і Монті, що теж переїхав у Данціг, негайно прийняли цей план.

19 листопада Григор висмикнувся з Данціга й поїхав із цим планом до Франції. Флері й Шовелен прогодилися на пропозицію Григора, але маршал Вілар відкинув її, мовляв, зі стратегічних причин. Він хотів насамперед завдати цісареві удар на Рейні й у його італійських володіннях. І знову Версаль звертає очі на схід (93).

1 лютого 1734 року Григор сів у Тулоні на корабель, прямуючи до Царгорода, а звідси в Бахчисарай. Він віз королівського листа до Каплан-Гірея, що звучав:

«Дізнався я з особливим задоволенням про те, що маєте намір продовжувати помсту Москві за яскраве нарушення Прутського трактату щодо недоторканості території Польщі й козаків, тепер страшенно пригнічених жорстокою силою. Цей намір, що цілком відповідає Вам і Вашій нації, на чолі якої знаходитесь, ще більше зміцнив ту велику повагу, з якою ми все ставилися до Вас за Ваші великі прикмети. Пан граф Орлик, який заслужив, щоб ми взяли його спеціально на нашу службу, подасть Вам наші найкращі побажання успіху в такім похвальнім рішенні, яке залишить ваше ім'я між найдальшими нащадками.

Ваш дорогий і найліпший друг Луї.

У нашому замку Марлі. Перше січня 1734 року п. Р. Х. і нашого панування 21».

Цього року справи пішли швидко. Як тільки Григор приїхав до Царгорода, 2 березня Віленев міг уже писати до Флері:

«Великий Візир сповістив мене, таємно, що він вирішив дозволити п. Орликові покинути Солунь і виїхати в Крим. Я був захоплений таким станом справи, але не виявив свого настрою, знаючи підозріливий характер турків. Все ж у кількох словах я дав зрозуміти Великому Візирові, наскільки п. Орлик на чолі своїх військ буде корисний для наших спільних інтересів».

За цим листом ішло пост-скриптум:

«Саме урядовець Великого Візира приніс мені вістку, що Порта надіслала Агу до Солуня забрати гетьмана Орлика й спровадити його до Бендер. Вислано також султанський наказ до всіх міст, куди гетьман має переїжджати, щоби постачити все необхідне п.Орликові. Я поспішаю виправити негайно яничара в Солунь, щоби привітали гетьмана Орлика нарешті з визволенням, над яким довелося так довго працювати. А що п.Орлик потребуватиме на видатки, то я передам через вашого консула фонди для нього й для козацьких старшин: те, що він дістав від Порти, не вистачить» (95).

17 березня, радіючи визволенню батька, Григор виїхав до Бендер, де стояв табір хана. Разом з ним їхав до Солуня Ага, щоб забрати гетьмана (96).

Але царський уряд мав добрих конфідентів у турецькій столиці. Він, певно, довідався, що гетьман Орлик вертає до запорожців, і зрозумів небезпеку. Треба було за всяку ціну перетягти їх на свій бік. Неплюєв благав покінчити швидко цю справу, бо «ледве чи не до запорожців післали Орлика й сина» (97).

Турецька тяганина дала свої наслідки: здезорієнтована Січ, не маючи доброго контакту зі своїм вождем, повірила московським обіцянкам і в той час, як старий гетьман вертав до свого війська, повний надій, воно вже прийняло царську зверхність.

Залишім гетьмана по дорозі до хана й погляньмо, що діялося в Царгороді. Віленев настоював, щоби Порта оголосила війну Росії. Великий Візир згоджувався, але вимагав формального союзу з Францією. 5 квітня Віленев дістав пропозицію Порти: «Треба утворити лігу з Франції, Туреччини, Швеції, Польщі з королем Станіславом на чолі й з Козаків. Метою цієї ліги повинно бути: підтримати короля Станіслава на престолі, ослабити Росію, повернути Азов Туркам, Лівонію Шведам; Україна має бути вільною під турецькою опікою на підставі договорів з 1711 і 1712 рр. Франція має одночасно з Туреччиною оголосити війну Росії й не заключати без згоди Порти миру ані з царицею, ані з цісарем» (98).

У Варшаві гарячим оборонцем такої ліги був Шовелен, посли у Польщі — Монті — Сен Северен. Всі прихильники політики Шовелена надсилали відповідні депеші. Шовелен ішов ще далі. Спираючись на цей «східний бар'єр», він бажав перекроїти й мапу Західної Європи: вигнати австрію із Сардінії, посадити нового короля в Іспанії.

Але Шовелен не сам один вів закордонну політику Франції. Справжнім її господарем був Флері, людина миролюбна. Війна видавалася йому грубіянською річчю, не гідною громадянського діяча, особливо, кардинала Римської Церкви. Тому-то Флері занадто лякався конфлікту з Англією й всю свою політику вів у такий спосіб, щоби не дратувати Сен-Джемського кабінету (99). Флері не згоджувався на формальний союз з «невірними», й Шовелена відсунули. Порта, бачачи це, не квапилася оголошувати війни Росії (100).

1 квітня 1734 року до ханського генерального штабу приїхав турецький старшина з власноручним листом Великого Візира. На першій же аудієнції в Каплан-Гірея цей старшина скинув маску, що він секретар французького посла, а передягнувся в турка, щоби обманути пильність московських агентів. Був це Пейсонель, що починав свою блискучу дипломатичну кар'єру. І від цього дня до кінця свого життя був він випробуваним другом Криму й України.

22 квітня гетьман Орлик зі своєю дружиною приїхав до Бендер, де дістав аудієнцію в хана, що прийняв його, як «дорогого друга» (101). Але тут же гетьман дізнався, що його військо признало царську зверхність. Удар був тяжкий, та наступник Мазепи знав і не такі удари...

* * *

Насамперед треба було повідомити військо про свій приїзд. Орлик мав уже готовий проект відозви, коли ще не знав про зміну в становищі Січі. Він виправляє як слід цей проект. Віленев уважає, що «маніфест п.Орлика добре зложений. Особливо влучно вказано на жорстокості москалів на Україні» та на «блискучі перемоги французького короля в Іспанії та цісарських володіннях, бо, певно, москалі промовчують їх на Україні».

Ось маніфест Пилипа Орлика:

«Настав час, коли не только житія, але и послѣдней крови капли не жаловати для визволенья тойже отчизны своей от тяжкого и тиранского подданства московскаго... И здавна пожаданий прошел час, когда з єдной сторони Найяснѣйший Король французький, найсильнѣйшій и найпотужнѣйшій в цѣлом христіанствѣ, непобѣдимий Монарха, соєдинившися съ Королевским Величеством Гишпанским, дядьком своим, и з королевским Величеством Сардинским, братом своим, проти Цесаря Его Милости Христіянскаго и против Москвы праведную и слушную высказали им войну й знатные уже, помощью Божією, не тилько над войском цесарским в Италіи звѣтяженство одержал, але й цѣлоє там королевство Ломбардѣйскоє и два великія княженія Медіоланское и Мантуанское за малий барзо час, бо тилько в трех мѣсяцев от Цесарскаго Величества одобрал. А оприч тих сил и войск союзных французских, гишпанских и сардинских, котрых 150.000 в Италіи теперь знайдується, особливо двѣстѣ еще тисячей самого войска французскаго, одобравши два княженія от князя Лотарингскаго, зятя Цесарского, и добывши кілько фортец Цесарских над рѣкою Реном, переправилися уже через тую рѣку и идут тепер до панства Цесарскаго и до Вѣдни, которым так великим в Італіи силам французским же Цесарское Величество малолюдным своим войском не выдолает постояти, звлаща когда и от Турков треба стерегтися и в подготовности бити и же не тилько союзной собѣ Москвѣ жадной помощи давати, але и себе самого оборонити не може...»

І в такий слушний час,— гірко питає гетьман,— запорозьке військо дало себе заманити хитрощами та зрадними обіцянками Московщини, які вона взагалі рідко дотримує, а тим більше супроти війська запорозького і всього нашого народу, тому, що з давніх часів вони наші закляті вороги. Ніколи я не дивувався би, якби військо запорозьке перейшло на бік москалів, не бачачи їх лукавства, але ж ви вже знаєте вартість московських обіцянок. Невже ви забули, як Москва ошукала військову старшину й рубала їй у таборі голови? Самі потім пізнаєте й будете жалувати, що нерозумно, не дивлячись на задні колеса, зробили тоді так, як цілий український нарід не послухав розпорядження небіжчика славної пам'яті гетьмана Мазепи...

«Як скоро з шведами тая ж Москва войну скончила й покой съ ними потвердила, так зараз обѣтницы свои поприсяженые и грамотами царскими отверженные отмѣнила, вольности всі поломала, суд и права свои мучительскіе в Украину впровадила и установила...»

Гетьман запитує запорожців: «Чи ви збалакались з москалями про наші вольності? Чи ви встигли добитись того, що Москва не знищить гетьманського уряду і не поставить своїх військ у наших городах?»

«Признаюсь Вашмосцям добрим молодцям, милой братіи моей, же мушу тепер не тилько перед Портою отоманською, але и перед таким великим монархом Королевским Величеством Французским, Королевским Величеством Польским и Королевским Величеством Шведским стидатися для теперешного Вашего непостояннего поступку,

поневаж так порта отоманская яка и вси тіє монархи будучи от мене многими письмами (гды ж я в Солонику через 12 лѣт руки зложивши даремне не сидѣл) упевненими и добре увѣдомленими о мужествѣ, отвагах и о статечном и непоколебимом Вашмостей добрѣх молодцов Войска Запорожскаго єдностайном и поприязненом ку высвобожденню отчизни предсявзятія и замыслах, обѣщали нам при помощи Божієй и при помощи Найяснѣйшого Хана цѣлим серцем нам жичливаго и ласкавого всякими способами и войною и мирными договорами в том допомогати...»

Це забуваєте,— твердить гетьман,— добрі молодці, про присягу, яку ми спільно склали на Єванґелії захищати батьківщину від тяжкого й неможливого тиранства московського. Пожалуйте батьків, братів, родичів і весь нарід, який стогне від грабуңків, катування й тиранства московського; будуть вони прохати Господа Бога помсти для Вас за те, що збільшите їх неволю, як перейдете до Москви. Тільки на нас, окрім Господа Бога, вони мають надію — про що мені передавали київські та з інших монастирів ченці, що йшли через Солунь на Атон. Все це пишу вам від щирости до вас, від любови до батьківщини...

Підписано: «Приятель Ваш і Брат Пилип Орлик, гетьман Війська Запорізького» (102).

Цей красномовний маніфест, один з найцікавіших документів нашого визвольного руху, не дав тих наслідків, яких чекав гетьман. Коли Віленев дізнався про злуку Січі з Москвою, він пише, стурбований, гетьманові:

«Гасан-Ага привіз мені Вашого листа з поганими вістками в справі запорожців, що вельми мене огірчило. Дійсно це вельми сумна подія, але Ви краще, ніж хто інший, знаєте, що я все зробив, щоб не допустити до цих подій. Я ніколи не переставав уживати заходів перед Портою про Ваше визволення, і Ви добре знаєте цей двір, щоби зрозуміти, чому я так пізно осягнув це визволення... Козаки прийняли своє рішення саме тепер, коли, здається, приявність гетьмана повинна була би їх захопити, а Порта готова на все, щоби зберегти союз з козацькою нацією. Все ж мені відома Ваша енергія й патріотизм, і тому вважаєте Ви можливим пообіцяти від імені Порти та від моєї особи козакам більші користі, ніж вони дістали від москалів? Добре було б їм знову нагадати всі жорстокості, яких вони зазнали від москалів — цієї хитрої та поганої нації (103), яка не заспокоїться, доки не знищить усіх козаків. Я гадаю, що Ваш лист до козаків мусить вплинути на них: бо він зложений красномовно й переконуючо. Не треба нічого жалувати, щоби позбавити наших ворогів цієї підмоги. Прошу Вас і далі працювати з енергією та зрозумінням, яке добре мені відоме» (104).

Частина запорожців усе ж під впливом акції гетьмана повернула, й Віленев міг сповістити 20 травня, що «гетьман Орлик має добру надію привести під свою владу запорожців» (105).

А перед Григором, що досить різко обвинувачував у всьому, що

скоїлось, Віленева, цей останній виправдувався: «Жалкувати за минулим недоцільно, особливо, коли нема чим докоряти собі; одно треба радити: вжити всіх заходів і найти найкращий вихід з витвореного становища» (106).

Разом з Гасаном-Агою прибув до Віленева старий непохитний мазепинець Федір Нахімовський як генеральний писар Орлика. Він відвідав французького амбасадора, що писав про цей візит до уряду: «Секретар п. Орлика привіз мені листа до Великого Візира. Кілька днів пізніше у відповідь на цього листа Великий Візир прислав мені свого драгомана з рішенням, що Порта готова допомогти гетьманові Орликові. Але,— казав він,— тому, що інтереси Франції в цій справі спільні з Портою, треба, щоби ми також причинилися до видатків п. Орлика. Я згодився. Порта вислала гінця з 12.000 піастрів для п. Орлика, а я передав його секретареві 8.000 піастрів» (107).

На це Людовік XV відповів: «Прошу Вас негайно надіслати гінця до п.Орлика й передати йому, нехай не забуває, що необхідно зробити все, щоби мати на нашім боці старшин Запорозької Армії» (108).

Дійсно, з допомогою Франції та Туреччини вдалось Орликові зібрати біля себе якусь кількість запорожців (108).

Григор цим разом рішився на небезпечний крок: він продерся на Гетьманщину. На превеликий жаль, документи про цю цікаву подорож дуже скупі. З того, що ми маємо, видко, що 18 серпня 1734 року Григор через Хотин, Кам'янець переодягнений за татарського крамаря дістався на Лівобережжя, був на Полтавщині, а навіть у Ніжині «бачив козацьких старшин, з якими обміркував ситуацію. Вони запевняли, що пам'ять його батька досі шанують і що ціла Україна повстане проти москалів, як тільки він опиниться біля кордонів України».

Подробиці конференцій хрещеника Мазепи з українською старшиною, напевно, назавжди залишаться таємницею для історії. Проте ми можемо подати тут інший, не менше цікавий епізод з цієї небезпечної місії: Московський уряд, мабуть, мав якісь дані про перебування Григора (109) і наказав начальному комендантові війська на Україні генералові Кейтові, шотландцеві з походження, на московській службі: «захопити Орлика живим або мертвим». Але генерал Кейт, «як мені потім сам розповідав у Франції, зі симпатії до визвольних змагань України та знаючи вартість свободи, хоч мав відомості про мій побут на Україні, не тільки не захопив мене, але дав змогу спокійно залишити Україну, бо знав, що я працюю для батьківщини».

Таке писав Григор у свому справозданні для Людовіка XV. Генерал Джеймс Кейт був дійсно гуманною людиною; він дістався на російську службу випадково, бо сам якобінець, прихильник Стюартів, був політичним емігрантом, і на Україні залишив пам'ять «розумного, доброго вождя» (110).

Але Григор Орлик зі зрозумілих причин не подав в офіціальнім справозданні ще одної, може, головної причини поведінки Кейта: Кейт був видатний франкмасон, а Григор, як більшість тодішньої

французької аристократії, був теж масоном. Для історії масонства на Україні цей факт треба записати з притиском (111).

«Бачачи, що деякі султанські достойники, підкуплені москалями,— пише Григор,— надалі шкодять нашій акції, я виріщив поїхати до Царгорода, щоби допомогти п. Віленевові в його пертрактаціях» (112).

Про це Григор довідався через лист московського ґенерала Вайсбаха до хана. Вайсбах жалівся, що хан підтримує «безчесного Орлика», в чому його запевнили турецькі достойники. Каплан-Гірей прохав самого Григора написати в його імені відповідь, що цей і зробив. Зміст листа був такий, що, на думку хана, Росія порушує Прутський трактат, інтригуючи між запорожцями (113).

23 вересня Григор виїхав у Царгород, маючи власноручного ханського листа до Людовіка XV, в якому Каплан-Гірей висловлював своє задоволення «вдруге бачити вельми достойного графа Орлика, до якого почуватиму завжди приязнь» (114).

У турецькій столиці Григор мав чимало конференцій з Віленевом, Боневаль-пашею, Великим Візиром, а 18 листопада виїхав до Франції. У Марселі він занедужав і з лікарні надіслав 18 грудня довший меморіал до Флері. Цей меморіал варто зацитувати докладно.

«Хан дав численні докази своєї прихильності до справ його Величності... Щодо Великого Візира, то його характер надто складний, щоби дати Вашій Еміненції якийсь повний образ. Хоч він і вибрав мене свідком своєї щирості щодо Вашої особи, я все ж мушу ствердити, що головна риса його політики — це щадити одночасно всі держави й вічно відкладати виконання своїх обітниць, даних п. Віленеву.

Політика Великого Візира супроти Московщини подвійна. З одного боку, обіцяв він послові зібрати численну армію в Румелії, підготовити для неї пашню, обіцяв також у всьому підтримувати мого батька з його запорожцями. Він дозволив ханичеві вступити на московську територію з 20.000 війська, але, з другого боку, дав погрозливий наказ хотинського паші не піддержувати хана й взагалі нічого не робити проти москалів. А втім це перешкоджає ханові в його головнім завданні — вигнати росіян з України.

...Приявність хана нині необхідна на Басарабщині, проте Порта наказала йому вертатися в Крим, і то під фальшивою причиною, що польський король Станіслав вимагатиме татарської допомоги, яку буцімто легше дати з Криму. А хан хотів спочатку наступати всіма силами на москалів, на Лівобережну Україну, щоби її звільнити.

Я переконав п. амбасадора, як це важливо вплинути на Порту, щоби хан залишився зі своїм військом на Басарабщині: це буде доказом для козаків на Україні, що хан підготовлює кампанію для визволення України. Навпаки, коли він залишиться в Криму, тоді всі надії на татарську допомогу зайві...

Батько в страшному горі, що запорожці відмовили слухати його. Ця подія не дає йому змоги використати дуже зручну кон'юнктуру

не тільки для того, щоби дати доказ прив'язаності до його Кор. Величності, але щоб помститися також за свою справедливу справу.

Я дозволяю собі переслати мою скромну думку про графа Боневаля, який нині входить в склад дивана. П. Віленев розповів мені, що Великий Візир мав нараду з п. Боневалем про можливості атакувати москалів через Україну та що граф Боневаль був проти цього, покликуючись на пустелю, що тягнеться між Україною й Туреччиною. Йому здається, по мапі, що ця пустеля цілком непролазна. Мені було ясно, що такою думкою п. Боневаль ще більше зміцнив у Великого Візира ідею могутності москалів. Через те за згодою п. Віленева я пішов до графа Боневаля, щоби переконати його в хибності такої думки. Я представився графові Боневалеві, який усе знає і має велику потребу виявити всюди свої здібності. Він прийняв мене дуже чемно, розгорнув переді мною всі подробиці своїх поглядів у європейських справах та становище Порти. З перших його слів я зрозумів, що він намовляє Порту до обережності. Це він піддав думку Порті вимагати від Й. Хр. Величності декларації про формальний союз, як conditio sine qua non* виступу проти Росії. Я гадаю, що п. Боневаль дає такі поради Порті для власної забезпеки та щоби охоронити свою особу від закидів і нещасної долі, що жде бідолашних ренегатів у Туреччині, коли їх поради не доведуть до успіху. Можливо й те, що він дає такі поради, щоби подобатися кволому й нерішучому першому міністрові Порти.

Зі своєю питомою жвавістю п. Боневаль розвинув мені план, що подав Порті, щоби напасти на цісаря перше з піль Угорщини. Тоді москалі, зв'язані з цісарем союзним договором, будуть приневолені допомогти цісареві... Це й буде оказією для поляків і козаків приєднатися до турків. Граф Боневаль взагалі тієї думки, що цісар небезпечніший для Туреччини, ніж Росія. При цьому він навів цілу низку доказів про цісарську могутність, яку Франція без султана ледви чи переможе.

На це все, обережно, щоби не образити його самолюбства, я почав доказувати надмірну могутність москалів, оточених надто кволими країнами. При цьому,— підкреслив я,— не треба дивитися на Росію, як на Росію часів царя Петра. Цією державою кермують нині міністри чужинці; шляхетські московські родини не тільки виключені з уряду, але навіть пригнічені. Певно, що ці всі вельможі тільки мріють про слушний мент, щоби прогнати чужоземних міністрів і повернути свої давні привілеї. Нема сумніву, що турецький напад причиниться до заколоту в Московщині, який ослабить назавжди цю державу. Взагалі,— казав я,— москалі небезпечніші для Порти, як цісар. Московщина ближче до Порти й має виходи до Чорного й Каспійського моря, що врізується в турецькі володіння. Деспотичний уряд держави дає змогу цариці використати всі засоби країни.

---

* Необхідна умова (лат.).

Я доказував п. Боневалеві, що Порта повинна налягти на Україну й Польщу, яка з радістю перепустить турків на Правобережжя, нині окуповане московськими військами, й таким чином турецька армія не матиме потреби переходити через пустелю, чого так боїться генерал Боневаль. На мою думку, перш за все треба вигнати москалів з правого берега Дніпра й зайняти тамошні фортеці. Тоді вже мій батько на чолі козаків і хан увійдуть на лівий берег України, де покличуть населення цієї країни скинути ярмо московського знущання зі зброєю в руках, а рівночасно ногайські й дагестанські татари, комуки і калмики, що недавно піддалися ханові, почнуть наступати на Московщину, плюндруючи її землі. Тоді московський уряд, бачачи до того ще польську і шведську ворожнечу, відкличе свої війська з Польщі та відмовить цісареві в допомозі. Незначні сили Порти разом з революційними уграми зможуть захопити цілу Угорщину.

Навпаки, якщо султан вживе всіх своїх сил проти цісаря, петербурзький двір, не лякаючись нічого, залишить невеличкий корпус на кордонах України, щоби випередити татарський наскок, а головними силами не тільки піддержить цісаря в Угорщині, але ще вдарить на султанські володіння, як за часів царя Петра. Порта змушена буде тоді вже захищатися, та її престиж серед козаків щодо визволення з-під московського ярма дуже підупаде. Козаки на Україні, мріючи лише про зручну нагоду для знищення московського панування, в розпуці, що нема цієї нагоди, прихиляться більше, як раніше, до тиранського ярма.

Здається, що мої докази переконали п. Боневаля, бо він сказав, що залишився досі відданим французьким інтересам і що мої аргументи заслуговують на увагу. Він буде готовий підтримувати їх у дивані, але для цього знову-таки необхідно, щоби ЙВ таки оголосив декларацію про союз з Портою. Без цього генерал Боневаль нічого не може робити, щоби не скомпрометувати ані свого становища, ані плану, який я розвинув...

Вертаючись до справи мого батька, я повинен покірно засвідчити Вашій Ексцеленції, що, хоч не лицює* бути суддею в справі, де я сам зацікавлений, одначе, покладаючись на Вашу ласку, беру на себе сміливість нагадати все те, що писав я у попередніх меморіалах. Я саме сподіваюся, що Ви справедливо признаєте, як я передбачив цю сумну подію, до чого доведе відсунення мого батька від свого війська. Ми не можемо собі нічого закинути — ні мій батько, ні я. Ми нічого не оминули, щоби прихилити для себе амбасадора вжити всю свою владу у Порти згідно з наказом Вашої Еміненції, щоби визволити батька й наблизити його до війська. Я не хочу поглиблювати цього питання, але мушу заявити, що надмірна прислужливість п. Віленева була причиною нещастя, в якому перебуває батько, мій добродій і провідник нашої нації.

---

* Личить.

Як би там і було, він завзято працює, щоби вирвати з рук наших ворогів користі, придбані ними завдяки запорожцям; більша частина запорожців має вже намір вернутися під владу свого бувшого вождя. Я сподіваюсь, що він усуне це, якщо тільки Порта менше залицятиметься до москалів і щиро піддержуватиме батька.

З цього меморіалу ВЕ з природним собі генієм зрозуміє, наскільки в інтересах короля Франції є якомога швидше поправити становище на Україні, піддержати хана в його прихильних бажаннях, у яких я його залишив, і спонукати Оттоманську Порту до остаточного рішення. Зважуюсь попередити Вашу Еміненцію, що буде вельми корисно й зручно в інтересах короля доручити одній особі повну владу на кермування переговорами щодо України та Криму, визнаючи цій особі постійний побут у Царгороді».

VI

ПРОТИ МОСКОВСЬКОЇ НЕБЕЗПЕКИ (1735—1740)

Січ на Рейні.— Зустріч Орлика з мамою.— Сварка з Лєщинським.— Турецько-російська війна.— Заповіт Петра Великого.— Вбивство майора Сінклера.

У Версалі ждала Григора неприємна вістка: мир з цісарем мав бути незабаром підписаний, а Туреччина все ще вагалася, чи проголосити війну. Тоді-то у Григора виринає проект не більше не менше, а перенести Січ на Рейн під французьку опіку.

Ще з часів 1730 року Григор приятелював з маршалом Бель-Ілем, онуком бідолашного Фуке, з якого він зробив друга України і який тільки і мріяв про знищення цілої російської імперії. Бель-Іль, Бретейль і майбутній військовий міністр Д'Аржансон були прихильниками цього проекту.

25 березня 1735 року Григор подав на ім'я короля меморіал такого змісту:

«...Франція потребує легко озброєного війська, яке вона могла би виставити як противагу цісарським гусарам, яких кількість щодня збільшується... Я, син теперішнього вождя козаків, недавно приїхав з України, де знаходиться мій батько. Ця козацька нація чудова противага гусарам і буде непокоїти німців так само, як їхні гусари не дають спокою нам».

Розповівши історію Січі, Григор продовжує:

«Вони не мали б нічого проти того, щоб зорганізувати свою Січ зі своїми звичаями й законами в іншій країні. Особливо вони бажали би служити французькому королеві, якого мужність і неприхильність до їх споконвічного ворога — москалів їм відома. Вони можуть легко переправитися з Царгорода морем. А батько мій має змогу організувати належну кількість такого війська. Москалі так пригнічують

населення на Україні, що воно з радістю перенесеться до країни, де шануватимуть його давні вольності. До Царгорода можуть козаки дістатися за 4—5 днів на чайках, якими вони завжди користуються. Порта не робитиме ніяких труднощів, і козаки, по мірі того, як кораблі відходитимуть до Франції, поплинуть на них. А мій батько залишиться командуючим вождем війська і незабаром сам приїде до Франції. До того часу я все полагоджу, бо треба вистудіювати територію, де можуть осісти козаки. Кордони на Рейні надто великі, й через те треба вибрати найзручнішу позицію. Спиняє справу тільки одна недостача нині серед козаків освічених старшин, які знали би військове мистецтво, так як це розуміють в Європі, бо козаки більше звикли воювати за звичаями татар, їхніх сусідів. Необхідно треба вишукати в Польщі старшин-козаків, що свого часу при гетьмані, славетної пам'яті Мазепи, перейшли на бік шведського короля Карла XII, а нині бідують у Польщі. Поза ними можна вибрати також старшин поляків, що досить легко розуміють козацьку мову, так само, як німці розуміють голландців і швейцарців. Крім того, генерал Штайнфліхт, мій швагер, може прислати деяку кількість шведських старшин, що побували на Україні за часів Карла XII й розуміють добре козацьку мову.

...Цісар ні в чому не зможе перешкодити, бо козаки — вільна нація, й не мають ніякого відношення до володінь цісаря. Шведські старшини мають сісти на кораблі в Кенігсберзі, Гамбурзі або Копенгагені, а одночасно необхідно закупити в Франції, в Русільйоні, Оверні, Нормандії — добрих коней для козаків. Вони б'ються пішки й на конях, як драгуни. Їхня зброя це шаблюка, мушкет і довгий легкий спис: так були озброєні козаки, що йшли зі шведським королем».

Уряд прийняв цей проект, а Бель-Іль прохав Григора хутше почати підготовчу працю, боячись, щоби «справа не спинилась». Але перепона прийшла з іншого боку. Порта явно була проти того, щоби запорожці, які щойно гуртувалися біля Пилипа Орлика, виїхали до Франції. Вона сама потребувала їх. Великий Візир навіть загнівався на гетьмана, що виправдувався: «Франція — союзна Порті держава, й через те тут не може бути ніякої шкоди для справи».

Проект таким чином занедбано. Старий Рейн так і не побачив запорожців і не став для Січі тим, чим пізніше Дунай і Кубань.

За той час перемови про мир з цісарем були закінчені й, згідно з віденським трактатом, цісар відмовився від Лотарінгії, якої суверенним князем став Станіслав Лєщинський, а після його смерті ця країна мала перейти до Франції. Проте Станіслав мав остаточно відректися усіх прав на польську корону в користь Фрідріха Августа Саксонського. Про ці умови треба було повідомити Станіслава, який після захоплення Данціга (тут вони полонили французького амбасадора Монті) втік серед тяжких обставин до Кенігсберга, де жив у пруського короля.

Французький уряд доручив цю делікатну місію Григорові, бо,

«знаючи польську мову і звичаї, п. Орлик зможе переконати конфедератів (прихильників Станіслава) в тому, що Франція не може більше захищати їх справи, але нехай вони не залишають короля Станіслава до ратифікування абдикації*, бо в такому разі він не матиме такого довір'я в Європі» (115).

Одержавши значні фонди для роздачі конфедератам, Григор виїхав 30 листопада 1735 року, маючи з собою прелімінарій ** Віденського акту. Була це складна місія. Конфедерати не ждали «зради» Франції, сподіваючись на збройну допомогу Людовіка XV аж до остаточної перемоги Станіслава. З другого боку, розподіл фондів, як це завжди буває, викликав серед багатьох невдоволення, бо, мовляв, менше одержали, як інші. Все це впало на голову Григора: його обвинувачували, що він не досить відданий інтересам Станіслава, що веде особисту політику кардинала Флері, з яким зв'язався, тощо. Григор, дуже вразливий на такі речі, давав різку відповідь і залишив 12 грудня Кенігсберг, майже посварившись з конфедератами. Зате виконав найважливіше, а саме, намовив на абдикацію Станіслава. Останній надіслав навіть навздогін Григорові листа, де висловлював йому довір'я і прохав вжити заходів при кардиналі, щоби витягнути його зі скрутного положення, в якому опинився (116).

Біля Данціга Григор ледве не попав у полон з документами першорядної ваги до росіян, що окупували місто, але «врятувався завдяки вірному свому джурі» (117). В Версалі ждав на нього патент на ранг французького «maitre de camp", себто підполковника (118). Проте 12 січня 1736 року він знову виїхав, цього разу до Відня, де мав помагати у перемовах французькому представникові Du Theil'obi. Тут Григор провів три місяці, маючи чимало неприємностей з цісарським урядом, що, по змові з петербурзьким і дрезденським кабінетом, затягали справу ратифікації. До того ж де Тель, людина заздрісна, інтригував проти Григора і не представив його офіційно віденському дипломатичному корпусові, хоч і мав на це окреме доручення кардинала.

«Тут можуть мене уважати за шпига»,— скаржився Григор кардиналові 13 лютого 1736 року (119).

Все ж таки нарешті текст абдикації Станіслава ратифіковано 30 березня 1736 року. Григор повіз його до Кенігсберга. Справа Станіслава Лєщинського від цієї хвилини не була більше зв'язана з Україною, що Григор добре розумів, коли писав з Відня батькові: «Справа короля Станіслава вже не може бути для нас корисною. Можна лише покладатися на французького короля».

У Берліні Григор дізнався, що Станіслава вже нема в Кенігсбергу та що він перебуває в Ангесбурзі, тодішній «князівській Прусії». 9 квітня Григор помчав туди з Берліна і в дорозі зустрів у Косліні (в Померанії) маркіза де Монті, що вертав з російського полону,

---

* Відречення від престолу.
** Попередні умови.

куди попав під Данцігом. Бідний амбасадор вертався напівмертвий, бо росіяни, всупереч усім міжнародним нормам, жорстоко з ним поводилися, що викликало тоді обурення цілої Європи. (120). З ним вертав також його секретар Терсієр, теж друг Орлика. Зустріч була зворушуюча. Григор кинувся в обійми свого першого протектора. Вони просиділи цілу ніч, обмірковуючи ситуацію. Монті вертався з Росії переконаний, що коли не приборкати московську хижацьку могутність, тоді за сто років вона грозитиме Франції (121). Монті з захопленням вислухав усі пригоди Григора, розпитував про гетьмана й обіцяв як «вірний і шляхетний друг» на першій же аудієнції у Людовіка XV піднести українську справу (122). На жаль, Монті швидко помер наслідком жахливої московської поведінки з ним, не діждавшись навіть королівської аудієнції.

Другого дня Григор виїхав далі й увечері прибув до Бутона, в Бранденбурзькій Померанії. Тут залишився переночувати і саме зустрів свою маму. Яким чином Анна Орлик дісталася зі Станіславова до Бутона і яким чином вона знала, що Григор має там бути,— про це не маємо ніяких документальних даних. Зрештою, ось два листи до Флері про цю несподівану зустріч:

«П. Пеке (123), якому я пояснив причини, що змусили мене зупинитися в цій країні та вислати естафетою депеші п. Дю Теля до короля Станіслава, розповість В. Еміненції ці причини, й я занадто вірю в правдивість і справедливість Вашого серця, щоби сумніватися у Вашій вибачливості для жахливого становища, в якому опинився, зустрівши мою бідну маму. Гадаю, що Ви признаєте таку причину за виправдану: чому я не поїхав до короля Станіслава. Я навіть певний, що Ви мене похвалите, бо В. Еміненція знають нещасне становище нашої родини та немилосердну ненависть російського двора до нас. У сучасному стані, якби я залишив маму в чужій країні, без засобів і в небезпеці, я мучився б ціле життя. Мій синівський обов'язок допомогти їй усім, чим тільки можу» (124).

Чотири дні пізніше, 29 квітня, Григор звідти ж писав:

«На превеликий мій жаль і сум, я рішився порадити моїй бідній мамі поїхати й десь заховатися в глибину Польщі, доки справи не наладнаються. Сьогодні, на невимовне моє горе, вона поїхала, а я гадав саме сьогодні поїхати до короля Станіслава. Але гнів і сум викликали в мене лихоманку, й я захворів у цій дірі, де нема ніякого лікаря. Мені пустили кров; тепер почуваю себе трохи краще і роблю спробу видужати терпеливістю, розсудком та погордою до негідних людей. Я не можу собі нічим докоряти, тим більше, що зробив стільки для володаря, що виявив себе невдячним. Вибачте, Еміненціє, цей вилив мого серця, але кому, як не Вам, я можу відкрити мої прикрощі й справедливий гнів?» (125).

Читач, певно, здогадується, що «невдячний володар» — це Станіслав Лєщинський. Станіслав, людина безхарактерна, як тільки Григор залишив Кенігсберг, підпав під вплив свого оточення, що заздри-

ло Григорові й ненавиділо його. Коли Григор, зустрівши маму в Бутоні, затримався там і післав естафету до Станіслава, цей безмежний усе своє життя егоїст написав Григорові листа, де гнівається, що він більше дбає за матірню ніжність, як за його королівські інтереси. (126). Справді «королівський» Григор нічого не відповів, а вилив усе, що наболіло в його серці, перед кардиналом Флері.

Улітку цього ж 1736 року Станіслав зі своїм оточенням прибув до Франції. Григор випередив його. Хрещеник Мазепи не забув Станіславові Кенігсберзької образи. Пропозицію Станіслава, вже лотарінзького князя, щоби служити в його гвардії, він відкинув. Григор віднині хоче мати справу лише з Францією. У кількох меморіалах до Флері Григор висловлюється про це досить категорично:

«Було би для мене негідним поїхати їсти хліб у володаря, якого погляди й думки такі відмінні від моїх. Я волів би жебрачити мій хліб, ніж зрадити принципи, в яких мене виховали. Зрештою, Вам відома моя відданість до Вас і чи гідно було б мені поїхати на двір, де мене вважають вашим шпигом? Всі ці поляки, мої вороги, закидають мені, що я волію служити французькому королеві, одному з наймогутніших у світі» (127).

«...Якби я мав власне майно, то я не шукав би інших винагород, як Вашу прихильність, щоби служити королеві, та, на жаль, я позбавлений змоги користуватись своїм майном, що його захопили москалі!..

Я не вродився підлабузником і правду ставлю вище за все, а це теж чимало причинилося до ворожнечі поляків до мене. Але я спокійно можу відповідати за всю мою діяльність: нехай лише Ваша Еміненція зволить кинути оком на документи, які подаю, або нехай зволять наказати комусь їх переглянути... Мій батько, вихований у принципах честі й чесноті, доконав чимало, щоби мати в світі становище відповідно до свого рангу, але тепер він залежить від ласки Оттоманської Порти та непевних подій цієї держави. Моя бідолашна мати живе моєю допомогою... Я не бажаю ані дарунків, ані нагороди, як інші вимагали би, хоч і не зробили сотої частини того, що я зробив, бо це не в моїх принципах, але бажаю лише вступити на королівську службу» (128).

Перед вирішенням справи Григора Флері звернувся до Станіслава, нагадуючи йому заслуги молодого Орлика. Це ще розлютило Лєщинського, який, замість сповнити бажання кардинала, якого взагалі не любив, написав до свого представника в Парижі Гюлена таке:

«Я можу допомогти п. Орликові під умовою, що він приїде служити в моїй гвардії. Нехай він не робить з себе міністра, якого я не потребую. Нехай не говорить про свою офіру. Я знаю задобре історію свого життя, щоби мене чіплялися люди, що вважають себе моїми добродіями. Нехай п. Орлик їде в Швецію вихвалювати заслуги своєї родини. П. Орлик прибув до Франції з проектом виставити 100.000 козаків. Я в такий спосіб підтримував його при дворі, що за короткий час він уже не потребував моєї протекції. Невже він забув усе, що король (Людовік XV) зробив для нього? Чи це задля мене король обсипав

його добродійствами? Неправдою є, що п. Орлик врятував мені життя. Прошу примусити його мовчати» (129).

Станіслава особливо дратували вістки, поширені тоді в Європі, про його таємну подорож до Варшави і втечу з Данціга. Станіслав краще, як хто інший, знав роль Григора у всіх цих подіях і, як часто це буває у людей, не любив свідків своєї слабості. Сам Буайє, прихильний біограф Лєщинського, змушений з приводу тут наведеного листа ствердити невдячність і нещирість нового лотарінзького князя (130).

Гюлен, стара і зрівноважена людина, дивився інакше на ці питання і зм'якшив Орликові відповідь короля, прохаючи його не ображатися на непостійний характер Станіслава. Але роздратований Орлик написав уже з Туреччини різкого листа до Лєщинського і зірвав з ним на деякий час зв'язки. Пізніше, як це побачимо, вони замирилися: відомий діяч і близький до таємної дипломатії Григор пізніше буде потрібніший Станіславові, ніж цей останній Григорові.

* * *

Війна Туреччини з Росією, на яку гетьман Орлик так довго чекав, вибухла нарешті в 1736 році, але турки зазнали з самого початку невдач від Росії й цісаря. У 1737 році війна перервалася, і в Немирові, на Поділлі зібралися делегати для мирових перемов. Кардинал Флері післав у Туреччину Григора. Коли це було, точно не знаємо, але відомо, що 5 травня 1737 року Віленев повідомляв кардинала, що «п. Орлик, який мандрує під іменем сина «Kazac-Hatman" (ці слова у козацькій мові означають: Гетьман Запорозького Війська) вже виїхав з таємною місією» (131).

Григор десь тоді мандрував між Кримом і Поділлям. Не без його впливу Порта поставила питання в справі запорожців, але російські делегати, пани ситуації, відкинули цю справу, лаючи запорожців на чім світ стоїть.

Немирівський конгрес був страшним приниженням для Туреччини: Петербург жадав Кубані, Азова, Очакова, Кінбурна, Криму та Басарабщини, а Молдавія і Волощина мали стати вільними державами з тим, що Росія матиме завсігди змогу втручатися в їхні справи. Цісар зі свого боку жадав Сербії й Боснії. Це був розділ Туреччини. Тоді султан попрохав французького посередництва. Флері порадив туркам продовжувати війну. Він мав важливе справоздання Григора, який писав:

«Для мене нема сумніву, що справи Порти тепер покращають. Настоюю на тому, щоби турки якомога швидше зайняли Правобережжя з містами: Біла Церква, Умань і Бар, бо хто має в руках ці пункти, той має цілу Україну. Росія добре це знає і вживає всіх заходів, щоби Польща висловилась проти турків. Тому, що ця Республіка не має свого власного війська, то знову, як у часи царя Петра, московські війська вже в характері союзників триматимуть Правобережжя, й тоді

при кінці війни, незалежно від її наслідку, москалі заволодіють польською Україною, подібно, як це зробили в 1710 році з Лівонією (132). Взагалі традиції царя Петра кермують і кермуватимуть ще довго московською політикою, а ці традиції прямують до знищення Туреччини й Польщі та гегемонії в північній Європі. Козацька нація під проводом її вождя Мазепи свого часу зрозуміла цю небезпеку й хотіла протиставити деспотичній експансії царя свої вільнолюбні традиції, але невблаганна й нещасна фортуна не дала змоги довести до кінця цей проект.

Я добре знаю, що коли москалі не встигнуть намовити Польщу на війну, то вони легко окупують ціле Правобережжя. Тому, що йдуть балачки про гегемонію в усій північній Європі, де Франція зі стародавніх часів має такі могутні інтереси,— я прошу Вашу Еміненцію передати п. Віленеву інструкції, як вплинути на Порту, щоби вона негайно розпочала наступ на Правобережжя, яке легко можна зайняти в два тижні. В цій справі велику роль може відіграти особа мого батька, якого вірність для інтересів Франції та Туреччини всім відома. Батько мій на чолі запорожців увійде на Правобережжя, де досі ще живуть традиції козацької нації, тої самої нації, що нині живе під московською владою. В 1711 р. мій батько легко заволодів цими містами. Великий Візир давно знає батька, ще з часів Бендер, і, напевно, піде назустріч цьому проектові.

...Я зі свого боку переконаю поляків не робити перепон туркам. Франція мусить виявснити полякам, який це корисний для них проект, бо при його здійсненні можна буде з України під московською владою й з України під польською владою — утворити державу під опікою Порти. Ця держава була б назавжди забезпекою проти московської експансії і причинилась би до рівноваги в Європі... Отже тому, що Франція шукає всіх засобів для противаги московській експансії, мій батько, якою би він не був слабою зброєю, може багато зробити в інтересі Вашої політики... Як тільки турки почнуть наступ на Київ,— а тут ключ цілої України — батько мій розішле універсали по всій Україні до козаків піднести зброю проти віковічних ворогів. У тих універсалах батько виявснить умови турецької охорони, щоби населення України бачило, наскільки ця охорона корисна для козацької нації. Вся Україна повстане, як тільки мій батько на чолі з запорожцями з'явиться на кордонах, маючи піддержку Порти та Франції».

«Франція та ціла Європа нехтує московську експансію, а проте це першорядний чинник, що може перевернути всю європейську систему. Історія Московщини вчить нас, що навіть за часів царя Івана Васильовича, коли найтемніше варварство панувало в тій країні, московська політика намагалася здобути Балтику, Каспійське та Чорне море й що цар Петро виконував лише те, про що мріяли його попередники. „Utinam falsus vates sim"* (133).

* Хай би я був лихим пророком (лат.).

Цей документ вражає читача своїм пророцтвом. Григор був перший, що зрозумів і виклав так виразно традиційну петровську політику та її зв'язок з попередньою політикою Москви. Григор як би передбачив усю майбутню московську політику — те, що з часів Наполеона дістало широкий розголос під назвою «Тестамент царя Петра».

Тут мусимо трохи зупинитися, бо маємо перед собою новий історичний факт.

«Тестамент царя Петра» був дуже поширений у XIX столітті; він викликав цілу літературу, на нього покликалися в пресі й навіть у дипломатичних канцеляріях. Документ цей, цілком апокрифічний, з'ясовував цілу програму російської політики: розділи Польщі, знищення Швеції, опанування проток на Чорному Морі... (134).

Маємо в історії різні гіпотези про те, хто сфабрикував цей документ, але всі однозгідні в тому, що це зробили у Франції. Одні приписують авторство кавалерові Д'Еону, таємному агентові Людовіка XV в Росії, а вони мають, на нашу думку, більшу рацію — Лесюрові, офіційному публіцистові Наполеона І. (135). Обидва ці імена тісно зв'язані з українською політикою Франції: Д'Еон належав до таємної дипломатії Людовіка XV (136), про яку говоритимемо далі, а Лесюр — відомий автор замовленої Наполеоном «Історії Козаків» (137).

Коли порівняємо редакцію Лесюрового «Тестаменту» з низкою мемуарів Григора, збережених в архіві французького міністерства закордонних справ, побачимо повну ідентичність думок. І це не випадок, Люсер мав у своєму розпорядженні архіви і, ясно, читав справоздання Григора, якими й покористувався. Зрештою, ми переглянули все, що є в архіві на Quai d'Orsay про Росію від XVI віку до кінця царювання Наполеона й ніде, крім паперів Григора, не знаходимо нічого навіть приблизного до так званого «Заповіту царя Петра». Історія мусить ствердити, що ідейним інспіратором цього славнозвісного документа був хрещеник гетьмана Мазепи й що це сталося задовго перед розділами Польщі...

Справоздання Григора зробило, видко, неабияке враження на Флері, бо він сказав Віленеву: «Я дістав від п. Орлика меморіал, де він з питомим знанням справи виклав ситуацію Порти й Московщини. Його докази заслуговують на якнайбільшу увагу, й я сподіваюся, що він зможе особисто допомогти у здійсненні проекту, про який писав» (138).

Туреччина справді відновила війну. Нова хвиля енергії охопила країну османів, і незабаром ціла Сербія була звільнена від ворогів, а Мініх мусив евакуювати Крим, який раніш зайняли росіяни. Порта йшла від перемоги до перемоги, й надії мазепинців воскресали.

24 травня 1738 року Великий Візир Веген-паша виступив з Андріанополя на чолі нової армії. У Відині, в Болгарії, він зустрівся з гетьманом Орликом, якого закликав до себе.

«Великий Візир,— писав гетьман до сина,— прийняв мене з усіма можливими почестями й пошаною. Він розглянув зі мною всі справи,

розпитував про сучасне становище Росії, чи варто продовжувати війну і чи козацька нація твердо вирішила скинути московське ярмо. Він розпитував мене про Україну, про її природу, про її природні багатства. Особливо він зацікавився питанням, скільки можливості в тому, що козацька нація визнає мене своїм вождем. Я відповів йому, що Україна дуже родюча у всіх відношеннях, має багато фортець, що цариця все тримала на Україні 40.000 війська, що козацька нація дуже пригнічена, що вона шукає тільки сприятливого менту, щоби вибороти собі старі вольності, що вона мені дуже віддана, що вона негайно стане під мої прапори, коли дізнається про піддержку Оттоманської Порти. Великий Візир заявив мені святочно, що він і французький амбасадор, його друг, працюватимуть біля Султана, щоби мене підтримати, й що він сподівається реставрувати мене на Україні в моїх прерогативах шефа козацької нації (139).

Але з цього нічого не вийшло. Як і під Прутом, Туреччина не використала ситуації, цього разу востаннє. Московські рублі нахилили Порту до миру, а Флері бажав замирення, щоби скінчити своє життя з ореолом миротворця.

На початку 1739 року в Білгороді розпочалися під головуванням Віленева мирові переговори. Старий гетьман сам туди приїхав і благав Віленева не залишити Україну в трактаті. Французький амбасадор спробував, але на цьому пункті Москва, як завжди, була непохитна. І гетьман Пилип Орлик «у великій мізерії» залишив Білгород, прямуючи до Букарешту, де перебував. 18 вересня 1739 р. договір у Білгороді був підписаний...

Саме тоді, як старий Орлик мандрував по Балканах, його син ледве не згинув жахливою смертю. Десь у серпні-вересні 1738 року Григор був у Царгороді, де зустрівся зі шведським майором Малькольмом Сінклером, своїм давнім приятелем. Цей прибув до турецької столиці під формальним претекстом поладнати грошові зобов'язання небіжчика Карла XII супроти Порти, але в дійсності мав таємну місію від уряду добитися союзу з Портою, бо Швеція готувалася до війни з Росією. З допомогою Григора справу полагоджено, й Віленев прохав його поїхати разом із Сінклером до Стокгольма і там захищати французькі інтереси (140).

«Деякі приятелі між козацькою старшиною, що перебували в російській армії, попередили мене, що генерал Мініх має наказ піймати мене живим або мертвим»,— писав у своїй «реляції» Григор. Старшини ці були добре поінформовані: Мініх, як тепер видно, мав наказ убити Григора, ясно, разом із Сінклером (141).

Але Григор усе ж не злякався, бо «звик грати головою задля вищих інтересів». І ось утрьох, не враховуючи челяді — Сінклер, Григор під прибраним іменем Конор'єра та французький купець Кутір'єр виїхали 15 квітня 1739 року. 18 мандрівники були в Адріанополі, а 23 вже в Бухаресті, де вечеряли разом з гетьманом Орликом. 25 травня мандрівники були в Хотині, а 2 червня в Станіславові, де гетьман-

ша Орликова запрохала їх на сніданок. Під час сніданку гетьманша сказала, що лякається московської небезпеки, але Сінклер сміявся з того. Тоді Анна Орлик відповіла йому: «Хто краще, як я, знає московську перфідію? Ви кажете, що Польща не є ще московською провінцією, але мого рідного брата москалі захопили в самій столиці Польщі!» (142).

І ця стара українка зі своїм сумним досвідом мала рацію. На Шлеську російські старшини в звірський спосіб зарізали Сінклера... (143).

А Григор? І досі невідомо, в який спосіб він врятувався. В своїй «реляції» він невиразно пояснює «через зручність» і додає: «П. Сінклер не хотів мене слухати. Бідний Сінклер, що вірив у силу нейтральності! Ох, московська перфідіє!»

Ось і все. Історія, мабуть, назавжди заховала таємницю рятунку Григора, а сам він мав якісь поважні причини не зупинятися на цьому трагічному епізоді (144).

VII

ОСТАННІ ЗУСИЛЛЯ (1741—1759)

Шведсько-російська війна.— Смерть гетьмана Орлика.— Подорожі Григора.— Його шлюб.— Приязнь з Вольтером.— Таємна служба.— Кандидат на амбасадора.— Доля архіву.— Бергенська битва.

У 1741 році Швеція проголосила війну Росії. Григор не міг зректися спроби, щоб використати таку кон'юнктуру для справи «козацької нації». Хоч у цьому році він був зі своїм полком у Вестфалії (145), проте в архіві французького міністерства закордонних справ є кілька його меморіалів.

12 лютого він писав до Людовика XV:

«Смію сподіватися, що ЙВ схоче піддержати справи моєї нації, спільні з інтересами Франції, Порти та Швеції. Для цього, знаючи, що головна мета його славетних планів є приниження могутності австрійського Двора і Росії, яких природний союз став дуже небезпечним для Європи, я беру на себе сміливість викласти, в чому послуги мого батька й моєї нації можуть бути хосенні королеві та його союзникам. Козацька нація жде мого батька, й ціла Україна готова до революції, щоби скинути ярмо російського панування. Тому я бажаю, щоби мене вислали в Стокгольм до графа Сен-Северіна (146) з наказом піддержувати мене перед шведським сеймом. Після приїзду до Швеції під претекстом дістати 5.000 екю, які шведський уряд зобов'язався в 1720 році виплачувати моєму батькові, я матиму змогу відновити стародавній зв'язок між козацькою нацією й Швецією. Я ознайомлю сейм, в якій мірі є в їх інтересах праця з Портою проти Росії».

«Мені пишуть з України, що якби мій батько на чолі своїх військ

вирушив туди разом з турецькою армією й видав би свій маніфест до козацької нації з покликом скинути московське ярмо, взятися за зброю й визнати його своїм законним вождем та стати під його прапорами,— то він, батько, мав би повний успіх».

«Необхідно також, щоби французький король, Султан, Польща й Швеція відновили свою забезпеку супроти козаків для того, щоби мій батько у маніфесті міг запевнити мешканців України, що ці держави будуть міцною піддержкою прав козацької нації» (147).

27 жовтня 1741 року Григор знову настоює, що Франція мусить скористати з кон'юнктури і викликати акцію всіх держав проти могутності Росії. Треба відновити коаліцію Швеції, Порти, Хана, Польщі та козацької нації (148).

Шведські дипломати у Царгороді Гопкен і Карлсон, що мали зв'язок з Григором, писали 20 вересня 1741 року, щоб їхав до Швеції:

«...Нехай Господь Бог допоможе Вам у Вашій святій та справедливій справі. Кожний швед мусить шанувати Вашого Вельмиповажаного Батька й все, що від нього походить. Зайве рекомендувати Ваші інтереси; ми зробимо все й вважатимемо собі за честь чим-небудь допомогти козацькій нації. Ми слідкуємо з великою симпатією за акцією Вашого славетного батька, що кермується високими принципами, питомими зі споконвіку його відважній нації» (149).

Але царська дипломатія не спала. Чим більше студіюємо архіви XVIII століття, тим більше вражає нас те, яка сильна була російська «розвідка» в Туреччині. Цьому сприяла, головним чином, підкупність турецьких достойників, особливо грецького походження, що тоді як відомо, грали неабияку роль у турецькій дипломатії.

Флері передав уваги Григора своєму послові в Царгороді, Кастелянові, що прийшов на місце Віленева, а той почав відповідні розмови з Портою. Та негайно царський амбасадор сповістив свій уряд, що Кастелян запевняє Порту, що Україна готова до повстання, й що Порта мусить допомогти Швеції й що Григор знову з'явився на овиді (150).

Григор Орлик був назагал справжнім маревом для Петербурга, що бачив його навіть там, де його не було. Всі спроби захопити чи вбити Григора не вдалися, і цариця знайшла новий спосіб. Дрезден, союзник Петербурга, за намовою останнього зложив перед Флері офіційний протест проти «інтриг Орлика» і жадав не більше й не менше, як арешту гетьманича. Кардинал Флері відповів на те, що звичайно у таких справах відповідають, а саме, що він не знає такої особи. Проте порадив Григорові бути обережним. Гетьманич, щоби відвернути всі підозріння, виїхав до армії, й його службовий реєстр твердить, що «в 1742 р. перебував в армії на кордонах Богемії та Баварії».

В цьому самому році на другому кінці Європи скінчив своє життя гетьман Пилип Орлик. Сумні були останні роки цього завзятого мазе-

пинця. Він теж вижидав шведсько-російської війни і посилав листи в далекий Стокгольм з Букарешту й Ясс, де перебував. В одному листі до дочки, якого не можна й двісті років пізніше читати холоднокровно, гетьман малює картину сумної країни вигнання «без сонця, без дерев, і суворий краєвид, аж до моря, де росте гірка трава, одному холодному вітрові потрібна. Чи не можеш, люба дочко, вирвати мене з цього жахливого, холодного місця» (151).

Іншим разом скаржиться синові: «...Померти тут на чужині, не почувати подиху рідної землі?.. Я не хочу бути похованим між варварами!» (152).

Це останній голос Пилипа Орлика, що дійшов до нас. Прийшов час його агонії на кордонах України. Марева минулого, далекого минулого проходили, мабуть, уже перед ослаблими очима 70-літнього гетьмана. Київ, де молодим консисторським писарем Орлик «міняє шаблюку на перо» й славить панегіриком добродія й вождя Мазепу; Батурин, де осіннього ранку його зустрічають привітанням: «Бог дав тобі сина!..» Варниця, де його обирають гетьманом і де присягає: «о цілости публичной, о розширеню прав і вольностей войскових стараніє міти...», Відень, Стокгольм, Христіанштадт, Хотин, Солунь, Царгород...

26 травня 1742 року Пилип Орлик помер у Яссах. Помер у нужді, й молдавський господар Маврокардато, що високо шанував гетьмана, улаштував його бучний похорон (153).

Григор був у дієвій армії, коли дістав «страшну й сумну новину» про смерть батька.

«Ви не можете уявити собі,— писав Григор новому французькому міністрові закордонних справ Амельо (Amelot),—мого горя: батько був для мене всім: другом, дорадником і вождем. Він був живим доказом, що людина, вихована в принципах, може донести раз з'ясовані ідеали до кінця свого життя» (154).

До Людовіка XV писав:

«...Завзяття, з яким мій батько до кінця своїх днів переносив найбільш жорстокі нещастя, найбільші розчарування і примхи невблаганної долі, попадаючи в них внаслідок своєї вірності спільним інтересам — здобуло йому пошану не тільки в державах, зацікавлених його планами й законними заходами, але навіть і в тих державах, проти яких він працював для піддержки інтересів своєї батьківщини й нації».

Кращої епітафії не можна було зложити на могилу Пилипа Орлика.

* * *

2 серпня 1742 року французький міністр закордонних справ Амельо писав своєму амбасадорові в Швеції графові Лянмарі:

«Граф Орлик, що вам подасть цього листа, поїхав до Швеції в родинних справах і прохав моєї рекомендації. Я зробив це тим більше охоче, що цей старшина завжди визначувався розумною поведінкою

і має патент королівського полковника. Він добре відомий у Швеції, й я певний, що Ви матимете сатисфакцію зробити йому потрібні особисті послуги» (155).

Два дні пізніше Амельо знову писав до амбасадора:

«Граф Орлик поїхав три дні тому... Його Величність звертає Вашу увагу, що дрезденський Двір жалівся на нього». Версаль боявся російських агентів у Стокгольмі.

Але ролі швидко змінилися. Не Лянмарі робив послуги Григорові, а навпаки, доказом чого — низка справоздань французького амбасадора.

«П. Орлик,— писав Лянмарі 24 серпня,— вельми галантна людина й вельми прив'язаний до Франції».

«Я сподіваюсь покористуватись допомогою графа Орлика на сеймі, бо його тут вельми шанують. Він має вхід до найкращих родин. Це розумна людина» (156).

А 6 жовтня: «Не можу висловити Вам, яким корисним є тут для мене п. Орлик. Це людина, якого розум робить тут найкраще враження».

Лянмарі, все більш захоплений Григором, прохає 21 грудня 1742 року у військового міністра Бретея (Bretevil) хреста Св. Луї для гетьманича, підкреслюючи, що «граф Орлик дуже добре тут відомий, він проходив у цій країні свої студії, слава його батька скрізь тут лунає, він має багато друзів, вельми корисних для мене в сучасній кризі» (157).

Річ у тому, що після невдач у Фінляндії Швеція мала партію, що хотіла угоди з Росією, чому противилася Франція. Григор повів відповідну акцію поміж знайомими йому чинниками. Йому вдалося затягнути війну, а коли вона все ж скінчилася без успіху й тим самим становище французького амбасадора було скомпрометоване, Григор врятував його, вказуючи шведам, що «невдача прийшла тому, що Швеція пізно розпочала війну, саме тоді, коли Туреччина вже її закінчила».

У Стокгольмі Григор стрінув Станіслава Войнаровського, сина Андрія. Батьки їх не завжди приятелювали, але цього всього сини в еміграції вже не знали. Станіслав Войнаровський ніякою політикою не займався і став справжнім шведом: це була вже дитина вигнання, якого не зв'язували з краєм живі спомини.

«Це гарний, вихований і освічений шляхтич. Він і досі вірить, що батько його живе, й прохав мене вплинути перед сеймом, щоби внести в мировий трактат точку про амністію п. Войнаровського, захопленого в нечувано перфідний спосіб москалями 30 років тому (158).

Хоч я і мало вірив в успіх таких заходів, але п. Лянмарі розмовляв у цій справі з різними шведськими достойниками. Всі вони відмовляються трактувати це питання, не віарячи в можливість амністії. І, на жаль, мають рацію. Горе тому, хто раз дістанеться у московські руки!» — таке писав Григор 7 лютого 1743 року до Де Терсієра (159).

Король і шведські достойники піддержали перед сеймом заходи Григора, й Анна Орлик дістала досмертну пенсію в рахунок грошових претензій Орликів до шведського уряду. Сам Григор залишив Швецію в жовтні 1743 року і, бажаючи піддержати й надалі симпатії цієї країни до своєї батьківщини, передав 6 жовтня докладний меморіал урядові, де згадав історію шведсько-українського союзу, підкресливши ще раз, що «батько мій видержував з великим завзяттям усі нещастя аж до самої смерті...» (160).

* * *

В кінці 1743 року Григор приїхав до Франції, й першою його справою було розшукати архіви батька.

З Ясс надійшли вістки, що ніяких паперів гетьмана там немає. Григор негайно пише до Людовіка XV:

«Я саме довідався, що всі папери мого батька зникли. Це мусить бути без сумніву якийсь злочин, бо батько весь час ховав надзвичайно всі папери й документи — вони мають першорядне значення для козацької нації й для Франції. Коли б ці папери попали до Росії, тоді горе нашим прихильникам на Україні. Ці папери були для цілого світу доказом славетних традицій і вірності, з якою козацька нація дотримувала своїх обов'язків від часів гетьмана Мазепи до наших днів».

Папери гетьмана не зникли, а господар Маврокардато зацікавився ними і залишив їх у себе (161). Аж 11 лютого 1744 Маврокардато надіслав частину гетьманського архіву до французького амбасадора в Царгороді. Григор був дуже пригнічений долею решти батьківських паперів.

Франція на деякий час відмовлялася від активної антиросійської політики, й Григор вирішив присвятити себе військовій службі. На чолі кінного полку, так званого «Cavalerie Royale Allemande“ (162). Григор брав участь у поході 1744 року проти цісаря. «Причинився до захоплення Вайсенбурга, стояв під Огенумом, пішов маршем з графом Сегюром у Баварію, де провів зиму»,— таке виявляє службовий листок Григора.

Цього ж року Григор дістав високу нагороду — хрест св. Луї. Королівський патент казав:

«Луї, Вождь-Суверен, Великий Майстер військового ордеру св. Луї, нашим друзям і підданим — привіт.

Бажаючи винагородити рангом кавалера цього ордена людину, що добре прислужилася Нам і державним справам, Ми звернули на цей раз Наші очі на особу п.Орлика, полковника, для визначних заслуг, що їх він нам виявив протягом багатьох років у різних важливих випадках... І тому ми даємо п.Орликові хрест кавалера св. Луї з щорічною пенсією 800 ліврів, що засвідчує оця наша власноручна

грамота. Car tel est notre plaisir. (163). Дано в нашому замку Марлі, дня шостого жовтня Року Божого 1744, нашого царювання року 29. Луї» (164).

Лянмарі зі Стокгольма вітав Григора, а до уряду писав, що «всі шведи, наші друзі — будуть задоволені ласкою Його Величності супроти п. Орлика, на яку він добре заслужив своїми численними делікатними й небезпечними місіями» (165).

В 1745—1747 рр. Григор воював під Пафойфеном, під Монсом і Шарлеруа, був при облозі Намюра й Року та брав участь у битві під Лауфельдом. Але, будучи в армії, пильно слідкував за політикою й, наприклад, у 1746 році подав меморіал новому міністрові закордонних справ Пюісієлю (Puysieulx) про Україну «де пам'ять мого батька досі шанують поміж найкращими людьми».

Він пропонував поїхати «у Туреччину, в Крим, на Україну й навіть у Персію, щоби працювати проти вічного ворога козацької нації» (166), але війна з цісарем кінчилася, й Франція не хотіла встрявати в російські справи.

1747 рік був важливим роком для життя гетьманича: 3 грудня у Версалі в приявності короля й двора Григор Орлик, хрещеник Мазепи, одружився з панною «Луїзою-Оленою Ле Брюн де Дентевіль», що походила з заслуженого французького шляхетського роду, який тягнувся від XI віку та був посвоячений з родинами Куртенуа та Рошешуар, «свояками короля». В шлюбній умові, що підписав Людовік XV, читаємо: «П. Граф Орлик, первак небіжчика високомогутнього вельможі Пилипа графа Орлика, вождя козацької нації й високомогутньої пані Анни Герцик, його дружини, тепер удови»... (167).

Так, Григор ніколи не забув про своє українське походження. І цього дня 3 грудня 1747 року у пишному вибагливому Версалі король і придворне товариство — всі ті, перед якими коронний нотар читав шлюбну умову — мусили ще раз довідатися про існування далекої «козацької нації», якої представник долею, чи, вірніше, недолею фортуни стояв перед ними в однострою французького полковника.

Віно дружини дало Григорові змогу виекіпувати драгунський полк «Royal suédois", на чолі якого він стає. Після довгих літ, проведених серед пригод і блукань по цілому світі, для Григора прийшли спокійні дні. Полк стояв у Лотарінгії в Комерсі — ще досі є казарми цього полку,— де Григор оселився з дружиною. Та дуже часто проводив він час у замку Дентевіль, що був тут же під боком. Ми маємо змогу відтворити життя Григора в Дентевілі (168).

Григор був на ногах уже в 5 годині зранку й насамперед робив прогулянку верхи в околиці. Його супроводив Кароль, старий козак, вірна людина батька, що мав уже поважний вік. Об 11 годині Григор снідав з дружиною й кількома старшинами полку, що приїжджали з Комерсі. Завжди бували тут один чи два козаки, бо Григор усе ж таки встиг спровадити кілька десятків запорожців, що складали пів-

ескадрона його полку. Були то «люди шановні й лицарського роду», як висловився сам Григор.

Потім Григор залишався в своєму бюро. Спочатку тут писали або читали листи, бо він вів широке листування «не тільки у Франції, але в Австрії, Швеції, Польщі, Туреччині, Криму й Україні». Кожного дня козак з його полку відвозив листи до Люневіля, а звідти вже королівські гінці везли їх далі.

Пізніше Григор брався за дорогу йому працю, що так і не побачила кінця. А була це не менше й не більше, як «Історія України»! Кілька пожовклих аркушів залишилося з неї, в теці з назвою, що написав сам Григор своїм гарним, елегантним почерком:

Notes sur l'Ukraine et les Cosaques qui sont peu connus en Europe.

«Замітки про Україну й Козаків, про яких Європа мало що знає». Характеристично, як ці перші українські емігранти цікавилися весь час Європою, як розуміли велике значення для української справи вирвати її з обсягу польсько-російських інтересів і поставити її перед очима Європи.

«В ім'я прав своєї нації,— пише Григор,— Хмельницький повстав проти корони, яку Господь Бог покарав невдачами, бо Хмельницький був Геніальний Вождь і стояла за ним ціла козацька нація, віруючи в справедливість своєї справи... Після 10 років (sic!) війни, що рознесла ім'я козаків по всьому світу, Хмельницький прийняв опіку московського царя для краю і нації з усіма правами вільної нації. Але перфідія московського царя була причиною, що негайно після смерті Хмельницького права козацької нації почали порушуватися москалями, й тоді цей нарід, для якого свобода дорожча за все на світі, повстав, і довго тягнулася війна на Україні, доки врешті вдалося гетьманові Мазепі заспокоїти край і осягнути від царя Петра потвердження старих козацьких вольностей...»

Далі йде заголовок: «Все те, що сталося на Україні після 1706 року,— яким чином Україна дійшла до революції під проводом бл. пам'яті Івана Мазепи й яким чином новообраний стародавніми законами й звичаями гетьман Пилип Орлик дійшов до нужди, а козацька нація до поневолення». І тут же рукою Григора: «Записки мого батька напередодні смерті».

Але, на превеликий жаль, крім заголовку на обгортці, немає нічого! Чи зникла назавжди ця прецікава «реляція» (записки), чи спить десь, чекаючи на щасливого дослідника?

Виписки з «Gazette de France“ про Україну, різні бібліографічні записки з «Україніки» заповнюють Орликівський брульйон*, над яким він, видко, працював аж до самого кінця життя (169). Так і не поталанило, щоб у Франції XVIII віку появилася праця про Україну з-під пера того, що народився в Батурині за часів Мазепи.

В Люневілі, а часто-густо в Комерсі проживав Станіслав Лєщин-

* Чернетка.

ський зі своїм двором, «князь Лотарінгії». Це був «маленький Версаль», де бувший король Польщі оточив себе метресами, плеядою молодих гарних жінок, вченими, письменниками, артистами й придворними. Різні свята, карнавали, бали відбувалися в резиденції Лєщинського. У тому часі жив тут Вольтер зі своєю чудернацькою любкою мадам de Chatelet, що так сумно скінчила. Тут Вольтер написав свою трагедію «Семіраміда».

Станіслав і Григор давно замирилися, але інтимності більше між ними не було. Григор не забув поведінки Лєщинського в 1736 році, а з другого боку, не мав нахилу до розпусти, що панувала в Люневіллі. Проте вряди-годи він мусив у відповіді на запрохання Станіслава з'являтися на дворі. Тоді Григор обставляв свій візит з помпою. Про одні такі відвідини маємо точні дані.

2 серпня 1748 року у неділю, Станіслав Лєщинський давав парадний бал у Комерсі в нововибудуваній палаті, справжній гордості колишнього союзника Карла XII. В 2 годині дня два ескадрони полку Григора стояли біля Дентевіля. З широких столітніх воріт замку виїхала карета, в якій сиділа Олена Орлик. Григор на коні їхав праворуч карети, а козак Кароль ліворуч. Оточена ескадронами кінноти карета помчала до Комерсі.

Олена Орлик мала дідичний будинок у Комерсі, де Орлики зупинялися. А звідсіля вночі вони їхали до замку. Бал був у повному розпалі, коли надвірна служба виголосила: «Пан граф Орлик і Графиня!..» І молода, весела, прегарна, невеличкого зросту жінка — Олена Орлик увійшла поруч з Григором. Єдиний його портрет, який маємо, зроблений саме в тих роках. Високого зросту, з тонкими слов'янськими рисами обличчя, з твердою ходою, Григор мав на своїй уніформі хрест св. Луї і «великий хрест шведського ордена меча». Ця остання відзнака — єдина поміж надвірним оточенням на дворі — була живим доказом, що Григор почав свою військову кар'єру під прапором Карла XII, та всіх його пригод.

Поява Орликів була завжди сенсацією на балах. Вони так мало нагадували все надвірне товариство, що збиралося довкола Станіслава! Ні Григор, ні Олена Орлик не мали любок, ні любків, і це правило твердо панувало в Люневілі. Зрештою, це була річ звичайна в XVIII віці.

Та найбільш звертав увагу на себе Григор. Про нього вже ходили легенди. Надвірне товариство, крім найближчих до Станіслава, не знало нічого точного з життя Григора, але чутки йшли про незвичайні пригоди таємного чужинця в далеких країнах... Якими дрібними мусили видаватися всі ці «дворяни» з гарними маркізами та маленькими інтригами синові української еміграції, хрещеникові Мазепи, що втікав від бандитів між Смірною та Царгородом, що врятувався від російських агентів на пустелях Басарабщини, що ледве не попав у руки москалів на Україні, що пережив не одну хуртовину на Середземному й Чорному морі,— що був представником «козацької нації», що мав

стільки прибраних імен: Бартель, Гаг, Ла-Мот, що конферував з Флері, Шовеленом, Віленевом, Боневаль-пашею, великими візирами та ханами..?

Коли під старовинну музику у великій залі замку Комерсі танцювали менуета, Григор залюбки розмовляв з одною лише людиною, що не менш іронічно, хоч з інших причин, дивилась на такий бал,— з Вольтером. Вони мали велику симпатію один до одного, й Григор зберігав розкішний авторський примірник «Історії Карла XII», оправлений у червону шкіру з гербом «Новіна» — гербом Орликів.

Авторський примірник Вольтера хрещеникові Мазепи! — мають від чого хвилюватися бібліофіли! Але нехай не хвилюються: цього примірника вже нема. Він зник після Великої Революції.

Одного дня до замку Дентевілів примчали в синіх уніформах два молоді старшини, що бачили Полтаву. То були племінники Григора, шведи Штайнфліхти, діти його улюбленої сестри Анастасії. Вони приїхали служити в полку Григора, і він зі зворушенням прийняв до себе тих, що носили такі дорогі йому імена: Карла-Густава й Пилипа, по Карлові XII й гетьманові Орликові (170).

Але хоч Григор і підкреслював «мій вік і щасливе та спокійне життя» (171), проте з початком 50 років, хоч був і зайнятий військовою службою, знову висунув у французькій політиці українське питання. Він увійшов у так званий «Secret du roi»*. Не довіряючи своїй офіційній дипломатії, Людовік XV утворив свою особисту таємну дипломатію, що зносилася безпосередньо з королем і діставала від нього ж інструкції. Головними діячами цієї таємної дипломатії були: князь Конті, Дезайєр, амбасадор у Царгороді, відомий нам уже Терсієр, що був тоді генеральним секретарем міністерства закордонних справ, та граф Де Брой. Цей останній був душею цілої таємної дипломатії. «Народжений у стародавній і амбітній родині, вихований на війні, знавець політики та інтриг, розумний, досвідчений, працьовитий, митець на політичні й дипломатичні комбінації, незмінний протектор своїх друзів і немилосердний до ворогів,— Де Брой шукав лише слави та інтересів Франції».

Таку характеристику дає справжньому шефові таємної дипломатії Людовіка XV його сучасний історик Рюльє (172).

Головною тезою політики Броя було знищення російської могутності для тріумфу Франції в так званих тоді «північних країнах». Така політика не могла не наблизити його до Григора. Вони зустрілися вперше в Терсієра, й Григорові не тяжко було переконати Броя про значну вагу України для французької політики на Сході Європи. Де Брой, щоб перевести в життя свою політику, дістав урядове призначення на амбасадора в Польщі. Григор мав у Франції, так би мовити, кермувати «українським відділом» таємної дипломатії короля. У Національному Архіві Франції, де переховуються папери Secret du roi

---

* Королівська таємна служба (фр.).

находимо також спеціальний шифр, яким Григор листувався. Україна фігурувала під цифрою 72, Січ — 14, Козаки — 299, сам Григор — 1265, гетьман Розумовський — 1017 (173).

Ім'я останнього між шифрами потребує пояснень, які кидають деяке нове освітлення на постать Розумовського. Пояснення ці, правда скупі, бо документів заховалося мало. Та взагалі такі справи рідко залишають сліди в документах. Люди воліють у таких справах живе слово. Verba volant...* (174).

15 грудня 1753 Брой писав з Варшави до короля: «П. Мокрановський виїхав до своїх маєтків, які має на кордонах України, і покористується цією нагодою, щоби ввійти в зносини з графом Розумовським, козацьким гетьманом, з яким був тісно зв'язаний під час їх спільного побуту в Берліні. П. Мокрановський розповів, що гетьман Розумовський казав зробити собі генеалогічне дерево, щоби ствердити, що його предки мали колись шляхетський ранг у Польщі (175). Я вважаю можливим витягти консеквенції з того настрою гетьмана, щоби заохотити його поважно разом з його нацією на випадок якихось змін у Росії чи то внаслідок революції, чи внаслідок смерті цариці» (176).

Отже шляхтич Мокрановський, мабуть, спольщений українець з Правобережжя, давній агент Франції, мав бути посередником між Францією і Розумовським. Чи дійсно бачився Мокрановський з висланцями Розумовського й про що вони розмовляли — на це документальних даних не маємо. Але 11 квітня 1754 року французький міністр закордонних справ писав до Броя:

«Ваше справоздання перехопив Саксонський двір, і це не дало змоги королівській раді розглянути проект п. Мокрановського. Проект цей віднині стає вельми небезпечний для п. Мокрановського... З тих самих причин, як бачите, треба покинути ідею, щоб вислати французького професора до дітей п. Розумовського. Пізніше видно буде, що можливо зробити в цьому напрямку тільки таємними шляхами, щоб не викликати підозрінь, які через перехоплення вашого листа могли виринути на Петербурзькому дворі щодо почувань п. Розумовського» (177).

А проте Версаль не тратив надії щодо Розумовського, й рік пізніше висланець до Петербургу кавалер Дуглас мав таємну інструкцію «довідатися, як це буде можливо, таємним способом, про причини відкликання з України козацького гетьмана й що там (у Петербурзі) думають про вірність того народу (українського) і як поводиться з цим народом петербурзький двір» (178).

Документальніші дані про зносини з останніми мазепинцями маємо шляхом Царгород—Крим. Ще 13 березня 1749 року французький консул у Бахчисараї Де Лянсей писав до амбасадора в Царгороді, що Федір Мирович їде в турецьку столицю шукати французької опіки,

---

* Слова летять (лат.).

щоб йому виплатили турецьку пенсію, яку новий молдавський господар, незважаючи на султанський фірман, затримує (179). Амбасадор Кастелян дійсно допоміг Мировичеві залагодити справу при Порті (180). Зі вступом Григора Орлика до Secret du roi Мирович і Нахімовський знову з'являються на сцені.

18 жовтня 1753 року Григор писав до Терсієра:

«Я одержав листа від одного козацького старшини, що був колись з моїм батьком. Цей старшина був дуже корисний при листуванні гетьмана Мазепи з небіжчиком шведським королем. Йому довіряли в найтаємніших місіях, і мій батько користувався ним у найделікатніших і найповажніших справах. Він пропонує виїхати на кордон України, де має прихильників, щоб дізнатися про настрої серед війська й народу на Україні, який шукає лише нагоди скинути тиранське ярмо Росії. (pour savoir les dispositions de cette armee et du peuple de l'ukraine qui ne scauront etre que tres impatients de secouer un jour la tyranie de la Russie). Цьому старшині можна цілковито довіряти. Він живе біля Станіславова, і я рекомендую його, як людину вельми зручну, що торкається політичних інтриг. Він має зв'язки на Запоріжжі й на Україні. Надсилаю Вам оригінал листа цього козака» (181).

2 січня наступного року Григор повертає знову до цього питання:

«Особа, що надіслала мені листа, називається Нахімовський. Моя мати, що живе у Станіславові, зможе передати йому мого листа, що пишу за вашою згодою, й використати цю людину, щоби зібрати відомості про настрої українського народу в Росії. Вам відомо, в якій мірі козацька нація заздра за свою свободу й як вона завжди готова хапати нагоду, щоби домагатися своїх прав від тиранської Росії. Саме вона в слушний час може завдати якнайбільший удар російській могутності. Я маю ще одну людину в тих же місцях, теж бувшого козацького старшину, що зветься Мирович. Я прошу п. Нахімовського подати мені вістки про п. Мировича, а особливо, про брата останнього, що живе біля хана» (182).

Отже, Федір Мирович мав брата, теж мазепинця, на еміграції, досі невідомого нашій історіографії.

Тоді Терсієр написав 9 лютого 1754 року до французького амбасадора у Варшаві:

«Лист, який тут долучаю, заадресований п. Орликом до його мами, що його передасть п. Нахімовському, козацькому старшині в армії п. Орлика-батька. Цей старшина дуже розумна людина, сильно пов'язана до свободи своєї батьківщини й завдяки великому досвідові в козацьких справах може Вам роз'яснити все, що діється в козацькій країні» (183).

13 квітня Григор уже мав листа від Анни Орлик, що Нахімовський виїхав на Крим, «до брата старого Мировича». (184).

А 3 липня Григор одержав довгого листа з Бахчисараю, цим разом від Федора Мировича. Останній встиг уже через якихось людей зібрати відомості на Україні: зрештою Мирович і Нахімовський

ніколи не тратили зв'язку з краєм. Цей лист повний оптимізму: «Вся Україна напередодні повстання, як за часів гетьмана Мазепи». Мирович навіть турбується питанням.. «хто буде гетьманом визволеної України».

«Відомо всім,— пише Мирович,— яку велику вагу має для нас, козацької нації, гетьманат. Відомо всім, що за гетьманів Хмельницького та Мазепи, якого пам'ять нехай заховається на віки, козацька нація та Україна були на висоті своєї могутності... Поглядний у своїй волі Господь Бог покарав козацьку націю, й не довелося гетьманові Хмельницькому визволити весь свій край від поляків, ані гетьманові Мазепі від москалів. По смерті блаженної пам'яті гетьмана Мазепи, пам'ятаючи славетні свої традиції та знаючи вагу гетьманського уряду, козацька старшина й запорозьке військо обрали вільними голосами гетьманом блаж. пам'яті Його Ексцеленцію Вашого батька, нашого добродія, що, відомо всім, у невпинних трудах і турботах, не жаліючи свого життя, захищав до смерті права козацької нації. Нині по смерті Його Ексцеленції ясновельможного п. Пилипа Орлика, ніхто не кандидує на його місце, яке належиться лише Вашій Милості. Пригадую тільки Вашій Милості, що за стародавніми правами козацької нації, ствердженими в Бендерах при виборі Вашого славетного батька, вільна елекція* гетьманів це хартія наших вольностей і без цієї елекції ніхто не може гетьманувати, хоч заслуги Ваші всім відомі» (185).

Дипломатично, але досить ясно Федір Мирович дав зрозуміти Григорові, що один факт його народження не дає ще йому права на гетьманський уряд. 44 роки минуло від часу Бендерської конституції, але для більш ніж 80-літнього Мировича ця конституція була ще єдиним джерелом устрою України.

Тим часом Григор не претендував на гетьманат і загалом тверезіше дивився на ситуацію. Пересилаючи 6 липня листа Мировича до Терсієра, Орлик пише: «Здається, що він трохи стурбований, що я проголошу себе гетьманом. Тільки я не бачу ще відповідної кон'юнктури для цього» і далі додає трохи іронічно: «Я напишу п. Мировичеві, щоби вспокоїти його. Навіть дам йому пораду зробити все можливе в світі, щоби пробитися самому до цього непевного уряду» (186).

Але Мирович і Нахімовський поділилися з французьким консулем у Криму своїми думками про гетьманат, згадавши, видко, й Григора. Консул доніс про це Дезайєрові, французькому амбасадорові в Царгороді, а цей поспішив зі свого боку написати до Версалю про ці вістки «які, якщо правдиві, можуть бути вельми цікаві».

З Версалю заспокоїли Дезайєра: «П. Орлик досить розсудлива людина, волить поки що міцну ситуацію, яку має у Франції, як небезпечні і несвоєчасні авантюри на Україні. Він резервує собі майбутність, яка залежить від ходу подій на Україні» (187).

На другий рік Григор ледве не став французьким амбасадором у Царгороді. Дезайєр помер, і спадщина його була вільною. Весь

* Вибори.

Secrét du Roi і Людовік XV сам висунули кандидатуру Григора. Цей уже навіть подав офіційне прохання до міністерства закордонних справ, яке варт тут подати:

«...Безперечно, король має підданих, гідних повного його довір'я, щоби одержати амбасаду, і я певний, що Ваша мудрість знайде відповідного заступника. Але я зважуюся суперничати з усіма підданими його Величності щодо знання й довгого досвіду в справах Оттоманської Порти, Польщі, Швеції, Криму й Козаків. Документи, що при цьому долучаю, доведуть правдивість моїх тверджень. Вони показують роль, яку небіжчик мій батько грав при цих державах, високу пошану, якою там користувався, вплив, що мав у всіх політичних подіях, починаючи від 1709 року до 1742 року, коли скінчилася його сумна, але славетна кар'єра. Ви зрозумієте, що, вихований у принципах мого батька й допомагаючи йому в усіх подіях, де він боронив своїх закордонних справ,— я мав змогу вистудіювати всі питання вищезгаданих держав».

Григор підкреслює далі політичне значення його призначення:

«Знаючи мою попередню діяльність, Туреччина, Швеція, Польща побачать у моєму призначенні доказ, що Франція й надалі допомагатиме цим країнам проти московської загрози. А щодо козацької нації, то вона, шануючи пам'ять мого батька, як вождя, що стільки поклав праці на відновлення вольностей України, досі пригніченої під тиранським ярмом російської держави, вона — козацька нація — знаючи, що я акредитований на амбасадора Великого Володаря, могутнього протектора вільних націй, звертатиметься з повним довір'ям до мене через таємних емісарів, щоб зорганізувати в слушний час революцію на Україні» (188).

Справа призначення Григора мала за собою прихильність королівської Ради й він почав підготовчу працю для своєї акції в Царгороді. 9 лютого 1755 року Григор вислав листа до нового хана, сина Девлет-Гірея, свого приятеля молодих років. «Пам'ятаєте,— писав Григор,— Ваша Величносте, як колись, ось уже 40 років, наші батьки подали один одному руки і сказали: «Тому, що ми брати й други, треба, щоб наші діти також приятелювали». Вам відомо, що мій батько домагався від зрадливої Московщини своїх прав і прав його нації й що він мав таку поважну лінію поведінки аж до самої смерті, тримаючись її постійно, міцно, героїчно й гідно, як це годиться з його обов'язками і рангом» (189).

Урядові Григор склав меморіал, якого головні точки були: Франція ніколи не повинна зв'язуватися з Росією, бо остання насамперед у слушний час зрадить Францію, щоб захопити її вплив у північній Європі. По-друге, бачачи зв'язок Франції з Росією, подружені з Францією країни північної Європи втратять назавжди довір'я до неї (190).

Не забув Григор у цій підготовчій праці й про Україну. Козак з його полку мав поїхати на Січ і там зустрітися з якимись старшинами з Гетьманщини. Заховалася інструкція, яку цей козак повинен був передати старшинам. Є це низка питань: точний географічний опис

України з її прикордонною комунікацією: населення, сільське господарство, торгівля, прибутки й видатки, твердині, головні звинувачення проти московського уряду, головні щодо свого багатства та значення особи на Гетьманщині й моральна вартість цих людей. Інструкція казала ще про необхідність дістати останні мапи й топографічні плани України (191).

Але Григорові не довелося осісти в Palais de France у Царгороді. Віденський двір, з яким Франція готувалася вступити в союз проти Прусії, дізнавшись про кандидатуру Григора, слушно дав зрозуміти у Версалі, що Петербург, як союзник цісаря, ніколи не допустить на амбасадора на кордонах України таку ненависну йому особу. Григор тоді сам зняв свою кандидатуру, але порадив на амбасадора людину, яку пізнав у Швеції. Це був Вержен, що згодом залишив такий блискучий слід в історії французької дипломатії (192).

Кілька разів перед від'їздом Вержен конферував з Григором в українських справах і обіцяв їх піддержати. Він виконав свою обіцянку до кінця.

В серпні 1756 року Григор дістав спільного листа з датою 25 травня від Нахімовського й Мировича з Бахчисараю. Вони висловлювали подяку «за Ваші останні турботи про інтереси нашої коханої батьківщини. Незважаючи на наш вік, ми також готові служити батьківщині, як і раніше. Цими днями прибув до хана московський старшина, що, між іншим, запропонував нам від імені цариці амністію та повернення маєтків. На все це твердо й непохитно ми відповіли, що не маємо ніякого довір'я, бо знаємо московську перфідію. Це розповів московський висланник запорозькому старшині, що супроводив його сюди. Отже вночі запорозький старшина прийшов до нас таємно і подякував від імені цілого Війська та України (він для цього і прибув у прибічній дружині московського висланника) за нашу запопадливість щодо порятунку нашої батьківщини, благав нас і надалі продовжувати працю. Він ствердив нам, що всі справжні козаки сумують по Вашому блаженної пам'яті Батькові, про смерть якого аж нині переконалися, бо не вірили московським звітам, вважаючи це черговою перфідією. Він розпитував про Вашу Милість і був дуже задоволений, що Ви продовжуєте діло Вашого Батька, за що прохав скласти Вам подяку. Від імені всіх тих, для яких громадські інтереси вище за все, він ствердив нам, що ціла козацька нація прагне лише одного: в зручний мент скинути ярмо Росії. Зі сльозами на очах розповів нам цей старшина, що московський уряд заселює козацькі землі чужинцями — волохами та сербами, що кошового отамана вивезено в кайданах до Києва й що козаки на Україні в одчаю не знають, що їм робити. Незабаром на Україні не буде вільного місця для природного населення.

Отже словами цього старшини накликаємо Вас працювати при французькому дворі, щоби спонукати Порту й хана прийняти під свою опіку Запорозьку Січ, бодай на тих умовах, як це зробив швед-

ський король Карл XII. Залишаючи Туреччину в 1714 році, він погодився з небіжчиком ЙМ Вашим Батьком, що Січ має залишитися вільною під опікою Порти й хана, та під гарантією шведського короля, замість якого міг би виступити нині французький король.

Ви були ласкаві порадити мені, щоб я змагав до гетьманського уряду на Україні, на нашій батьківщині, коли обставини й кон'юнктура сприятимуть цьому. Але коли за життя небіжчика ЙМ Батька Вашого я ніколи про це не гадав і не амбіціонував на цей уряд, то тим менше можу думати про це в такому пізньому віці... Відданий назавжди інтересам батьківщини, бажаючи лише дочекатися нагоди, щоб офірувати останню краплину крові для неї і довести їй мою вірність, я й п. Нахімовський молимо Господа, щоби Він дав Вам натхнення змагати до цього уряду. Ви в розквіті віку, користуєтесь опікою наймогутнішого монарха у світі, якому служите й який допоможе до здійснення наших планів. По всьому видко, що провидіння судило Вам славу, щоб Ви вибороли права та свободу для нашої дорогої батьківщини, проти російської тиранії й що Ви будете проводити козацькою нацією, згідно з її законами й справжніми інтересами» (193).

Одчай козаків, про який писали мазепинці, це була розпука з приводу утворення так званої «Нової Сербії» на Запорозьких Землях (194).

Французький уряд після інтервенції Григора наказав Верженові вжити заходів перед Портою і вказати, наскільки «Нова Сербія» небезпечна для Туреччини, бо цариця відкриває собі шлях до Чорного Моря. Одночасно Рульє, міністр закордонних справ, писав Верженові:

«Ви будете видавати від імені Його Величності щороку панам Мировичеві й Нахімовському, козацьким старшинам, що живуть біля хана, пенсію 100 піастрів. Одночасно вживете заходів перед оттоманськими міністрами, щоби молдавський господар виплачував їм пенсію, на яку мають диплом ще з часів гетьмана Орлика. Обидва ці старшини можуть, чи то самі чи завдяки своїм друзям, бути корисними в тій країні й Його Величність буде радий, якщо завдяки його опіці вони будуть задоволені з покращання їх ситуації» (195).

Вержен негайно розвиває енергійну акцію. Хан інтервеніював зі свого боку, і врешті диван запротестував проти колонізації України, загрожуючи війною. Задоволений таким успіхом, Вержен писав 6 серпня 1758 року Григорові, що «Туреччина знову починає розуміти вагу України для неї й бере на себе оборону козацької справи, як за часів славної пам'яті Вашого Батька».

Добився також Вержен успіху у особистих справах мазепинців: вони дістали навіть належну їм пенсію за всі роки, за які її їм не виплачували. Мирович і Нахімовський приїхали до Царгорода особисто подякувати Верженові. Останній мав з ними довгі розмови й ствердив, що вони занадто знесилені, щоб думати про що-небудь більш, як про те, аби прожити спокійно останні дні свого життя (196). Російський двір був іншої думки, бо «хотя,— писав канцлер Воронцов,—

весьма желательно б было, дабы извѣстные злодѣи, находящіеся в Крыму, могли каким случаем истреблены или украдены быть, но как сей способ есть весьма ненадежный, к тому ж и может за собою непріятныя слѣдствія нанести, я думаю, что лучше б было зовсѣм в презрѣніи оставить, толь болѣе, что никакого опасенія от их каверз имѣть не можно и они уже престарѣлые люди и скоро в гроб пойдут» (197).

Воронцову, дійсно, недовго довелось чекати.

Завдяки Верженові Григор врешті знайшов ще одну частину батьківського архіву. Один французький крамар у Царгороді, що мав справи з Маврокардато, уже звільненим з господарського уряду, оповість, що в нього переховуються якісь папери гетьмана Орлика. Негайно Григор пише 4 липня 1756 року важливого для історії Орликівського архіву листа до Вержена:

«Я не можу досі вспокоїтися, так ця вістка мене схвилювала. Це, може, найкращий день мого життя. Якби не служба Й.В., то я сьогодні полетів би на крилах до Царгорода. Папери й рукописи (écrits) мого батька, які я з сумом уважав вже пропалими, знайшлися. Дуже прошу дістати їх і вислати мені гінцем. Наскільки пам'ятаю, все це мало бути 14 грубих томів і містило: батьківське листування зі мною, з міністрами держав, що цікавилися нашою справою, ціле таємне листування гетьмана Мазепи, яке свого часу так пильно розшукували москалі, «Дедукцію прав України» мого батька, мемуари й проекти батька в справах України, а також пригоди життя мого батька, які він постійно, аж до смерті записував» (198).

Завдяки заходам Вержена папери прибули до Григора. Це й є папери архіву французького міністерства закордонних справ з Діарієм і Дентевільські, що ми знайшли. Але досить їх порівняти з реєстром, що Григор подає в листі до Вержена, аби побачити, що це не весь архів Орлика. Де «таємна кореспонденція Мазепи?» Де Діарій до кінця життя? Чи зникли назавжди ці високоцінні джерела нашої історії? Ніхто нічого досі не відповідає нам на ці питання...

Сам Григор уже жалівся Верженеві, що не дістав цілого архіву. Особливо скаржився Григор на втрату оригіналу українсько-турецького договору, що ще в 1742 р. якийсь жидівський крамар узяв у заставу від гетьмана: «Ох, перфідія жидівська! — пише Григор,— для якої високі державні інтереси нічого, порівнюючи з ґрішми!..»

* * *

Війна, що дістала в історії назву «семилітньої», розпочалася, й Григор виступив на театр військових подій. З тієї доби зберігся щоденник Григора, де він докладно записує день за днем події, навіть найдрібніші (199). З цього бачимо, як пильно Григор входить у життя своїх вояків — річ така рідка за тих часів. Недаремно й любили Григора у війську.

В лютому 1757 року Григор дістав ранг „Maréchal de Camp", брав

участь у нещасній для французів битві під Росбахом у Саксонії, стояв під Астембергом, причинився до зайняття Ганновера, був при Цімдергауфені й Лютцельберзі. У кінці 1758 р. дістав вістку про смерть Мировича й Нахімовського, що померли майже одночасно, протягом одного місяця вересня — в Криму.

«Це були,— писав Григор до своєї дружини,— останні свідки нашого славетного минулого, співробітники гетьмана Мазепи та мого батька, яким до кінця залишилися вірними. Вістка про смерть моїх старих друзів кинула мене у великий сум. З усієї фаланги, що хотіла визволити нащ край, я залишився один. Господь Бог лише знає — до якого часу» (200).

Цей лист був лебединою піснею самого Григора.

1 січня 1759 року французькі війська, на цей раз союзники цісаря, окупували Франкфурт-на-Майні, тоді вільне місто. На чолі окупаційної армії стояв маршал Віктор Франсуа де Брой, брат шефа Secret du Roi, а його помічниками були: князь Субіз, князь Каміл Лотарінзький і Григор Орлик. Військовим губернатором Франкфурта призначили графа Теаса де Тораса де Прованса (201). Він поселився на стародавній вулиці «Перекоп Оленів» у будинку цісарського радника Йоахіма Гаспара Гете. Сюди щодня заходили за ділом у своїх блакитних уніформах Брой, Субіз, Орлик, на яких дивилася з жадобою дитина, що згодом виросла на одного з геніїв — Вольфганг Гете; геть пізніше він описав цю французьку окупацію в своїх безсмертних споминах: «Dichtung und Wahrheit“*

Фрідріх Великий вирішив вигнати французів з Франкфурта, дорučивши цю операцію своєму найкращому генералові князеві Фердінандові Брауншвейзькому, який з армією рушив у похід і 13 квітня 1759 року — в саму Святу П'ятницю — підійшов до містечка Бергена, дві милі від Франкфурта, де розігралася битва, від якої залежала доля цілої Франконії (202).

Берген був у руках французів і захищав Франкфурт. Оточений стіною у 18 ступнів заввишки й три завгрубшки, маючи замок і церкву, Берген був, як на ті часи, досить солідним пунктом. Мале узгір'я, де йшла битва, мало у своїй отвертій частині до 1000 метрів ширини; ліворуч був ліс Вілбіл, праворуч — село теж з назвою Берген.

У самому Бергені французи розмістили 8 батальйонів, а поза містечком: у центрі кінноту, на правому крилі гармати, а на лівому — найбільші сили, а саме, 11 французьких батальйонів і два швейцарських, що служили у французькій армії. Усіма цими частинами на лівому крилі командував Орлик. Разом французів було 28.000, у Фердінанда Брауншвейзького — 40.000.

Битва почалася о 8 годині рано сутичками у лісі Вілбіл, а трохи згодом Фердінанд Брауншвейзький атакував французький центр. Атака була сильна, й після довгого спротиву французи мусили відійти

* «Поезія і правда» (нім.).

аж за мури Бергена. Ворожа армія наблизилася до містечка, незважаючи на гарячу гарматну канонаду. Було менш-більш полудне.

Тоді виступили на сцену батальйони Орлика. Як звичайно за тих часів, Григор був у парадній уніформі: блакитного кольору, з червоними вилогами, з трикутним капелюхом, на якому була біла кокарда, білосніжне жабо й усі його ордени. Довкола нього блискучі штабні. Тут були й обидва внуки Пилипа Орлика — Карл і Пилип Штайнфліхти, козак Кароль і січовики, яких імена, певно, назавжди пропали для історії.

Тоді Григор витягнув шаблюку і скомандував: «Вперед!». Старшини булави повторили команду, замаяли білі з лілеями прапори, і батальйони рвонули в атаку. Попереду сам Григор, маючи поруч себе Пилипа Штайнфліхта, що цього дня «виправдав усі надії».

Аж тепер почалася головна битва, бо кіннота вибігла з-під мурів Бергена. Та Фердінанд Брауншвейзький не витримав удару батальйонів Орлика. Коли сонце почало заходити, перемога Франції була повна. Армія Фердінанда, наполовину знищена, відступила в повному безладді. Ціла Франконія була від цієї хвилини в руках Франції.

Гете залишив нам у своїх споминах чарівне оповідання, як мешканці «Перекопу Оленів» реагували на вістки, що приходили цього дня з лінії фронту, такого близького. Бо поміж цими мешканцями були також прихильники Фрідріха Великого. Сам радник п. Гете також належав до них. Зате малий Вольфганг бажав перемоги французьким старшинам, яких бачив у їх будинку. Майбутній поет виліз навіть на найвищий поверх будинку, щоби «краще чути сальву* мушкетів». Хто не знає тої трагікомічної сторінки споминів Гете, де він описує поворот переможців, гнів батька, що кинув військовому губернаторові в очі: «Я волів би, щоби вас післали до всіх чортів, навіть, якби я мусив туди стрибнути разом з вами!..»?

Але Гете не розповів нам того, що ми тепер знаємо з інших джерел. Того самого дня 13 квітня 1759 року на вулицю «Перекоп Оленів» до хати радника Йоахіма Гете, до «найкращого будинку», привезли пораненого Maréchal de Camp. Був це Григор Орлик, якого поранила в шию брауншвейзька куля.

Хрещеник Мазепи в будинку Гете! Історія знає такі випадки, які найбуйніша поетова уява не в силі вигадати!

Тимчасом гінці помчали до Версалю: то була перша велика французька перемога в цій війні. Брой підкреслив у своїй реляції, що Григор вирішив долю битви. 25 квітня гінець привіз з Версалю нагороди. Найвища була для Григора, якого король зробив генерал-поручником (203).

Попереду був маршальський жезл. Та сонце не всміхнулося героєві. Григор, мабуть, захутко встав з ліжка, бо 1 серпня того ж року він уже був у нещасливій для Франції битві під Мінденом. А 14 листо-

* Залп.

пада 1759 року «граф Григор Орлик, генерал-поручник, кавалер шведського ордена меча і св. Луї помер у Діючій армії...» (204).

Ось так у чужій країні за чужу справу помер син гетьмана Орлика, якому доля не дозволила жертвувати життя за батьківщину. Помер між чужими людьми, хоч і такими, що високо шанували цього видатного українця. Далеко від запашних Дніпрових степів, на берегах старого Рейну помер той, якого хресним батьком був Іван Мазепа.

І не покрила червона китайка його очей і не виросла червона калина на його могилі. Покрили його прапором з білих лілей і під старий французький жалібний марш Люллі ховали генерал-поручника Орлика...

Могила Григора, як і ціла низка інших славетних українських могил, на чужині невідома. Де Брой писав до графині Орлик, що її чоловіка поховали «у діючій армії біля Міндена на Рейні» (205). Але де? Я їздив у Франкфурт, у Берген, у Мінден, але нічого не міг знайти: стільки разів тут після того билися, що годі відшукати могилу Орлика, як, мабуть, ніколи вже не найдуть і могили його батька, гетьмана Пилипа Орлика.

Читач, що дійшов до цих рядків, не потребує довгих коментарів до значення Григора Орлика в нашій історії, й тому будемо на цьому місці зв'язні.

Григор Орлик поруч з батьком протягом 30 років — цього досі не знали — піддержував зв'язок з найкращими українськими державниками і завдяки цьому ідеї Мазепи не завмерли остаточно в краю після катастрофи. Акція Орликів за кордоном, що спиралася на першорядні чинники європейської політики й яку знав російський уряд, не дала змоги останньому, як він цього хотів, приборкати після Полтави остаточно українську автономію. Аж тоді, як Григор помер і активних мазепинців не стало за кордоном, події пішли швидко, й українська автономія казала на себе довго ждати.

В Європі Григор захищав Україну в добу, одну з найстрашніших нашої історії. Ніколи Пилип Орлик, фактично інтернований, хоч і почесно, в Солуні, оточений царськими шпигунами, не міг би розвинути такої широкої акції без свого улюбленого Телемаха. А після смерті батька Григор стає єдиним оборонцем України в Європі й довго ще, аж до часів Наполеона, традиції Григора Орлика житимуть у французькій закордонній політиці, як класичні зразки думки Верженa: «Козацька нація ненавидить поляків так само, як і москалів».

Ці рядки писав Вержен 17 років по смерті Григора, визнаючи, що «ніхто у Франції не був таким знавцем козацьких справ, як небіжчик граф Орлик» (206).

* * *

В останніх днях грудня 1759 року невеличка процесія під'їжджала по гарній країні Марни до замку Дентевіль. Було тут кілька старшин полку Григора, кілька козаків зі стареньким Каролем, що пережив усіх мазепинців, обидва Штайнфліхти й «старшина королівського дому».

Драгун вів коня Григора, а Кароль у касеті мав його ордени. Карл-Густав Штайнфліхт ніс шаблюку свого вуйка.

Коли процесія наблизилася до замку, розігралася сцена, що з часів феодалізму збереглася в традиціях Дентевіля. «Старшина королівського дому» вдарив тричі у ворота замку, а драгун заграв у сурми. Мажордом замку з'явився на звідному мості й голосно запитав: «Чого бажаєте?»

— Бачити високомогутню паню графиню Олену Орлик Ле Брюн-Дентевіль!,— відповів «старшина королівського дому».

— Чому хочете порушити спокій Високомогутньої графині Олени Орлик Ле Брюн-Дентевіль, яка в жалобі глибокій оплакує свою незамінну втрату?

— Ми привезли королівського листа й бойового коня Високомогутнього Пана Графа Орлика, генерал-поручника армії Його Величності, кавалера ордену св. Луї.

На звідному мості заграла сурма, сторічні ворота широко розчинилися, й процесія в'їхала в двір замку.

У великій святочній залі, вдягнена вся в жалобу, вдова, стоячи, зустріла королівського посланця з його дружиною. Старшина Людовіка XV наблизився та, знявши капелюх, уклонився й передав графині Орлик листа з королівською печаткою.

Людовік XV писав:

«Madame, я втратив досконалого шляхтича, Франція сміливого й видатного генерала, ім'я якого залишиться в славетних анналах армії. В безмежному горі, що Вам трапилося, знайдіть розвагу в цьому моєму признанні, що пан граф Орлик помер, як слід умирати людині його роду й гідності».

Знову заграли сурми, й на високій вежі Дентевільського замку з'явилися два прапори: один жалобний, другий з гербом Дентевілів і Орликів.

Піввіку тому в другому кінці Європи гриміли гармати, важкі ворота бендерської твердині замикалися й спускали гетьманський прапор. Там помер хресний батько того, чий герб колихався тут на вежі Дентевілів...

Олена Орлик пережила свого чоловіка на 16 років. Вона дістала поважну на ті часи щорічну платню 4000 ліврів, а Марія Тереза дала їй орден Зоряного Хреста. Коли в 1768 році Вержен у Царгороді врешті добився того, що Порта проголосила війну Росії, він писав до графині Орлик: «На жаль, Ваш чоловік не дожив до цього дня...»

15 грудня 1775 року «Gazette de France" сповіщала з Версалю:

«Луїза-Олена ле Брюн де Дентевіль, дама ордена Зоряного Хреста цісаревої-королеви (207), вдова Петра-Григора графа Орлика де Лазіска (208), генерал-поручника Армій королівських, кавалера св. Луї, Великого хреста Шведського меча, генерал-ад'ютанта небіжчика ЙВ польського короля (209) померла в цьому місті 12-го цього місяця».

Дітей Орлики не мали, й через брата Олени замок перейшов врешті до сучасних його господарів.

Надзвичайне враження робить резиденція Григора Орлика, що майже не змінилася за двісті років. Тут саме згадуєш надпис, що Марія-Тереза наказала вигравіювати на один з воріт Зальцбурга: «Te saxa loquatur“ (Це каміння ґоворитиме про вас). Так, тут усе говорить про Григора, починаючи від каменів двору, по яких ходив він, вийшовши з бюро, де писав свої спомини, й кінчаючи бібліотекою, де робив записки для своєї історії України.

Суворий час пройшов над усім цим, але справа, за яку боровся Григор, не загинула. «Козацька нація» перетворилася в Українську націю, яка бачила ще більше «тиранства» ніж ті, проти яких виступав Григор. Але вона, всупереч усьому і всім, розірвала свої кайдани і в нових формах життя входить у родину вільних народів. Вона переможе остаточно на всьому її просторі, бо, кажучи словами Орликів, її справа — «справедлива справа».

І в Пантеоні української історії запишуть на одній сторінці імена Івана Мазепи, що «знехтував усім для свободи свого народу»,— Пилипа Орлика, що «з завзяттям переносив до кінця своїх днів найбільш жорстокі нещастя», а разом з ним ім’я його улюбленого сина й вірного помічника, що, маючи 7 років, покинув батьківщину, а «залишився вірним високим принципам славетної пам’яті гетьмана Мазепи».

Писано: 1920—1930 у Франції.

ПРИМІТКИ

1) Латинський текст цього метричного відпису такий:

*Quoniam generis sui documenta illi quorum interest non facile inveniunt; verum invenire suam originem et legitime nascendi Testimonium habere tenentur. Id vero Testimonium sacerdotes ex Libris Baptizatorum in suis Ecclesiis contentis, petentibus extradere nituntur. Quapropter et ego Basilius Decanus Baturinensis aliquoties postulationibus devictus, ut perhiberem Testimonium de Illustri Prosapia et genere Illustris Magnifici Gregory Orlik cujus votis annuendo, haec de illo fideliter significo, juxta contenta in Libro Baptizatorum ad Meam Ecclesiam. Die 5. IX. anno Domini 1702 Ego sacerdos Basilius, Parochus et Proto... Ecclesiae Baturinensis baptizavi Infantem cui nomen Gregorius Parentum legitimorum Filium Illustris Magnifici Domini Philippi Orlik et Annae consortis ejus legitimi, de Domo Illustrium Hercicorum. Parentes de sacro fonte levantes fuerê Illustrissimus Ioannes Mazepa Dux Cohortis Zaporoviensis it Illustrissimus Dominus Ioannes Chananenko cum Illustri Magnifica Domina Koczubeykova cui nomen Fides. Cui Testimonio ubique ut detur fides, proprio sigillo munio manuque mea subscribo. Datto in urbe Baturin Die 20. Martii Anno Domini 1748.

'Basilius Decanus Baturiensis ad Aedes S. Nicolai Episcopi'.

Український (кирилицею писаний) і латинський відпис переховуються в архіві Дентевілів. Цей відпис дістав Григор у 1750 р., коли потребував його для призначення за ним графського титулу у Франції. Цей метричний відпис ми знайшли у 1922 р. Кілька років пізніше др. Богдан Барвінський, розшукуючи в галицьких та львівських городських і земських актах документи до побуту Ганни Орликової в Станіславові, віднайшов подібну метричну посвідку Григора Орлика, яку й видрукував в «Ювілейному Збірнику на пошану акад. М. С. Грушевського», Київ, 1922, 1, 239. Це облятований 24 січня 1752 р. в галицькій городській канцелярії самою Орликовою відпис метрики. Текстуальна подібність документів Дентевіля й Львова, та майже один і той же час їх появи (1750 р. у Парижі, 1752 у Львові), дає нам підставу думати, що самий відпис дістала Ганна Орликова з Батурина, який і переслала синові.

Дата хрестин Григора подається тут як 5 листопада стар. стил. тобто 16 нов. стил., але гетьман Орлик у своєму «Діарії» подає дату народження свого старшого сина як 21 листопада нов. стил. Пилип Орлик нотував цю дату в 1723 р. на пам'ять, тоді як парох Василій мав під рукою церковні записи.

Є й інші суперечності між записами Пилипа Орлика та метрикою Григора. У батька Орлика читаємо: «21-го листопада зі середи на четвер у 1702 році в Батурині, коли я був у Свейській кампанії, народився на світ син мій, Григор. Тримали його до хресту гетьман і кавалер Іван Мазепа і Любов·Кочубеївна».

Отже в Орлика зовсім промовчаний Ханенко, а Любов Кочубеєва, дружина Василя Кочубея, називається «панною». У метриці згадана «Вѣра». Точно пояснити ці суперечності, за браком відповідних джерел, за кордоном нам не вдалося; все ж припускаємо, що хресна мати Григора була Любов Кочубеєва.

Цікаво, що в метриці Мазепа називається просто «гетьман війська Запорозького», без жодних згадок про царя. Ледви чи такий був запис у титулі під 1702 р. чи не змінив її парох Василь? Останній мусив бути в 1748 р. дуже поважного віку, і той факт, що він видав метричний відпис людині, голова якої була оцінена Петербургом на вагу золота, показує політичні симпатії «протопресбитера» Батуринської церкви.

2) Л. О. Окиншевич «Звідомлення про відрядження до Москви». Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. III. Київ, 1927, стр. 360.

3) У Биховському поході, де козацькими силами командував наказний гетьман стародубський полковник Миклашевський. М. Костомаров: Мазепа. СПб. 1905, стр. 525 в XVI томі повного видання творів.

4) Пилип Орлик одружився з Анною Герцик 23 листопада 1698 р. в Полтаві. В 1747 р. Григор Орлик зложив замітку про свою генеалогію (Замітка ця переховується в архіві Дентевілів). За нею, першим з роду Орликів був Станіслав Орлік у 1121 р., прародич обох родин, що потім поселився на Шлезьку та в Польщі. Тут же переховується оригінальний диплом цісаря Фердінанда із 12 липня 1624 р. «Графові Орликові з Моравії».

В ці часи рід Орликів уже розділився на дві вітки: одна залишилась у цісарських володіннях, а друга жила в Польщі, куди, видно, емігрувала ще за гуситських воєн у XV віці.

У грамоті цісаря Фердінанда читаємо, що «Орлик на слов'янській мові означає орла і що на Угорщині ця родина має ім'я Olach».

З найближчих своїх предків Григор цитує Яна Кристофа Орлика, що помер у 1592 р. і був одружений з Беатою з Бучача, з роду Пилява, дочкою польського воєводи. Сином їх був Степан Орлик, який помер у 1636 р. (Григор покликується тут на Несвіцького, стр. 740). Сином останнього знову був Степан Орлик, убитий під Хотином 11 грудня 1673 р. в 51 році; маєток його був біля Смоленська (Григор тут робить примітку, що постанови сейму 1660 р., стр. 18 вихваляють відвагу Степана Орлика).

Цей Степан Орлик мав двох синів; старшого, теж Степана, який помер бездітним, і другого, Пилипа, гетьмана України. За тим же Григором, Пилип Орлик вчасно продав батьківський маєток на Мінщині і емігрував на Україну (Правобережну).

З боку матері Григор подає такі відомості: Павло Герцик, гадяцький староста на Україні, зі старої литовської шляхти з роду Любеч, помер у 1640 р.; одружений був із Софією Лащинською, зі старого волинського роду «Wierzbna», що померла в 1632 р. Син його Павло, полтавський полковник, помер у 1699 р. і похований у Києві. Дочкою його була Анна Герцик, мати Григора.

Коли щодо даних, поданих Григором, з батьківського боку не можна нічого додати, бо інших джерел взагалі бракує, а нечисленні згадки в деннику Пилипа Орлика і в архіві Дентевілів не суперечать твердженням генеалогічної замітки гетьманича, то зовсім інакше справа стоїть з генеалогією Герциків.

«Павло Герцик, гадяцький староста на Україні (не забудемо, що оригінал Григорової замітки складений французькою мовою), чиста фантазія. Правда, зовсім інша, знаходиться в «Записці Кочубея на Орлика», поданій у лютому 1708 р. Москві. «Герцикъ, жидъ з Умани зашолъ въ часъ блиской войны до Полтавы, и там скуповалъ лисицѣ, тхорѣ... и застало его тамъ дѣло войны Хмельницкой, гдѣ, яко всюда, жидов быто, такъ и ему тая-жь смерть мѣла быти, но онъ... зложился крещеніем... и названъ въ святомъ крещеніи Семеном». (Д. Бантышъ-Каменскій, Источники... ч. II, стр. 164). Син цього Семена і був полтавський полковник Павло Герцик.

Ледви чи Григор Орлик щось знав про жидівське походження Герциків. Беручи на увагу ті часи, треба припустити, що генеалогія з «гадяцьким старостою на Україні» зложена була в родині Герциків ще до Григора Орлика.

5) «...Я убо єдин иноземець тайну тую вѣдал». Письмо Орлика къ Стефану Яворскому. «Основа», 1862, X, стр. 27). Або «...понеже царскому величеству будучи иноземцемъ и пришелцемъ в Украйну, а ни на вѣрность, никогда не присягалемъ». Ibidem, стр. 19—20.

6) Ibidem.

7) Про перебування Карла XII в Бендерах, крім тогочасної джерельної періодичної преси, крім спеціяльних, головне, шведських видань, найцікавішими щодо побутової сторони треба вважати: «Історія Карла XII-го», Вольтера; далі важні:

A. de la Mottrayes. Travels through Europe, Asia and into Part of Africa... London 1723, 2 vol. fol.; Mémoires pour servir á l'histoire de Charles XII, roi de Suéde, par W. Theyes. Leyde 1722, 8°; Storia del soggiorno di Carlo XII in Turchia scritta dal suo primo interprete Alessandro Amera e publicata dá N. Jorga. Bucarest, 1905, 8°; Voyage du chevalier de Belerive au camp du Roi de Suéde á Bender en 1712. Publié avec notes par Demarsyn. Paris, 1872, 8°; Fragments tirés de chroniques Moldaves et Valaques pour servir á l'histoire de Pierre Le Grand, Charles XII... par M. Kogalniceon. Jassi, 1845, 2 vol. 8°; Les anecdotes de séjour du roi de Suède á Bender ou Lettres de M. le Bon de Fabrice pour servir d'éclaircissement á l'histoire de Charles XII, Hambourg, 1760, 8°.

8) Девлет Гірей мав 62—63 роки; це була розумна й тонка людина» (La Mottrayes, II, 28—29).

9) Альфред Єнсен: «Орлик у Швеції». Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. vol. 92, ст. 6.

10) Лист до батька з 1731 р. («Діярій» Орлика).

11) D. 20 Novembris (1717) habe ich 2 Russchische Bücher gelent Eine Wetbuch, andere Liturgia Sacra heisen. Gregorius Orlik, restit 25 oct 1718.

D. 23 (Nov. 1717) hab ich von Bibliothec gelenit Ein Gramaticam Iustii Lipsi Epistolas und Epistola Ciceronis Junii und Adania. Gregorius Orlik rest. 27 Nov. rest. 31 Jan. 1719.*

Manutius in Ciceronis Orationes Pontani pro gymnasmata 2 Thomi d. 27 Novembris Anno 1717. Gregorius Orlik Manutius och pars posterior af Pontano intef. d. 5. Febr. 1718. Pars prior restit. d. 31 Jan. 1719.

D. 14. Mai (1718) hab ich aussgelent Ciceronis Episto Orationes Th.: I. Greg. Orlik, restit d. 25. Oct. 1718.**

Подаємо цю виписку текстуально, як надіслала нам університетська бібліотека в Лунді. Як бачимо, тут мішана німецько-латинсько-шведська мова. Григор нібито писав тут німецькою мовою.

12) Єнсен, op. cit.

13) Всі відомості про цю подорож беремо з «Діарія» Пилипа Орлика.

14) Сборникъ статей... Кіевской комисіи... 1916, вип. 11.

14а) У 1725 р. Григор зі своїм полком стояв в селі Кемберг. («Діарій» П. Орлика, 2.IV.1726).

15) Анастасія Пилипівна Орлик, заміжня генералова Штайнфліхт, померла в 1728 р. у Кілі, в Гольштинії.

16) Мова йде про переговори з російським урядом, що Орлик тоді вів через гольштінське представництво у Петербурзі.

17) Замішаний у пертрактаціях Карла XII і Мазепи, Понятовський був у Бендерах у тісних зносинах з укр. еміграцією і залишився на ціле життя приятелем Орликів.

18) З цього року в архіві фран. Мін. зак. спр. (Correspondance Consulaire, Salonique) переховується лист Пил. Орлика, який вітає «короля Станіслава» з нагоди шлюбу його дочки з Людовіком XV.

19) Цюліх, старий Каролінець, командував у 1709 р. полком франц. драгунів у шведській армії і вирушив разом з Орликом у 1711 р. на Україну. Fabrice, loc. cit. 48) пізніше барон і генерал-лейтенант, комендант Штральзунду, а потім посол у Варшаві.

20) Імена цих старшин не збереглися. Про цей епізод у меморіалі Григора Орлика до Геди, шведського посла у Парижі у 1730 р. (Арх. Дентевілів).

21) Французького амбасадора у Царгороді називали «віце-султаном», а турки про нього говорили, що «тримає в своїй кишені всіх інших франксвких (тобто християнських, І. Б.) амбасадорів».

22) Theatrum Europaeum... Franckf., 4°, vol. XV., st. 268.

23) Antoine-Felix marquis de Monti, народився у Болоньї 29.XII.1684. Під час регентури Філіппа Орлеанського займав дипломатичні посади.

24) Архів франц. Міністерства зак. справ. Cor. Pol. Pologne, депеша Монті з 11 листопада 1729 р.

25) Pierre Boyé, заслужений франц. історик Станіслава Лєщинського, у своїй класичній праці «Un roi de Pologne et la couronne ducale de Lorraine». Paris, 1898, 8°, називає Бартеля (Barthel) «лівонцем», не знаючи, хто заховався під цим іменем (Стр. 148). Сучасник цих подій адвокат Barbier в щоденнику, яким Boué користувався, говорить про якогось «шведського шляхтича», але не знав його справжнього прізвища, бо сам, як і широкий загал, не міг цього знати.

---

* 20 листопада (1717) позичив 2 руські книжки: «Молитовник» і «Святу Літургію». Григорій Орлик, повернув 25 жовт. 1718.
23 (лист. 1717) позичив у бібліотеці «Граматику» Юстія, «Листи» Ліпсія і «Листи» Ціцерона, Юнія та «Прислів'я». Григорій Орлик поверн. 27 лист.; поверн. 31 січ. 1719. (нім., лат., швед.)

** Мануція, та «Промови» Ціцерона, «Вправи» Понтана, 2 томи, 27 листопада 1717. Григорій Орлик. Мануція, а також наступну частину Понтана взяв 5 лютого 1718. Частину попередню повернув 31 січня 1719.

14 травня (1718) позичив Ціцерона «Листи і промови». т. 1. Григорій Орлик повернув 25 жовт. 1718. (лат., швед., нім.).

Улітку 1920 р. ми надіслали до п. Воуé архівні нотатки щодо особи Бартеля — Орлика і в своїй останній праці «La cour Polonaise de Luneville», (Nancy—Paris—Strasbourg, 1926, 8°) лотарінзький історик, подаючи записки (ст. 216—7) визнає, що Бартель це справді Григор Орлик.

Геть пізніше ми знайшли в архіві франц. Мін. зак. справ документ, що остаточно вирішує це питання. Документ цей — депеша Монті з 7 січня 1732 р. (Pologne, Cor. Pol. vol. 197) до кардинала Флері такого змісту:

«...Le fils du général des Cosaques M. Orlik qui **sous le nom de Barthel** (підкреслення наше) officier suédois, a été persuadé par le Palatin de Kiov, le Maréchal de la Couronne, le Primat de faire un voyage en France.

1. Représenter au Roy Stanislav les desseins de Roy Aoguste de former le projet á mettre son fils sur le trone.

2. Obtenir de la Cour de France des recommandations á l'ambassade de France á la Porte pour que celle-cy favorise son pére qui est á Thesalonique dans son dessein a propos de l'Ukraine, pour avoir une liaison avec les Cosaques»...*

Розкішно видана в обмеженій кількості примірників праця *La Cour Polonaise...' взагалі перша у французькій мові подає за нашими архівними записками відомості про Григ. Орлика. На жаль, у цих записках чимало друкарських помилок, а також і ті трапилися наслідком не скрізь вірного зрозуміння автором наших рукописних записок. Коректи цих записок ми не бачили, бо загубили на кілька років зв'язок з п. Воуé, не могли ми через це і подати відомості про те, що знайшли пізніше в архіві Дентевілів.

Воуé, між іншим, подає (ст. 213) рік народження Григора, як 1698 і цю дату ми йому подали, бо в 1920 р. не було ще в нашому розпорядженні денника Орлика та архіву Дентевіля, а знайшли ми цю дату в архіві Військового міністерства.

26) 23.IX.1725 р. утворено Ганноверську Лігу, в склад якої ввійшли Франція, Англія, Голландія та Прусія. Завданням Ліги було утримати в силі утрехтські трактати. Про зносини Орлика з Лігою див. наше «Гетьман Пил. Орлик і Франція», Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, том 134—135.

27) «Pro Memorial» разом зі шифрованою депешею Монті в архіві Мін. зак. спр. Pologne, Cor, Polit. vol. 184, під датою 1.IX.1729. Її копія трохи відмінна від оригіналу. Ibidem, vol. 185, fol. 131.

Про цей меморіал згадує Віленев з Царгороду 5.IV.1730, Tirquie, Cor. Polit. vol. 81.

28) Ці подробиці знаходимо в листі Григора до батька з 2.XII. 1729 р. Пашпорт на ім'я Бартеля є в архіві Дентевілів.

29) Pierre de Nolhac: Louis XV et Marie Leczinska. Paris, 1920, st. 4—6.

30) Лист з 6.XII з Шамбору.

31) Лист з 8.XII.1729 р.

32) Mémoires d'Argenson, T. XII, st. 45.

33) Recueil des instructions aux ambassadeurs de France, Pologne, T. 11, CT. 16.

34) Див. наше «Гетьман Пил. Орлик і Франція».

35) Клаузула ця звучала: Poloniae atque ei adhaerentibus cosacis et Zaporoviensibus et iis cosácis qui serenissimo Hano Crymeae domino Deuletgeraj confederati sunt ex parte Cari nulla in posterum molestia fiat, sed ut a longa annorum serie nullum ius habuit in illis locis ita modo ex iis omnibus sese subtrahere debeat.»**

---

* «...Син гетьмана Козаків п. Орлик під ім'ям Бартеля, шведського офіцера, був переконаний київським воєводою, коронним маршалком, примасом у тому, що треба здійснити подорож до Франції.

1. Змалювати королю Станіславові наміри короля Августа посадити на трон свого сина.

2. Одержати від французького королівського двору рекомендації для французького посольства в Порті, аби воно сприяло його батькові, який знаходиться в Тесалоніках, у його намірах щодо України нав'язати контакти з козаками...

** Польщі, а також прилеглим до неї Козакам і Запорожцям, які з найяснішим Ханом Кримським, паном Девлет-Гіреєм є в союзі, з боку Царя, який від довгих років не мав жодного права у всіх цих місцях, і надалі не повинно бути ніякої кривди, так і ніякого втручання у всі ці справи. (лат.).

36) Арх. Мін. зак. спр.: Cor. Pol. vol. 186.

37) Докладно про Суассонський конгрес наше: «Гетьман Пилип Орлик і Франція».

38) Пор. лист Станіслава Лєщинського до Монті з 23.1.1730 р. Арх. фран. Мін. зак. справ. Pologne, Cor. Pol, vol. 187.

39) Лист в архіві Дентевілів. Про цей епізод докладно в нашій розвідці «Вольтер і Україна» в «Україна», Київ, 1926; 1. стр. 34—42.

40) «Вольтер і Україна», стр. 37.

40а) Анастасія Штайнфліхт з Орликів (1699—1728).

40б) Петра II.

41) Виписки з усіх листів у щоденнику Орлика.

42) Жан-Франсуа де Тур де Віленев, французький посол у Туреччині до 1741 р., якого місія, за словами німецького орієнталіста Гамера, була найбільш блискучою та успішною у франко-турецьких зносинах протягом трьохсот років (III.LXVIII). Віленев визначався високою чесністю і непідкупністю, на ті часи речі досить рідкі у дипломатів. Помер Віленев у 1752 р. у Марселі. Див. Albert Vandal: Une Ambasade françaice en Orient sous Louis XV. La mission du Marquis de Villeneuve, Paris, 1887.

43) Франц. Мін. зак. справ.: Pologne, Cor. Pol. vol. 188, fol. 71.

44) Ibidem. Turquie, Cor. Pol. vol. 81.

45) Реляція Віленева Шовеленові з 9.IX.1730. Bibliotheque Nationale Fonds français, 7178.

46) Польський оригінал листа в архіві Дентевілів.

47) Натяк на грецьке походження фанаріота Маврокардато. Гетьман дуже скептично ставився до греків, яких пізнав у Солуні.

48) Польсько-латинський оригінал у Дентевілів, відпис у «Діарії» гетьмана.

48а) Оригінали всіх трьох листів в архіві Дентевілів і архіві франц. Мін. зак. справ, відписи у «Діарії» Пилипа Орлика.

48б) Граф Клод-Александр де Бонневаль (1675—1747), франц. генерал стародавньої родини, потім на службі цісаря і нарешті отуречився, діставши титул паші від Ахмета III; його отуречення було великим скандалом в християнській Європі 18 століття.

48в) Соловьев, op. cit. XX. CT. 74.

48) Архів Дентевілів.

48д) Національна бібліотека франц. Nr. 07178.

48е) Архів Дентевілів.

48з) «Діарій» П. Орлика.

48ж) Мін. зак. спр. Turquie, Cor. Pol. vol. 83, fol. 117.

49) У 1731 р. морський міністер Морепа доручив ескадрі Труена бомбардувати береги Алжіру й Тунісу, в обороні нападів, від яких страждали південні землі Франції. З червня Гюі де Труен був в Алжірі, де примусиив бея визволити захоплених невольників, те ж саме він зробив у Тунісі. Потім ескадра відвідала Александрію, Сен-Жан-д'Акр, Саід, Александрету, Тріполіс у Сірії, Кіпр, острови Архіпелагу і нарешті Смірну, де і знайшов її Григор. Гюі де Труен помер 26 вересня 1736 р. Про цю місію див. рукопис, що переховується в бібліотеці гідрографічного відділу франц. Морського міністерства Journal de la Compagne des quatre vaisseaux du Roi L'Esrérance, le Léopard, le Toulouse et l'Alcyon, armés á Toulon en 1731, commandés par M. Du Guay-Trouin, lieutenant—general des armées navales de Sa Majesté, ayant pavillon quarré a l'artimon.

Там же і корабельний журнал, на який покликаємось. Цікаво, що Григор наводить батькові спомини Труена про його кампанію в Бразилії. Перше їх видання з'явилося в 1730 р. під назвою: Memoires de Du Gué—Trouin, cher d'escarde des armées de S. M. T. C., Amsterdam, 1730. 8°.

Можливо, що примірник цих споминів Григор знайшов на кораблі.

50) Всі ці подробиці з листа Григора до батька в Тулону. Відпис у «Діарії».

51) Meszek, або Meszech, або Meschek, був правою рукою Станіслава у Франції.

51а) Лист з Ліона. В паперах Орлика. Архів фран. Мін. зак. справ.

52) Арх. фр. Мін. зак. спр. Turquie, Cor. Pol. 1731.

53) Пилип Орлик приятелював і листувався з Ракочі, теж тоді емігрантом у Туреччині на Родосто; цим, мабуть, пояснюється згадка в меморіалі про особу лідера угорських сепаратистів.

54) Арх. Мін. зак. спр.: Cor. Pol. Russie.

54а) Апостол був обраний, бо Петербург боявся закордонної акції Орлика, який мав ще й чимало прихильників на Україні. Але без огляду на твердження Орликів — треба знати, що Апостол робив усе, щоби зберегти автономію України. Сучасний нам історик може спокійніше, ніж Орлики, оцінити роль Апостола й ствердити, що «без сумніву, він щиро бажав добра своїй Україні... треба пам'ятати, як трудно було здобутися на яку-небудь твердшу політику, маючи навколо себе нові покоління українського громадянства, виховані в московській школі, зневірені в можливості не те що боротьби, а й просто якогось гідного поводження...» (М. Грушевський: Ілюстрована історія України, Київ, 1907 р., с. 404).

55) Ibidem. Cor. Pol. Turquie, vol. 107, fol. 137.

56) Франц. відпис грамоти в «Діарії» Орлика.

56а) Ibidem.

57) Французький амбасадор в Царгороді під час пертрактацій Орлика 1711—1712 рр.

58) Бася Орлик подала 2 січня 1731 р. шведському королеві Фридерікові супліку німецькою мовою. Вона підкреслювала, що родина її в Кракові дійшла до вбогості й обтяжена боргами і що батько, живучи в Туреччині, не може нічим допомогти їй... (Єнсен, op. cit. стр. 19).

59) Bibl. Nat. Fonds français, N. 7177.

Також архів франц. Мін зак. справ: Turquie, Cor. Pol. Депеша з 3.IV.1732 р.

60) В архіві франц. Морського міністерства переховується меморіал цього самого Главані про запорожців у Криму з часу 1728—1730 р.

61) Фр. Мін. Зак. спр.: Turqui, Cor. Pol. Депеша Віленева з 6.VII.1732 р.

62) Послідуючи всі таємниці франц. дипломатії в Туреччині, де Ларія був у центрі всіх справ протягом 40 років. Амбасадори мінялися в Царгороді, він, жива традиція, залишався на своєму місці.

63) Усунений Великий Візир Топал-Осман-паша був сміливим вояком, щасливим вождем і державним діячем великого розуму. У вік занепаду своєї раси він був винятковим явищем. Він розумів небезпеку, якою загрожує Москва, й явно готувався до боротьби. Це був великий друг Франції; в молоді роки французький старшина врятував йому життя, й з того часу до смерті був він відданий Франції. «Ви можете написати королеві,— казав Осман-паша Віленеву,— що коли б навіть султан вибрав Великого Візира поміж французами, цей візир не мав би більше французького серця, ніж я».

64) Наступник Османа-паші.

65) Архів Дентевілів.

66) Архів фр. Мін зак. спр.: Папери Орлика.

67) Франц. відпис листа в «Діарії» Григора.

68) Архів фр. Мін. зак. спр.: Turquie, Cor. Pol. vol. 86. fol. 203.

69) Ibidem, fol. 219.

70) Франц. відпис листа з Бахчисараю в архіві Дентевілів.

71) Michalonis Litvani de moribus Tartarirum, Litvanorum et Moskhorum, 1615. Базель.

72) Німець Манштейн, старшина російської служби, що брав участь у російській кампанії в Крим, склав в 1736 р. з наказу генерал-фельдмаршала Мініха, опис Бахчисараю. Видруковано вперше в «Рус. Старина» в Петербурзі в 1875 р.

73) Опис палати беремо з Манштейна.

74) Опис аудієнції у франц. листі Григора до батька з 23 листопада 1732 р. з Царгорода в архіві Дентевілів. Відпис у «Діарії».

75) Татарський оригінал у Дентевілів, франц. відпис, яким користуємось, у «Діарії».

76) Оригінал франц. мовою у муз. Дентевілів.

77) Григор має на увазі трагічні дні втечі через Дикі Поля після Полтави.

78) Лист з 26-го листопада 1732 р. Відпис у Дентевілів. Про питання, де була Січ доби 1709—1734 рр., див.: Д. І. Яворницький, Історія Запорожских Козаков, т. 1 (вид. 2) стр. 134; II. 542—547 А. А. Скальновській. К Исторіи Запорожья, «Кіевская Старина», 1882, т. III, стр. 178; П. А. Иванов, Матеріялы по исторіи Запорожья XVIII в. Записки Одеского Общества Истор. т. III, стр. 63.

79) Фр. Мін. зак. спр.: Pologne, Cor. Pol. vol. 227.
«Détail des voyages que j'ai faits pour le service du Roi...»*
80) Фр. Мін. зак. спр. Cor. Pol. Turquie vol. 84, 86; Pologne, vol. 206.
81) Фр. Мін. зак. спр. Cor. Pol. Turquie vol. 87, fol. 96.
82) Фр. Мін. зак. спр. Cor. Pol. Pologne vol. 227. „Détail des voyages..."
Всі патенти Григора знаходяться в музеї Дентевілів.
83) Фр. Мін. зак. спр. Cor. Pol. Pologne vol. 207.
84) Рукопис у Британському музеї: Additional Manuscripts 33066, fol. 415; 32782 fol. 134, 135.
85) Про цю подорож див. рукописи Арсеналу: N. 6622 (Recueil de lettres du Garde de sceaux Chauvelin au Maréchal du Bourg. 1733—1738; бібліотеки Мазаріні: N. A. 15413 (Recueil de piéces sur les affaires de Pologne par rapport au Roi Stanislas et á son élection); Національного архіву. Série K. Lettres de Stanislas á Marie Leczinska (1733—1736); Міністерства закордонних справ: Pologne, vol. 2, Mémoires et Documents. Порівн.: Boyé: Un roi de Pologne et la couronne ducale de Lorraine, Paris, 1898.
86) Мін. зак. справ: Cor. Pol. Rologne, vol. 227. „Détail des voyages..."
87) Архів Військового міністерства. Тека Григора Орлика.
88) З дня 24 вересня 1733.
89) Barbier; Journal historique et anecdotique du régime de Louis XV. Paris, 1857, LV, 7.
90) Pierre Boyé, там же, теж не знав імені гонця.
91) „Epée pour M. Hag". Cor. Pol. Pologne, vol. 208.
92) Мін. зак. справ: Cor. Pol. Turquie, vol. 87. Пор. також лист Станіслава з Данціга з 27 жовтня 1733 р. до його міністра Гулена: «Бартель повернувся і подав мені приємну звістку, що лишив Вас у Шамборі ангелем-хоронителем королеви (польської) „Lettres enédites du Roi Stanislas... á Jaques Hulin... par Pierre Boyé", ст. 54.
Лист цього ж Hulin'a до Флері про Григора в Мін. зак. спр. Pologne, vol. 208 (з дня 22.IX).
93) Є дані, що російський двір у цьому 1733 році мав відомості про наміри Орликів. Це видно з так званої справи князя Черкаського, якого обвинувачували в замаху проти цариці Анни. Якийсь агент його був у Кілі, в Гольштінії, де зустрів Басю Орлик при дворі Герцога, від якої дізнався про орликівську акцію. Див. «Русскій Архив», 1871. Багато тут поплутано, але самий факт побачення з Басею Орликівною не підлягає сумніву.
94) Мін. зак. справ: Cor. Pol. Turquie, vol. 90.
95) Ibidem.
96) Ibidem, депеша Віленева з 18-го березня.
97) Соловьев, loc. cit. XVII, 74, 75.
98) Мін. зак. справ: Cor. Pol. Zurquie, vol. 90.
99) Пор. Paul Vaucher, Robert Walpole et la Politique de Fleury (1731—1742). Paris, 1924, s. 473.
100) Майже напередодні своєї димісії Шовелен зложив меморіал, ідейним автором, якого був Григор Орлик, «Король Карл XII,— читаємо тут,— зробив Європі злу послугу, навчивши москалів бити своїх ворогів. Незабаром вони перейдуть з України через Дніпро, займуть Молдавію та Волощину та опанують Царгородом. Союз Москви з Цісарем завсігди буде існувати, бо він по суті відповідає інтересам обох дворів. І тоді слідами України, вже майже московської провінції, піде Крим, Кавказ, Польща, бо нема меж московській амбіції». Вандаль („Une ambassade francaise en Orient sous Louis XV", ст. 270), приписує цей меморіал Шовеленові.
101) Мін. зак. справ: Cor. Pol. Turquie, vol. 90. Депеша Віленева з дня 1 травня.
102) Маніфест цей цілістю, але, мабуть, за дефектною копією, видрукований був у «Київськ. Стар.», 1882, IV. ст. 107—118. Видавці датують його 23 квітня 1734 р.; ми гадаємо, що видав цей маніфест Орлик десь на початку травня.
103) ...„cette rusée et abominable Nation".**.

---

* «Подробиці з подорожі, яку я здійснив, перебуваючи на королівській службі...» (фр.).
** Ця хитра й підступна нація». (фр.).

104) Мін. зак. справ: Cor. Pol. Turquie, vol. 90.

105) Націон. бібліот. Рукопис відділ n. a. f. 7180. Депеші Віленева.

106) Мін. зак. справ: Cor. Pol. Turquie, vol. 90.

107) Нац. бібл. Рукопис n. a. f. 7180. Реляція з 31 травня 1734 р.

108) Ibidem, лист з 28 липня. Див. дуже цікавий лист гетьмана до Віленева з 12.III.1735 р., що ми подали в праці «Гетьман Пилип Орлик і Франція» ст. 124—126.

109) При цій нагоді звертаємо увагу українських дослідників у московських архівах на так звані «Теки Міллера». Можливо, що там дещо знайдеться для цього питання.

110) Літописець Рубан (Бантыш-Каменскій, Исторія Малороссии. Вид. 1903 р., ст. 448. Манштейн у своїх споминах Mémoires historiques... Leipzig 1771; є видання 1772 і 1862 рр.; є 4 видання в англійській мові і 2 в німецькій) пише про Кейта: «Людина чесна та правдива, Кейт за рік зробив на Україні більше, ніж його попередники за 10 років». Кейт залишив спогади: „A fragment of a Memoir of Feldmarshal James Keith written by hym Self (1714—1734), Edinburgh, 1843, 4°.

Книга ця є у Британськ. музеї як великий раритет, бо видана була в дуже обмеженій кількості примірників Spaldeng club'OM. Про прихильне відношення Кейта до України див. також Memoirs and papers of Sir Ander Mitchell (1756—1771) by And. Bisset, London, 2 vol. 8°. 1856, II, 416 та 433, 442.

Пізніше Кейт подібно, як інші чужинці, посварився з російським урядом, залишив Росію й помер 3 травня 1758 р., як фельдмаршал Фрідріха Великого.

111) Про цю подорож Григора: Мін. зак. спр. Cor. Pol. Pologne, vol. 227. „Détail des voyages..." Нац. бібл. Рукоп. n. a. f. 7180. Масонський патент Григора Орлика у музеї Дентевілів. Тут же лист Кейта, як він був уже в Парижі, написаний по-масонському.

112) Мін. зак. спр.: Cor. Pol. Pologne, vol. 221. Довгий меморіал Григора з Марселю з дня 18 грудня 1735 р. Цього разу, між іншим, Григор відкрив зраду франц. консула в Криму Главані (грека з походження), про якого ми згадували вище. Главані був таємним агентом ворогів і хто знає, чи не через нього Москва так добре була поінформована. Віленев звільнив пізніше Главані (Нац. бібл. n. a. f. 7180, депеша з 15 квітня 1734 р.).

113) Мін. зак. спр.: Cor. Pol. Rologne, vol. 221.

114) Оригінальний татарський лист разом з франц. перекладом в архіві Міністр. зак. справ: Cor. Pol. Turquie, vol. 93.

115) Мін. зак. спр.: Cor. Pol. Rologne, vol. 224. Інструкція з 27-го жовтня 1735 р.

116) Ibidem, vol. 227, fol. 500—510.

117) Ibidem.

118) Патент в архіві Дентевілів.

119) „Mr. Du Theil n'a pas jugé à propos de m'introduire ni chez les Ministres de cette cour, ni chez les Ministres de Russie et de Saxe — on me peut prendre pour un espion..."* Мін. зак. спр. Cor. Pol. Autriche, vol. 186. Депеші Du Theil&a в 187-му томі.

120) «Тільки росіяни були здібні в Європі зробити таке з амбасадором» (Eloge historique de M. Tercier, prononcé à la Séance publique de l'Academie Royale des Sciences... de Nancy de 20. Octobre 1767, Nancy, 12°.

Терсієр (1704—1767) був швейцарського походження.

121) Він помилявся: рівно за 78 років російські війська окупували Париж...

122) Мін. зак. спр.: Cor. Pol Pologne, vol. 226. Лист Григора до Флері з 19 квітня 1736 р.

123) Секретар Григора.

124) Лист з Бутона з 25 квітня 1736 р. Мін. закорд. справ: Cor. Pol. Pologne, vol. 226., fol. 30, 31.

125) Ibidem, vol. 32—33.

126) Ibidem, fol. 16.

127) Мін. зак. спр.: Cor. Pol. Pologne, vol. 226. Лист з Медона з 23 грудня 1736 р.

128) Ibidem.

---

* Пан де Тель не вважав за потрібне відрекомендувати мене міністрам цього двору, ні міністрам Росії і Саксонії. Мене можуть уважати за шпигуна. (фр.).

129) Лист з Люневіля з 25 липня 1737 р. Pierre Boyé: Lettres inédites du Roi Stanislas... á Jaques Hulin... ст. 67—68.

130) „C'est Stanislas lui-même qui, dans sa mauvaise humeur, altére ici la vérité et se montre singuliérement ingrat"* («Сам король Станіслав у поганому настрої перекручує тут істину і показує себе навдовивожу невдячним») loc. cit. примітка 3 до 68 стор.

131) Cor. Pol. Turquie, vol. 97.

132) Розпочавши війну з Швецією, цар Петро окремим договором з польським королем Августом зобов'язався повернути в разі успіху Польщі шведську Лівонію, але Шереметьєв захопив її в 1710 р., а в 1721 р. Росія анексувала її.

133) Реляція датована з 24 жовтня 1737 р.

134) Див. повний текст: „Tableau historique, politique et pittoresque de la Turquie et de la Russie", Paris, Pantin, 1854, fol. 5. Його друкували багато разів.

135) Лесюр подав це саме вперше в своїй праці: „De la Politique et des progrés de la puissance russe", Paris, 1811. 2 видання: Paris, 1812. Лявіс і Рамбо вважають автором «Тестаменту» Лесюра („Histoire Générale...", VI, 722). Ще раніше авторству Лесюра присвячену окрему працю: Das Testament Peters des Grossen, eine Erfindung Napoleons, von G. Berkholtz, Saint-Petersburg, 1877. op. „Ausburger Allgemeine Zeitung", 1895, X, 225—227: „Libre Parole", 1896, 4. XI. Польський історик Сокольницький вважає автором «Тестаменту» знаного польського емігранта у Франції генерала Михайла Сокольницького, але й останній покликається на кавалера Д'Еона: „Revue des Sciences Politiques", 1912, t. XXVII, p. 88—98). Проф. С. Томашівський писав теж, що «тестамент сфабрикували поляки». («Бісмарк і Україна», в «Літописі», Берлін, 23 лютого 1924, ст. 115).

136) Про його зв'язок з Україною буде в нашій праці «Україна й франц. дипломатія 18 віку».

137) Див. наше „Napoléon et L'Ukraine" В „Revue des Études Napoléoniènnes" 1922, VIII—IX, ст. 33—36. Докладніше у підготованій до друку праці: «Наполеон і Україна».

138) Григор переслав батькові копії свого меморіалу, а цей у листі з 30 серпня 1738 р. писав йому: «Читав з приємністю... Ти зовсім справедливо оцінив ситуацію... Я похваляю цілковито все... Я захоплений мудрістю й щирістю твоїх висловів. Я гадаю, що Французький двір з приємністю бачить, як Порта користується ситуацією, щоби побити Царицю і Цісаря, однаково ворожих для Франції та оттоманської Імперії, бо це лежить у його інтересах...» (Мін. зак. спр. Cor. Pol. Pologne, vol. 227, fol. 259, 260).

139) Ibidem, той же самий лист. Той самий зміст знаходимо в листі гетьмана з 1 листопада 1738 р.

140) Про цей епізод див. друковану реляцію „Relation du meirtre horrible et preméditè commis 28 Juin N. St. 1739 prés de Christianstadt et Silésie sur la personne du Major Malcolm Sinclair. Traduit d'aprés l'original suédois' в архіві Мін. зак. спр. Suéde. Mem. et Doc. vol. 24, але особливо невиданий власноручний рукопис Григора в архіві Дентевілів „Relation de tout ce qui s'et passé a l'occasion de l'infaıne assassinat du Baron de Sinclair". («Реляція про все, що сталося з нагоди безчесного замордування барона Сінклера»).

141) Листування Мініха зі своїм урядом у цій справі у Соловйова, loc. cit. IV том, ст. 1568, 1653 (друге листування в 6 томах).

142) Реляція Григора в Дентевілів. Григора Герцика росіяни захопили в 1721 р. у Варшаві й вивезли до Петербурга. Про це докладно в «Діарії» гетьмана Орлика.

143) Це зрадливе вбивство викликало обурення в усій Європі; появилися памфлети, брошури. Див. „Sveriges politisker Hist. af Carl Malmström", Stockholm, 1870, II, 230—234.

144) Може, його врятували якісь українці з російської армії? Тоді зрозуміла його обережність, та це лише, звичайно, наша гіпотеза, хоч, можливо, колись вона може підтвердитися фактами.

145) Архів Військового міністерства. Службовий реєстр Григора.

146) Франц. амбасадор.

147) Повний цей меморіал — важливе джерело для Мазепиного задуму — ми видрукували в «Хлібор. Україні»: 1922—1923, ст. 27—30.

148) Мін. зак. спр.: Cor. Pol. Pologne, vol. 227, fol. 418—424. Див. ibidem, fol. 427—432: Меморіал Григора з 30 листопада 1741.

149) Лист в архіві Дентевілів (шведською мовою). Пор. лист Григора до високого шведського достойника Карла Юленборга: «...Блискуче становище справ Порти, урочисте приречення, яке вона дала батькові останній раз, коли він бачився з Великим Візиром біля Відня, що Порта допоможе у всьому задля ревіндикації від Росії права на вільне посідання України, що належить батькові та його нації... могли б вернути втрачене моїм батьком і дати йому нагоду бути корисним разом зі своїм народом для інтересів шведського королівства... Хоч яким слабим знаряддям може видаватися мій батько, та щоби його зрозуміти в такому далекосяжному проекті, прошу добре зважити, що козацький нарід, на чолі якого він стоїть, як законний вождь, вибраний за згодою славної пам'яті короля Швеції Карла XII і визнаваний в цьому характері Оттоманською Портою,— стогнучи від часу нещасливої Полтавської битви під тиранським ярмом російського пануваня, дихає лише надією на слушний час для увільнення від того ярма» (А. Єнсен, Орлик у Швеції, ст. 19—20).

150) Соловьев, loc. cit., vol. 21, 239, vol. 22, 137, vol. 24, 147.

151) Лист в архіві Дентевілів, властиво, франц. переклад, мабуть, з польського.

152) Ibidem.

153) Мін. зак. спр.: Cor. Pol. Turquie, vol. 111. Реляція Кастеляна з 7 червня 1742 р.

154) Мін. зак. спр.: Cor. Pol. Suéde, vol. 202.

155) Ibidem.

156) Ibidem. Лист з 1 вересня.

157) Арх. Військового міністерства; тека Григора.

158) Войнаровського захопили в 1716 р. Див. наше «Арешт Андрія Войнаровського». Записки Наук. Тов. ім. Шевч. Ювілей. Збірн. Львів, 1925.

159) Відпис листа в замку Дентевілів.

160) Меморіал цей видрукував шведський історик Вестрін в „Historisk Tidskrift", 1905.

161) C. Filitti: Lettres et exstraits concernant les relations des principautés roumaines avec la France (1728—1810). Bucarest, 1915. c. 429.

162) У старій Франції полки мали назву або якоїсь провінції, або вельможі, власника полку, або було ще кілька полків, частину яких доповнювали з чужинців, напр.: „Royal suédois", „Royal hongrois" і т. д.

163) «Бо таке наше бажання» (дослівно: «наша приємність»), сакраментальна формула, якою кінчалися королівські акти старого режиму.

164) Сам патент у Дентевілів; всі папери про нагороду в теці Григора у Військ. міністр.

165) Лист з 3 квітня 1745 р. Арх. Військового міністерства.

166) Мін. зак. спр.: Mém. et Doc. Pologne, vol. 2, fol. 221.

167) „Le Sieur Comte d'Orlik fis Majeur de défunt Haut Puissant Seigneur Philippe Comte d'Orlik Chef de la Nation Cosaque que et Haute et Puissante Dame Anne Hertzig son épouse, actuellement sa veuve".* Графський титул визнаний за Григором ще в кінці 30-х років. Оригінал у Дентевілів.

168) В замку є пакунок інтимної кореспонденції Григора та його дружини. Шануючи волю власників замку, ми не подаємо цих листів; тільки беремо з них кілька рис. Зрештою, листи ці суто інтимного характеру.

169) Самий брульйон не заховався в цілості, а лише окремі аркуші, всього 9.

170) Мін. зак. спр.: Cor. Pol. Rologne, vol. 239, fol. 529, vol. 243, fol. 57.

171) Ibidem, vol. 243, fol. 188. Лист до Терсієра з 22 вересня 1755 р.

172) Rulhiére, Histoire de l'anarchie de Pologne, Paris, 1807, 1807, 1, 121.

173) К. 157—159. I.

174) Відносинам Кирила Розумовського до Франції ми присвятили окрему розвідку, що друкується в «Записках історично-філологічного відділу Всеукр. Акад. Наук.»

---

* Сір граф Орлик, старший син покійного ясновельможного Пилипа, графа Орлика, гетьмана Козацької Нації, і його покійної дружини, ясновельможної пані Анни Герцик. (фр.).

175) Мова тут, видно йде про гербовник, що Київська Академія зложила для Розумовського у трьох мовах (латинській, польській і церковно-слов'янській), де доводилося, що Розумовський походить від князя Богдана Рожинського, що був у XVI ст. гетьманом Запорожжя й нащадком Гедиміна (Д. Бантыш-Каменскій: Исторія Малой Россіи. 1903, ст. 593). Само собою, що ця генеалогія є апокрифом.

176) Мін. зак. спр.: Cor. Pol. Pologne, vol. 237, fol. 492. В рукописному відділі Нац. бібл. є цілий меморіал де Броя про Україну (Franc. 9028, fol. 246 і 59), який ми обговорюємо в іншому місці.

177) Ibidem, vol. 244, fol. 208. Біля Розумовського був уже таємний французький агент, його лікар Габріель Ле Клерк (1726—1798), що надсилав реляції до Версалю, головно в економічних питаннях. Пізніше цей Ле Клерк, уже на батьківщині, склав «Історію Росії», де присвятив чимало місця Україні, підкреслюючи, що Розумовський був «українець з походження» (Ukrainien d'origine). У 1786 р. з наказу міністра закордонних справ Вержена Ле Клерк склав «Завваги про мапу Росії; Балтійського й Чорного Моря», (Paris, fol.), які присвятив Людовікові XVI. Тут читаємо: «...Козацька нація заселює Лівобережжя й берег Чорного моря, але колись вона була розповсюджена й на Поділлі та Червоній Русі. Внаслідок різних воєн козаки не були в силі утримати своєї вольности, і їх розібрали Польща та Росія». Під 1792 роком уже за часів революції — в архіві Мін. зак. спр.: Mém, et Doc. Russie, vol. XII, fol. 108, є записка, що «П. Ле Клерк, який довго жив на Україні під час гетьманування графа Розумовського, добре знає цей край і свого часу надсилав цікаві меморіали». Цих меморіалів ми не знайшли, але видко, що Ле Клерк був дійсно втаємничений в українську політику Людовіка XVI.

178) Інструкція вперше видрукована у: Boutaric, „Correspondance secréte inédite de Louis XV sur la Politique étrangére avec le comte de Broglie, Tercier etc..." Paris, 1864. Пор. також рукописи Нац. бібліот. Franc. 10660—10661; „Correspondance entre M. le Chevalier Douglas Ministre de France en Russie et. M. Durand, Résident de France en Pologne (1755—1757)". Властиво кажучи, жодного відкликання Розумовського не було, а, як завжди влітку, гетьман покинув Україну, виїхавши до Петербурга. Але Версаль вирішив, що подорож гетьмана має політичні причини.

179) Мін. зак. спр.: Cor. Pol. Turquie, vol. 120.

180) Реляція Кастеляна з 7.V.1749 р. Ibidem, Turquie,vol. 115.

181) Ibidem. Pologne, vol. 239, fol. 512. Листа, про який згадує Григор, немає в теці.

182) Ibidem, vol. 240, fol. 17. Лист Григора датований з Парижа.

183) Ibidem, fol. 64.

184) Ibidem, fol. 207.

185) Франц. відпис; переклад листа у Дентевілів. Невідомо, де оригінал і якою мовою він був.

186) Мін. зак. справ: Cor. Pol. Pologne, vol. 240, fol. 389. Лист датований з Комерсі.

187) Ibidem, Turquie, vol. 127, fol. 311, 466. Лист Дезайєра з 1 серпня 1754 р. Відповідь з Версаля 12.IX.1754.

188) Мін. зак. справ: Cor. Pol. Pologne, vol. 244, fol. 18. Датовано 9.I.1755 р. з Парижа.

189) Архів Дентевілів. Одночасно Григор надіслав ханові копію трактату 1711 року.

190) Мін. зак. справ: Cor. Pol. Pologne, vol. 244, fol. 117.

191) Архів Дентевілів.

192) У 1774 р. Вержена призначено міністром закорд. справ. «Мораліст і дипломат, галантна людина, найрозумніший міністр, якого Франція давно вже не мала, й найчесніша людина у всій тодішній Європі» — так характеризує Вержена Альбер Сорель у своєму класичному творі «Європа й франц. революція» (франц. видан. 1, 38). Визволення американських колоній від Англії й союз з ними Франції — це заслуга Вержена.

193) Оригінал був українською мовою (Idiome cosaque), але його нема у Дентевілів, де є франц. копія, з якої ми зробили укр. переклад. З українських джерел відомо, що рік раніше, в 1755 р., військовий писар Романовський за згодою російського уряду їздив у Крим побачитися з Мировичем і Нахімовським. Він сповіщав Кіш, що емігранти ці казали: «Росіяни... нині вже Військо Запорозьке дотла хотять знищити,

і тому по цьому боці Дніпра збудували міста, як ось Єлисавет та інші. Все військо вже знаходиться в лантусі й тільки росіяни ще не вибрали способу, як цей лантух зав'язати». А. Андрієвський: Матеріали... ст. 320; А. Скальковській: Секретная переписка Коша Запорожскаго, «Кіев. Стар.», 1886, т. XIV.II. ст. 334—335.

194) Див. М. Ткаченко: «Утворення нової Сербії на Запорізьких землях у 1752 р.» в київській «Україні», 1926, в. III. ст. 146—159. Там же відповідна література.

195) Мін. зак. спр.: Cor. Pol. Turquie, vol. 132, fol. 247; інструкція з 18.IX.1756.

196) Ibidem, fol. 337. Реляція з 1.XI.1756 р.

197) Архів князя Воронцова, т. IV, ст. 431—432.

198) Брульйон-копія листа у Дентевілів.

199) Цей рукопис, важливий для франц. військової історії, писаний франц. мовою й переховується у Дентевілі.

200) Ibidem.

201) De Theas de Thorence de Provence.

202) Для бергенської битви див.: Архів Військ. мін., vol. 3514 (реляція франц. генер. штабу, тут же і мапа й план битви), щоденник Григора, „Gazette de France", M. de Bourcet, Mémoires historiques sur la guerre de 7 ans, Paris, 1792, Richard Waddington, La Guerre de Sept Ans. t. III. Paris, 1904.

Ми оглядали самі Берген і околиці, де розігралася битва.

203) „Lieutenant—général de armées du Roi" — такий був повний титул; сьогодні це дивізійний генерал. Понад цим був уже маршал — найвищий ранг у Франції. Патент Людовіка XV на пергаменті, з 21 квітня 1759 р., переховується в Дентевілі.

204) Архів Військового міністерства, військовий реєстр.

205) Архів Дентевілів. В архіві франц. Військ. міністерства є папір з 1842 р., якогось Орлика,— певно з австрійської лінії — що прохав дозволу ознайомитися з паперами «мого родича генерал-поручника Орлика», щоб розшукати його могилу. З невідомих причин міністр не дав свого дозволу.

206) Наше «Вержен і Україна», стр. 179.

207) Марія-Тереза.

208) У деяких французьких актах Григор мав ще ім'я Петра «Лазіска» — від родового маєтку Орликів на Шлезьку, тоді Цісарського. Див. розвідку про генеалогію австрійських Орликів „Die Grafen Orlik" в „Notizienblatt", Brno, 1869, стр. 41—44.

209) Станіслава. Григор мав цей титул в останні роки життя.

ДЖЕРЕЛА

А. Рукописи.

1. Архів франц. Міністер. Закордонних Справ.

Autriche: Correspondance Politique, vol. 186, 187.

Mémoires et Documents, vol. 28. Mémoires de Le Dran rélatifs aux Actes Préliminaires du Traité du 18. Novembre 1738).

Pologne, Correspondance Politique, vol. 175, 178, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 197, 216, 221, 224, 226, 227, 231, 237, 239, 240, 241, 243, 244, 250, 260. Mémoires et Documents, vol. 2. (Mémoire sur la comparaison des circonstances de l'abdication et de la scission du temps du feu roi Auguste III avec le temps ou le roi Stanislas a été élu, 12. (Histoire des négociations de la France pour le rélablissement du Roy Stanislas su le trône de Pologne. Fait en 1738 par M. Le Dran, premier commis des Affaires Entrangéres).

Russie, Mémoires et Documents, vol. 12, 30.

Suéde, Correspondance Politique, vol. 202.

Mémoires et Documents, vol. 24.

Turquie, Correspondance Politique, vol. 47, 49, 81, 82, 87, 90, 93, 97, 103, 107, 108, 109, 111, 113, 115, 120, 127, 128, 132, 244, 245, 248, 251.

Листування франц. дипломатів зі своїм урядом — Correspondance Politique (у нас скорочено Cor. Pol.) переховується у томах і картонах, за хронологічною системою, за роками та місяцями. Тому в примітках ми подаємо або дату реляції, або аркуш тому (vol.) «Мемуари й документи» — Mémoires et Documènts — (у нас скорочено: Mem, et Doc.) другий відділ архіву. Тут містяться окремі меморіали про поодинокі питання, надіслані або амбасадором, або зложені у Версалі.

Діарій Пилипа Орлика. Pologne. Mémoires et Documents, vol. 7, 8, 9, 10, 11. Див. наше: „Orlikiana" («Хліб. Україна», IV.; «Діарій П. Орлика», «Стар. Укр.». 1924, IX—X).

2. Франц. Національний Архів.

Série K.: Lettres de Stanislas á Marie Leczinska (1733—1736); N. 157—159 (шифр „Secret du Roi"); No 1188 (Etat des pensions accordées par le roi Stanislas au 1 décembre 1765).

3. Архів Франц. Військ. Міністер.

Службовий реєстр Ґригора Орлика.

Cartes: Dispositions, N. 3514.

Pologne, N. 2745, 2746.

4. Архів Франц. Морського Мін.

Journal de la Campagne des quatre vaisseaux du Roy... armés à Toulon en 1731, commandés par M. Du Guay-Trouin. Relation de la Crimée par le Sr Xavier Glavani, Consul de France.

á Bakche (1723) (Papiers Delisle, vol. XXVII).

5. Арсенал.

No. 6622 (Recueil de lettres du Garde de Sceaux Chauvelin au Maréchal du Bourg. 1733—1738).

6. Bibliothéque Mazarine.

No. A. 15413 (Recueil de piéces sur les affaires de Pologne par rapport au Roy Stanislas et à son élection).

7. Bibliothéque Nationale.

Fonds Français. N. 7177, 7180, 9028, 10660, 10661.

8. Архів замку Дентевіль.

9. Британський Музей.

Additional Manuscripts No 33006 (...What has passed in Poland since the deathe of King Augustus...), N. 32782. (депеші Вальдеграва, англ. амбасадора в Парижі).

10. Бібліотека Університету в Лунді, у Швеції.

Реєстр випозичених книг у 18 віці.

В. Друковані праці.

Mémoires d'Argençon. Paris, 1857—1858. 5 vol., 12°.

Barbier: Journal historique et anecdotique du règne de Louis XV. Paris, 1857, 8 vol, 12°.

Ad. Beer: Die polnische Königswahl im Jahre 1733. (Zeitschrift für allgemeine Geschichte, Kultur, Literatur und Kunstgeschichte, t. I. Stuttgart, 1885).

Voyage du Chevalier de Bellerive au camp du Roi de Suéde á Bender en 1712... Paris 1872, 8° p. IX, 50.

M. de Bourcet: Mémoires historiques sur la guerre le 7 ans. Paris 1792, 3 vol. 8°.

Boutaric: Correspondance secréte inédite de Louis XV sur la politique étrangère avec le comte de Broglie, Tercier etc... Paris, 1866, 2 vol. 8°.

Pierre Boyé: Un roi de Pologne et la couronne ducale de Lorraine. Paris, 1898, 8°.

La Cour Polonaise de Luneville. Nancy—Paris—Strassbourg, 1926, 8 p. 352. (Друковано 250 прим.).

Lettres inédites du Roi Stanislas Duc de Lorraine et de Bar á Jacques Hulin, son Ministre en Cour de France (1733—1766)... Ibidem, 1920, 8 p. 8° 141.

Duc de Broglie: Le Secret du roi. Paris, 1879, 2 vol. 8°.

Eloge historique de M. Tercier... Nancy 1767. 12. Voltaire et Madame de Chàtelet par M-me de Graffigny. Paris, 1820. 8°.

Mémoires Du Guay-Trouin, Chef d'escadre des armées de S. M. T. C., Amsterdam, 1730, 12.

Histoire de la réunion de la Lorraine á la France, par le comte d'Haussonville. Paris, 1860, 4 vol. 8°.

Le château de Luneville, par A. Jolly, Paris, 1859, 8°.

Lamberty: Mémoires pour servier á l'histoire du XVIII siécle... La Haye, 1724—1740, 14 vol. 4°.

Memoirs of Russia... Translated from the original manuscript of general Manstein... London, 1770, 4° r. VIII. 424, 4°.

Ibidem, 1773, 4°; 1856, 8°.

(Ставимо тут анг. видання, бо воно в дійсності є першим виданням. Про різні видання Манштейна, за рукописом, скажемо у виготовленій до друку „Ucrainica“ за кордоном).

C. Malmstrom: Sveriges politisker Hist. Stockholm, 1870, vol. 2.

Gaston Maugras: Derniéres années du roi Stanislas. Paris, 1906, 8°.

Pierre de Nolhac: Louis XV et Marie Leczinska. Paris, 1920, 8°.

Rélation de la bataille de Bergen... 1759, 4°, p. 18 (відбитка з „Gazette de France“).

Theatrum Europaeum... Francf. 4°, vol. XV.

A. Vandal: Une ambassade française en Orient sous Louis XV. La Mission du Marquis de Villeneuve. Paris, 1887, 8°.

Paul Vaucher: Robert Walpole et la politique de Fleury (1731—1742), Paris, 1924, 8°.

Maréchal de Villars: Mémoires. Paris, 1884—1894. 6 vol. 8°.

Th. W(estrin). Nogra upplysningar om Kosack hetmanen Filip Orlik. («Historisk Tidskrift», 1905).

K. Waliszewski: Potoccy i Czartoryscy, 1733—1763, 1887, 8°.

R. Waddington: La guerre de 7 ans. Paris, 1904, vol. 2, 8°.

E. Zévort: Le Marquis d'Argenson et le Ministér des Affaires Etrangères. Paris, 1880, 8°.

Д. Бантыш-Каменскій: Исторія Малой Россіи. Кіев, 1903, 8° с. IX, 609.

Б. Барвінськїй: До побуту Ганни Орликової в Станіславові («Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, Київ, 1928, I, C. 234—241).

Документи об Андр. Войнаровском и Фил. Орликъ... изданные под редакцією... В. А. Кордта: (Сборник Кіевской комиссіи... 1916 Выц. II. с. VI. 124).

Собраніе сочиненій Н. И. Костомарова. Книга шестая... т. XVI-й.

Мазепа й Мазепинцы. С.-Петербург, 1905. 3°, с. 815.

А. Єнсен: Орлик у Швеції. («Записки Н. Т. ім. Ш., Львів, т. XCII, 8°, ст. 77).

В. Модзалевскій: Малороссійскій Родословник. Кіев, 1908, т. I. «Русская Старина», С.-Петербург, 1875. Манштейн: Описаніє столицы крымского Хана Бахчисарая...). «Русскій Архив», 1871). («Дѣло о князѣ Черкаском»).

С. Соловьев: Исторія Россіи с древнѣйших времен... Видання в 29 томах.

А. Скальковскій: Секретная переписка Коша Запорожскаго. («Кіев. Стар.», 1886, т. XIV).

ВОИНАРОВСЬКИИ
сестрінок
гетьмана
івана мазепи,
друг аврори
кенігсмарк
і сибірський
в'язень

I

Родовід Андрія Войнаровського.— Войнаровський студіює в Дрездені.— Саксонський електор Фрідріх-Август.— Рід Кенігсмарків.— Аврора Кенігсмарк, фаворитка Фрідріха-Августа.— Аврора Кенігсмарк і Андрій Войнаровський.

Гетьман Мазепа писав у 1692 році до Москви: «В усьому світі маю тільки одно посвоячення, одну лише сестру, й ми розпалені одне до одного сердечною любов'ю»[1]. Ця сестра, Олександра Степанівна, була тричі одружена. В першому шлюбі була вона Обидовська й мала сина, ніжинського полковника Івана Обидовського, що в 1698 році одружився з Ганною Василівною Кочубеївною. На їх весіллі виголосив «Весельное казанье» Степан Яворський, професор Києво-Могилянської Академії, а панегірик, що потім з'явився в друку[2], читав консисторський писар Київської митрополії Пилип Орлик, майбутній гетьман.

Другий чоловік Мазепиної сестри був якийсь Витуславський, від якого вона мала доньку Мар'яну. Нарешті втретє Мазепина сестра вийшла заміж за Войнаровського, земського старосту у Володимирі на Волині, польського шляхтича католицької віри[3]. Це подружжя було, видко, нещасливе. Мазепа твердив, що його сестра мусила втекти до Києва, бо чоловік не допускав до неї православних священиків, а хотів силою навернути на католицьку віру. За дозволом царя гетьманова сестра, польська громадянка, поселилася в Києві разом із двома пасербицями, доньками Войнаровського, та своїм сином, Андрієм Войнаровським. У Києві, в Печерському монастирі, вона й померла, хоч Войнаровський робив заходи, щоб повернути свою дружину.

Коли саме народився Андрій Войнаровський, точно не знаємо, але це мало бути десь у 1680—81 роках, бо в час катастрофи він мав 35—36 років. Український історик Маркевич оповідає, що «бездітний гетьман, передбачаючи у своєму сестрінкові здібності, оголосив його своїм наслідником і вислав до Німеччини вчитися всяких наук і чужих мов»[4].

Маркевич був дилетантом в історії і до джерел ставився без особливої критики. Проте цікаво перечитати в нього, що в Києві в вересні 1707 року гетьман говорив полковникам: «Не думайте, що я хотів би після себе передати гетьманський уряд Войнаровському...»[5] Щодо студій Андрія Войнаровського в Німеччині, то в реляції англійського представника в Гамбургу читаємо виразно, що Войнаровський при кінці XVII ст. студіював у Дрездені[6].

Дрезден, а ще більше Моріцбург, резиденція саксонського електора Фрідріха-Августа, були тоді малим Версалем Північної Європи. Щодня Фрідріх-Август уряджував якесь нове свято, де, очевидно, жінки грали першу роль, бо під цим оглядом саксонський електор мав уже свою славу в історії. Про нього сучасники говорили, що він був протестантом із роду, католиком із політичних поглядів, а мусульманином з темпе-

раменту. Свого гарему, звичайно, Фрідріх-Август не мав, але ліста* всіх його коханок, тільки відомих, досить довга. Як вірити сучасникам, він міг би був зложити добрий відділ із своїх нешлюбних дітей. Таке життя володаря надавало святочно-карнавальний характер цілій дрезденській вищій суспільній верстві, де Андрія Войнаровського скрізь приймали як елегантного багатого шляхтича, наслідника могутнього гетьмана, ім'я якого було добре відоме в Дрездені і в Моріцбургу. Войнаровський, незалежно від своїх студій, бував при дворі і, мабуть, почував себе там цілком у своїй атмосфері, бо з усього видно, як дуже він любив світське життя і як багато уваги присвячував жіноцтву.

Над цілим Дрезденом і над цілою Саксонією панував не електор Фрідріх-Август, а суверен серця електора — Аврора Кенігсмарк.

Кенігсмарки, що їх описав у популярному романі талановитий французький письменник П'єр Бенуа, та показані також у фільмі — грали неабияку роль в історії Північної Європи у XVII ст.

Перший із цього роду, генерал Кенігсмарк, герой 30-літньої війни, один із найздібніших вояків Густава-Адольфа, помер як член Стокгольмської Академії. А була це людина жорстока, великий грошолюб і немилосердний переможець. Сторінки історії 30-літньої війни повні описів діяльності цього генерала, що навіть за тих сумних часів відзначався, як руїнник. Під цим оглядом історія особливо зберегла опис наступу та захоплення Праги й Бремена. Обидва міста знищив безоглядно Кенігсмарк, ім'я якого добре пам'ятають і досі історики Праги та Бремена.

Цей граф Кенігсмарк мав трьох синів. Наймолодший упав з коня і вбився. Другий вдався в батька, але в Німеччині та Швеції тоді війни вже не було, тим-то він, як справжній кондотьєр, воював у лавах Франції, Угорщини та Венеції. На венецькій службі він затопив Морею, але одного дня 1688 року турецька куля перервала буйне його життя.

Найстарший син, Конрад, був також вояк і його також убили в 1673 році. Але він завчасу встиг одружитися з Софією Врангель, дочкою відомого шведського маршала, і залишив удову з чотирма дітьми — двома синами й двома доньками.

Старший син, Карл-Йоган, був справжній герой роману: гарний, елегантний, відважний до одчайдушності, чарував жінок і звертав на себе увагу чоловіків. Ціла Європа говорила з захопленням про те, як він майже сам при берегах Мальти захопив великий алжірський корабель піратів. Великий магістр ордену зробив навіть Карла Кенігсмарка мальтійським лицарем, хоч цей швед був лютеранином.

Кенігсмарки не могли довго всидіти на одному місці, і за якийсь час наш герой був уже в Венеції, де замість з піратами — воював із жінками. Ця війна, правду кажучи, не була важка, бо жіноча армія легко складала зброю перед гарним шведським графом.

---

* Ліста — перелік, список.

Одного дня Кенігсмарк зустрів англійську герцогиню Саутгемптон, яка, щоб ніколи не залишати свого коханця самого, переодягалася за пажа і скрізь товаришувала новому мальтійському лицареві. За якийсь час граф Кенігсмарк разом із своїм пажем опинилися у Франції. Одного дня паж залишився в хаті, а лицар полював у близькому лісі. Господиня, в якої мешкав Кенігсмарк, прибігла до нього до лісу страшенно перелякана: «Пане, пане! Ваш паж родить!..»

Коли Карл Кенігсмарк приїхав до Англії, всі родичі леді Саутгемптон викликали шведа на герць. Він бився з усіма й залишився живим. Тоді йому дали напитись отрути, але залізний організм не піддався їй. Він закінчив своє життя, як і вся його родина: загинув при облозі Модона в 1686 році.

Філіп-Хрістоф граф Кенігсмарк був іще гарніший від брата. Досить подивитись на його портрет у Ганноверській палаті, щоб переконатися в цьому. Він також вештався по світі, доки не осів у Ганновері, на службі електора. Цей останній, як французька модель усіх тодішніх володарів, мав свою фаворитку, гарну графиню фон Платен. Але електор був грубий, мало цікавий, а графиня Платен, користуючись усіма матеріальними достатками коронованого коханця, мала ще приятеля серця збоку. Ним був граф Філіп Кенігсмарк.

Була також електорка в Ганновері, Софія-Доротея, яка, зрозуміло, не любила свого чоловіка, не хотячи примиритися з існуванням надворної фаворитки, і в свою чергу знайшла потіху для свого серця. Цією потіхою був той самий Філіп Кенігсмарк, давній друг її дитячих років. Графиня Платен дізналася про зраду свого коханця, і одного дня шведський граф зник назавжди. Ніколи ніхто не знайшов навіть його тіла.

П'єр Бенуа у своєму романі «Кенігсмарк» дав, як відомо, гарний, але фантастичний натяк на смерть Філіпа Кенігсмарк. Але в історії ця смерть сьогодні не закрита ніякою таємницею; мстива графиня Платен найняла двох професійних злодіїв, які й убили Філіпа Кенігсмарка в опочивальні електорки Софії-Доротеї, можна сказати — на її очах...

Це було в 1694 році. Ціла Німеччина й Швеція, де ім'я Кенігсмарків було відоме, схвилювалися на вістку, що гарний Філіп Кенігсмарк таємничо зник. Та найбільш було турбот у замку Агатенбург, де жила сестра Філіпа, Аврора Кенігсмарк. Ця красуня гаряче любила свого брата й почала об'їжджати німецьких володарів, шукаючи за допомогою, щоб знайти Філіпа. Все було зайве: ніхто нічого не знав про нього, а коли й здогадувалися, то воліли мовчати й не відкривати скандальної таємниці молодій дівчині. Аврора Кенігсмарк прибула нарешті до Дрездена, благаючи допомоги у Фрідріха-Августа, особистого приятеля Філіпа Кенігсмарка.

Саксонський електор звернувся через свого посла до ганноверського електора, але дістав маловтішну відповідь: «До біса ціла ця історія! Не хочу більше чути про того шведського кавалера, що жив завжди

в розпусті. Ніхто не знає, що з ним сталося». Так сумно скінчилася подорож Аврори Кенігсмарк.

Але додому вона вже не вернулась. Була це така красуня, що навіть жінки — а це вже щось значить — нічого не могли вигадати, щоб зменшити її красу. Для доказу маємо низку портретів Аврори, цілком переконливих. Поруч із красою, Аврора Кенігсмарк мала ще інші прикмети. Вона володіла вільно французькою, англійською та італійською мовами, не кажучи вже про шведську та німецьку. Вона мала гарну бібліотеку і навіть писала французькі вірші. Більше того: вона малювала, була музикальна й написала цілу оперу.

Фрідріх-Август не міг залишити у спокої таку рідкісну жінку. Аврора ані своїм становищем, ані своїм походженням, ані своїм характером не надавалася на звичайну любку. Вона, правда, залишилася в Дрездені, але як фаворитка, так би мовити, офіційна, вродивши незабаром електорові сина, майбутнього Моріса Саксонського, славетного полководця[7].

Від того часу Аврора панує при дрезденському дворі й головує на всіх бенкетах і забавах. Це було до 1700 року, бо в цьому році саксонський електор, що став польським королем, вплутався в нещасливу війну з Карлом XII і мусив цілі роки мандрувати від Дрездена до Городна, так що йому було вже не до забав, як у добрі часи електорату.

Саме в тих часах, десь коло 1700 року, Андрій Войнаровський з'явився на саксонському дворі і пізнав Аврору Кенігсмарк.

Це єдине, що знаємо документально. Але, беручи під увагу красу й характер Аврори — з одного боку, а з другого — молодий вік Войнаровського та його цікавість до жіноцтва, можемо догадуватись, що у відносинах їх зайшла велика дружба й зближення. Принаймні свідоцтва деяких дипломатів того часу, наприклад, шведського посла, дають на це недвозначні натяки.

II

Андрій Войнаровський при Мазепі.— Його роль у Мазепиному задумі.— Войнаровський у шведській головній кватирі.— Бендери, Демотика, Відень, Вроцлав.— Тестамент Андрія Войнаровського.

Від блискучого дрезденського двору повернемо до понурої Литви, де в 1706 році зустрічаємо Андрія Войнаровського як гетьманського відпоручника в головній царській кватирі в Городні. Мазепа сватав навіть сестру Меншикова за Войнаровського, але всесильний царський фаворит відмовив Мазепі, бо мріяв про шлюб своєї сестри з самим царем. Гетьман прийняв це як образу для себе, принаймні показував цю образу перед старшиною, яку так зручно підбадьорював у її антимосковських настроях. Дуже можливо навіть, що Мазепа задля

своїх далеких і хитрих планів, що їх часто важко добре зрозуміти, свідомо йшов на відмову Меншикова.

У всякому разі гетьман, де міг, висовував Войнаровського на видне місце. Далі, в 1707 році, коли цар наказав вислати козацькі полки на допомогу польському коронному гетьманові Сенявському, Мазепа вислав на Волинь полк під командою свого сестрінка[8], що був досить відомий особисто цареві Петрові і навіть здобув собі в нього симпатію.

Маркевич називає Войнаровського «прихильником таємних планів Мазепи», а в реляції англійського посла з Москви, Вітворта, читаємо з 28 листопада 1708 року: «Тут усі вважають, що головним дорадником і помічником гетьмана Мазепи був його сестрінок Войнаровський, людина молода, але освічена та здібна»[9]. Англійський посол, за московськими чутками, очевидно, трохи перебільшував роль Войнаровського, але нема сумніву, що Мазепа досить рано втаємничив сестрінка у свої проекти. Напередодні рішучих днів 1708 року Войнаровський мав відповідальну й делікатну місію від Мазепи: будучи при головній кватирі Меншикова, якомога стримувати його від наступу, доки не наблизяться шведські війська.

Ніхто інший, як Войнаровський, 23 жовтня (ст. ст.) 1708 р. примчав до тодішньої Мазепиної резиденції Борзни з вісткою, що Меншиков за кілька днів буде вже в Мазепи. Войнаровський додав, що він сам чув, як німецькі старшини в московському війську розмовляли між собою про неминуче ув'язнення гетьмана і старшини. Чи воно справді так було, чи Войнаровський згустив фарби, щоб залякати старшину,— годі сьогодні знати. У всякому разі того самого дня Мазепа «зірвався, як вихор», і помчав до Батурина, а за кілька днів Войнаровський був уже поруч із гетьманом у шведському таборі.

Войнаровський був зв'язковим старшиною між шведською головною кватирою та українським військом. Карл XII вельми любив сестрінка Мазепи, дружньо ставився до нього також генерал Левенгаупт, до речі, свояк Кенігсмарків. Войнаровський брав участь у боях під Веприком і Гадячем, де так відзначився, що Карл XII відмітив цей факт у своєму листі до сестри, Ульріки-Елеонори[10].

У жахливі липневі дні 1709 року Войнаровський не залишав Мазепи й після Полтави та разом з усією українською еміграцією приїхав у серпні до Бендер. Войнаровський мешкав разом із Мазепою і в смертну годину закрив йому очі. Вірний сестрінок був одним із головних організаторів урочистого церемоніалу, з яким українська та шведська армії ховали старого вождя.

По смерті Мазепи виникло важливе питання, кому належиться майно в золоті, дорогоцінностях і грошах, яке передбачливий гетьман устиг урятувати, залишаючи решту своїх величезних багатств в Україні.

Річ у тому, що не можна було точно, не маючи ніяких юридичних актів, якщо вони взагалі існували,— а це сумнівне,— вияснити, що було особистим майном гетьмана, а що належало до військового скар-

бу, яким Мазепа орудував, як хотів. Щоб розв'язати це питання, Карл XII призначив спеціальну комісію, яка вирішила, що ціле гетьманове майно переходить на його сестрінка.

Генеральна старшина, що перебувала в Бендерах, була незадоволена таким рішенням, бо Войнаровський відмовився від гетьманської булави,— його кандидатуру спершу висували[11],— і таким чином новий гетьман, яким став Орлик, залишився без скарбу. Між Войнаровським і Орликом почалися на цьому грунті сварки, в яких сьогодні досить важко розібратися[12]. Але ці сварки, звичайна річ у кожній політичній еміграції, доходили до того, що обидві сторони підсилали одна до одної людей, щоб викрасти документи, провадили відповідну агітацію між старшиною і скаржилися Карлові XII. Одним словом, сумна, але знайома картина для тих, хто знає ближчу нам політичну еміграцію XX віку.

Варт згадати, що багато причинилася до конфлікту між Орликом і Войнаровським дружина Войнаровського Ганна, з роду Мировичів, а з першого подружжя Забіла, з якою Войнаровський побрався вже в Бендерах. Була це, як видно з усього, розумна й енергійна жінка, із сильною вдачею, але амбітна, сварлива та інтригантської вдачі. Орлик пізніше підкреслював, що це вона псувала його відносини з Войнаровським, Один епізод яскраво показує, як далеко зайшов конфлікт. Коли Войнаровського зустріла катастрофа, Орлик припускав, що Ганна Войнаровська сама видала свого чоловіка цареві, а ця, зі свого боку, пускала вістки, що це зробив Орлик. Сьогодні ця справа вже вияснена: ані Ганна Войнаровська, ані Пилип Орлик не мали ніякого відношення до захоплення Мазепиного сестрінка, і їх взаємні обвинувачення є тільки виявом хворобливої підозрілості, що була і, напевно, навіки буде невіддільною рисою психології політичних емігрантів.

Проте ці сварки не шкодили тому, що Войнаровський брав активну участь у рухливій дипломатичній діяльності, яку розвинули мазепинці. Войнаровський брав участь у виробленні Бендерської конституції, в тому самому 1710 році їздив до Криму з дорученням Орлика, а в 1711—1712 роках був у Царгороді з якоюсь місією Карла XII, про яку годі щось сьогодні довідатися. Але в Царгороді Войнаровський переважно займався українськими справами. В той час як офіційна місія гетьмана Орлика в Царгороді головним чином спиралася на французьку амбасаду*, Войнаровський нав'язав зносини з англійським амбасадором (тоді прихильником царя), якого він переконував у «спільності інтересів усієї Європи полагодити козацьку справу»[13].

В кінці 1712 року Войнаровський вернувся до Бендер, маючи співмандрівником відомого тоді географа й подорожника, французького протестанта Обрі де ля Мотрей[14], який пізніше у своїх споминах із симпатією згадував Мазепиного сестрінка. У квітні 1714 року знаходи-

---

* Посольство.

мо слід Войнаровського в Демотиці біля Адріанополя, звідки відомий його лист до шведського уряду в грошових справах[15]. На початку 1715 року Войнаровський з усією еміграцією вирушив до Відня, де залишився на деякий час. Давні знайомства та поважні грошові засоби давали йому повну змогу широко жити й бувати при дворі. З дружиною, яка чомусь залишилась у Вроцлаві, Войнаровський, видко, не вельми рахувався, бо остання писала 25 квітня 1715 року листа до Карла XII, де твердила: «Покинута чоловіком і сином, не маю від нього ніякої допомоги. Син без усякої причини перебуває у Відні (з батьком), далеко від опіки священної Королівської Величності Швеції. Щоб його нерозсудливість не пошкодила мені в протекції священної Королівської Величності, приношу до королівських стіп це покірне прохання, вказуючи на моє нещасне становище: тут мені відібрали всі засоби до життя, а на батьківщині, на Україні (domi vero in Ukraina) все пограбували, бо всі наші маєтки забрали москалі (Mosci), мою маму, братів і сестер моїх ув'язнили й вислали до Москви[16]. Одно мені залишається — прохати протекції Вашої Королівської Величності, яка завжди сприяла мені й підтримувала мене»[17].

З українцями, що перебували вже в Швеції, Войнаровський у Відні, видко, не мав постійного зв'язку та активної участі в політиці не брав, хоч в архіві французького міністерства закордонних справ знаходимо згадку, що тодішній французький амбасадор у Відні дістав, невідомо для чого, «від сестрінка славного Мазепи реляцію Полтавської баталії»[18].

У 1716 році Войнаровський покинув Відень і вирушив до Швеції, щоб дістати належні йому від шведського уряду гроші. Матеріальні претензії Войнаровського були досить поважні, бо, не рахуючи того, що Мазепа позичив Карлові XII, сам Войнаровський дав королеві восени 1709 року в позику 13.000 червінців, 21 березня 1710 року — 30.000 червінців і 11 січня 1910 року — 14.000 червінців та 14.000 райхсталярів. Усього Мазепі й Войнаровському Карл XII задовжився 57.000 червінців, 45.000 Альбертових талярів і 60.000 райхсталярів, що на тогочасні гроші виходило більше-менше на мільйон шведських корон[19].

Войнаровський мав на увазі побачити також Орлика, в якихось, видко, політичних справах, бо перед від'їздом бачив кілька разів англійського амбасадора у Відні.

Першим довгим етапом у подорожі Войнаровського був Вроцлав на Шлезьку, де, як знаємо, жила його дружина, син Станіслав і дочка Ульріка-Елеонора, названа так у честь сестри Карла XII. Тут, у Вроцлаві, ніби передчуваючи майбутнє, Войнаровський склав 19 серпня 1716 року заповіт, якого автентична копія досі переховується у Шведському державному архіві.

Хоч він мав чимало авантюр із жінками,— це явище було в XVIII віці поширене серед вищих верств на Заході,— Войнаровський пише в своєму заповіті:

«Моїй любій шлюбній жінці, вельможній Ганні Войнаровській, уродженій Мирович (geborneh von Mirowicz), за вірність, чесність, добру поведінку й чесну любов, яких я зазнав від неї так багато, я хочу дати 50.000 талярів з головної суми, що знаходиться в руках Його Величності всесильного Короля Швеції, мого ласкавого короля»[20].

Дочка Ульріка-Елеонора (в інших джерелах Кароліна-Елеонора) мала дістати також 50.000 талярів як «віно». Решта спадщини переходила на сина Станіслава, коли він стане повнолітнім. До цього часу його спадщиною мала управляти мама, що повинна була подбати також про те, щоб син «відбув студії й подорожі по чужих землях». Вельми освічений сестрінок гетьмана, якого ім'я записане золотими літерами в анналах української культури, добре знав і цінив вагу освіти та подорожей по чужих краях. Станіслав Войнаровський та Григор Орлик, сини еміграції, дістали справді добру освіту, бо батьки їх подбали про це.

Не міг, звичайно, Войнаровський забути свого добродія й вождя:

«Монастиреві чесних отців св. Василія в Білостоці, в волинському воєводстві в Польщі, тисяча талярів Альберта. Монастиреві Галата в Валахії, де поховано тіло Його Екселенції, блаженної пам'яті гетьмана запорозького Мазепи, мого вуйка й добродія, тисяча талярів Альберта»[21].

В кінці Войнаровський записує тисячу талярів «для мого місця, де буде лежати моє грішне тіло».

Цього, очевидно, ніхто досі не міг виконати, бо ніхто ще не знає, де саме, в далекому якутському краю, лежить «грішне тіло» Мазепиного наслідника.

III

Гамбург на початку XVIII віку.— Місія Аврори Кенігсмарк до Карла XII.— Салон Аврори в Гамбургу.— Войнаровський — частий гість цього салону.— Його зносини з англійським дипломатом.— Цар Петро та українська еміграція.— Цар постановляє схопити Войнаровського.— Московські шпигуни слідкують за Войнаровським.— Рахунок видатків за схоплення Войнаровського.

У середині літа 1716 року Войнаровський прибув до лиховісного для нього Гамбургу. Старе ганзейське місто під час Північної війни було вельми живим осередком усіх партій і націй. Тут зав'язувалися необхідні знайомства, велися ті чи інші політичні інтриги, вешталися явні й тайні агенти, не кажучи вже про звичайних шпигунів. Тому ще на початку XVIII віку московський уряд звернув особливу увагу на Гамбург.

Але відносини між царем і вільним містом не були приязні: уряд і публічна опінія одверто стояли на боці Швеції, з якою були зв'язані релігією й політично-економічними інтересами. Цар мусив у 1701 році звернутися до магістрату Гамбургу з енергійною вимогою не допускати

в гамбурзьких газетах «Затѣйныхъ непристойныхъ о Россіи артикуловъ»[22]. Гамбурзька преса справді була вельми неприхильна до Москви, і цареві знову довелося інтервеніювати в цій справі ще в 1705 і 1708 роках.

Нарешті, 2 лютого 1709 року, у самий розпал боротьби в Україні цар Петро прийняв на російську службу німця Фрідріха Беттігера, як російського резидента в Гамбургу[23], причому головними функціями цього нового дипломата, як зазначено в договорі, складеному Меншиковим із Беттігером, було нищити «всі шкідливі та безчесні для Росії пашквілі». Одним словом, Беттігер стає шефом царської пропаганди на півночі Європи, тоді як Матвєєв, посол у Голландії, мав подібні функції для Західної Європи[24].

Чому саме Войнаровський заїхав до Гамбургу? Документально на це, правда, відповісти не можна, але припустити, чому це сталося, неважко: в Гамбургу від деякого часу перебувала Аврора Кенігсмарк.

Що сталося з нею від того часу, як вона панувала на дрезденському дворі? Коли справи Августа погіршилися настільки, що він не мав уже більше надії перемогти Карла XII, електор і король постановив змиритися із шведським королем і вислав до нього, як емісара, свою фаворитку Аврору Кенігсмарк[25], що мала б своєю красою, розумом та освітою очарувати Карла XII.

Вольтер в «Історії Карла XII» оповів цю дипломатичну місію приятельки Войнаровського.

«Вона,— пише Вольтер,— прибула до шведського табору на Литві й звернулася спочатку до графа Піпера[26], який надто легковажно обіцяв Аврорі аудієнцію у свого суверена. Графиня час до часу складала французькі вірші так знаменито, що можна було думати, що вона народилась у Версалі. Аврора зложила вірші й для Карла XII, яких історія не повинна забути. Боги в цій поезії вихваляли різноманітні чесноти Карла. Але все це було даремне. Король увесь час відмовлявся прийняти Аврору. Тоді вона влаштувалася так, що завжди знаходилася там, де король робив свої прогульки. Справді, одного разу Аврора зустріла Карла XII на вельми вузькій стежці. Вона вийшла з карети, як тільки побачила короля. Король привітав її без одного слова й негайно повернув в інший бік».

Так нічого й не вийшло з місії Аврори, і Вольтер міг пізніше співати:

On m'a conté ma belle Konismarc
Que Charles XII en son humeur bizarre,
Vainqueur des rois et vainqueur de l'amour
N'osa t'admettre á sa brutale cour
Charles craignit de te rendre les armes
Il évita tes charmes[27].

Август незабаром втратив, правда тимчасово, польський престіл, і Аврора опинилася в скрутному становищі, бо ніколи не звикла жити

ощадно. На щастя для неї, іще до цієї переміни вона дістала канонікат у монастирі Кведлінбург. Це був славний монастир, куди входили дами високого роду та бездоганного життя. Аврора сподівалась, що за допомогою Августа зможе стати на чолі Кведлінбурзького абатства, що давало неабиякі прибутки. Але Аврора була молода, гарна, знала вже не одну любов, а це все не погоджувалося зі звичаями монастиря. Сестри провалили кандидатуру Аврори Кенігсмарк і вибрали на голову стару графиню Гольштайн-Готороп.

Втіхою Аврори був її син Моріс Саксонський, що з ранніх років відважно бився на всіх фронтах Європи. Але найбільші геройські вчинки не дають грошей, а їх потребували і мама, і син. Тоді Аврора задумала одружити свого сина з дочкою найзаможнішого власника Саксонії, Фердинанда Лєбена, що й сталося в 1714 році. Пройшов рік, і Моріс залишив дружину, щоб воювати десь проти турків, а його мати, бачучи, що від маєтків Лєбена швидко нічого не залишиться (Моріс недурно був сином Аврори), почала нову інтригу, щоб знайти іншу дружину для сина. Вона десь із початком 1716 року приїхала до Гамбургу.

Незабаром Аврора Кенігсмарк мала свій салон у Гамбургу, де все, що було видатніше з політичного світу та світського товариства, вважало собі за честь там бувати. Елегантний Войнаровський, давній її приятель, розпоряджаючи великими матеріальними засобами, незабаром стає найчастішим гостем салону Аврори Кенігсмарк, яка не відпускає його вже від себе ні на крок. У місті одверто говорять про роман Мазепиного сестрінка з колишньою фаворитою Августа Саксонського.

Подробиці цього роману годі знати, але політична інтрига, що її Войнаровський почав у салоні своєї приятельки, більше відома. Почин до цієї інтриги, очевидно не у злому розумінні цього слова, вийшов від англійського дипломата Матесона, найчастішого гостя салону Аврори, де, як справжній дипломат, шукав знайомств і зв'язків.

Англійська політика супроти царя сильно змінилася після 1712 року, до якого Англія була в приязних відносинах із Росією. Страшна московська експансія на Балтиці, на яку Англія вже тоді заздро дивилася, турбувала Сен-Джемський кабінет*. До того ж московське військо стояло в Меклембургу і загрожувало Ганноверові, дідичному володінню англійського короля Георга. Великобританія починає оглядатися на противників царя. Англійська ескадра адмірала Noріса прийшла на Балтику, а посол у Стокгольмі лорд Картерст зблизився з Орликом.

Войнаровський сильно сприяв новій, так званій «англійській орієнтації» української еміграції саме через згаданого Матесона, що був щиро захоплений Мазепиним сестрінком.

---

* Англійське міністерство.— Прим. ред. 1-го видання.

«Вчора,— пише 18 вересня 1716 року Матесон до свого уряду[28],— я мав довгу розмову з Войнаровським, Мазепиним сестрінком. Він змалював мені ситуацію в Північній Європі та вказав на загрозу інтересів Його Величності від царя. Господар Лівонії — цар незабаром зможе контролювати цілу Півн. Європу, де рівновага буде назавжди захитана. Одним із засобів ослаблення царської могутності є, на думку Войнаровського, підтримати козацьку націю, нині знищену в своїх правах і вольностях. Англія, казав мені пан Войнаровський, знає, яке це страждання для цілої нації бути в неволі, тим більше що козацька нація є нацією вольнолюбною».

Використовуючи пригожий момент, Войнаровський у розмовах з англійським дипломатом вказував на небезпеку для Англії на Балтиці. Саме тоді в парламенті йшли дебати з приводу Москви, а англійський уряд навіть видав цілу брошуру про «Торгівлю на Балтиці», в якій між іншим можна було прочитати: «Москалі зайняли на Балтиці місце всіх інших європейських народів... Торгівля, колись вільна на цьому морі, нині стогне під деспотією московського царя і кличе цілу Європу до помсти»[29].

Зносини Войнаровського з Матесоном, а може, й з іншими дипломатами, річ ясна, стали відомі московському резидентові Беттігерові, який сповістив про акцію Войнаровського царя Петра, що тоді саме перебував із своїми міністрами в союзнім Копенгагені.

Легко уявити собі, як цар прийняв ту вістку. Цар Петро у своїй далекосяжній державній акції мав багато ворогів, внутрішніх і зовнішніх, до яких ставився далеко не по-християнськи. Він не прощав своїм ворогам, а, навпаки, завжди думав про їх знищення. Та між усіма ворогами цар найбільше ненавидів українських сепаратистів, і це було цілком зрозуміло з погляду російської державності. Мазепин зрив прийшов у страшну для Росії хвилину, коли рішалася доля Москви: чи залишитися їй московським царством, чи стати імперією. З великими труднощами, тільки завдяки сприятливим обставинам, цар виграв Полтавську баталію, але боротьба цим не покінчилася, як він сподівався, між Москвою й Швецією.

І не скінчилася головним чином саме через мазепинців, дарма, що сам Мазепа сконав у Бендерах. Українська політична еміграція цілих сім років скрізь, де могла, ставала впоперек шляху царській політиці і в значній мірі спричинилася до того, що успіх Полтави досі не був здійснений. Саме мазепинці викликали війну з Туреччиною, що ледве не скінчилася повною катастрофою для царя. Це ж вони зіпсували польсько-московські взаємини, і ось тепер, коли втомлена Московщина домагається замирення і коли Карл XII ніби годиться на це замирення, раптом англійський двір займає ворожу для царя позицію, під'юджує Швецію, щоб продовжувала війну, а тепер цей самий двір нав'язує взаємини з одним із заклятих мазепинців, якого ім'я було зв'язане в царя з трагічними днями переходу Десни Мазепиними полками!

На чердаку царського корабля, під головуванням царя, відбулася нарада, в якій брали участь князь Василь Долгорукий, посол у Данії, граф Толстой, колишній посол у Туреччині і старий спеціаліст в українських справах, віце-канцлер Шафіров. Нарада вирішила не більше й не менше, як захопити силою Войнаровського, користуючись тим, що Гамбург був надто слабий, щоб збройно спротивитися атентатові*. Зрештою, московські війська стояли в Мекленбургу, в одному дні ходу від Гамбургу.

4 вересня 1716 року Беттігерові офіційно наказали схопити Войнаровського, за що в разі успіху йому обіцяли, крім звичайного утримання, видавати 500 рублів щорічно аж до смерті. Усе ж розуміючи, яка це делікатна справа — захопити Войнаровського в нейтральному місті, і не знаючи, чи Беттігер сам дасть собі з цим раду, цар надіслав до Гамбургу на допомогу своєму приятелеві сотника гвардії Румянцева, що мав проводити експедицією проти сестрінка Мазепи, який не підозрівав, яка буря збирається над його головою. Це був той самий Румянцев, що рік пізніше поїхав вкупі з Толстим підманювати в Москву царевича Олексія, який утік від царя-батька до Неаполя.

10 жовтня[30] Румянцев прибув до Гамбургу у товаристві кількох московських старшин, що належали до московського експедиційного корпусу в Мекленбургу. Досвідчені майстри зорганізували шпигунську мережу, щоб слідкувати за кожним кроком Войнаровського та одночасно довідатися, де переховується таємна шкатулка з Мазепиними паперами, про існування якої цар довідався через сина Беттігера, що підкупив якось покоївку Войнаровського. Цей молодий Беттігер був, видко, гідним співробітником свого батька.

Зберігся цікавий рахунок Беттігера до царя у справі гамбурзького атентату, де сумлінний, але не лицарський німець точно вирахував, що коштувала царя ця експедиція.

Ось цей рахунок у перекладі з німецької[31]:

«421 дукат я сплатив всім шпигунам та іншим людям, яких я ужив для того, щоб день і ніч слідкували за Войнаровським, де саме він перебуває, і через те я ввесь час був спокійний, що Войнаровський не матиме змоги услизнути.

56 дукатів я сплатив, від 21 вересня до 12 жовтня, капітанові Матюшкінові[32] і його воякам, також на утримання їх коней, на сіно, овес, солому та мешкання. Сюди не треба зараховувати щоденного райхсталяра, який я виплачував драгунам від 12 жовтня до 5 грудня.

140 райхсталярів я сплатив від 12 жовтня до 5 грудня 1716 року за сіно, солому й овес, що зужили коні драгунів.

Я сплатив 336 райхсталярів, рахуючи 56 днів по 6 талярів денно, від 12 жовтня до 5 грудня, за мешкання в моєму будинку Войнаровського, капітана Матюшкіна й лейтенанта міста Гамбургу, що щоден-

* Замах.

но мали варту при ньому, рахуючи також вино, пиво, чай, цукор та їду двічі на день.

7 талярів сплачено гамбурзькій варті, що допомогла мені схопити Войнаровського. Вона ж дістала від мене, від 16 жовтня до 5 грудня (51 день), 34 таляри як «Trinkgeld»*.

56 талярів коштувало світло за 56 днів. За цей самий час я витратив на паливо 112 тал. Все це разом робить 867 1/3 тал., або 359 дукатів».

Окрім цього, царський резидент виплатив 100 дукатів якомусь шпигунові Galdden, що вліз до необережного Войнаровського як секретар його. Щодо ліжок і всього того, що було зіпсуте в будинку Беттігера, він не ставив цього в рахунок, але зробив натяк, що «сподівається на ласку його Царської Величності». Не забув Беттігер іще нарахувати 22 таляри московським драгунам, після чого остаточний рахунок — ціна життя Войнаровського — дійшла до 889.12 спеціальних дукатів (Species Ducaten).

З цього докладного і вельми красномовного рахунку московські урядовці зробили короткий витяг, що звучить в оригіналі:

«Выписано изъ счета резидента Бетгера (sic!).

Дано шпіонамъ разнымъ за квартиру г-дина капитана Матюшкина съ людьми за сѣно, овесъ и солому лощадямъ его, города Гамбурга драгунамъ, городовому караулу, за квартиру, дрова, свѣчи и протчее по взятіи Войнаровского кормовыхъ драгунамъ, капитана Матюшкина драгунамъ на дорогу и г-дину Годену, котораго онъ у Войнаровского въ игрѣ употребилъ, всего 889 червенныхъ 12 шел».[32].

Войнаровський любив також дуже пристрасно карти. Царські агенти, що полювали за ним, використали цю слабість: кілька разів Румянцев під прибраним іменем та інші шпигуни зустрічали Войнаровського у гральних домах і сильно обіграли його, так що він мусив просити грошей у свого віденського банкіра.

Багато приятелів попереджали Войнаровського, що щось готується проти нього, що в місті чомусь часто зустрічаються московські старшини, але Мазепин сестрінок сміявся з того, кажучи, що він не підданий царя і що москалі не можуть мати до нього нічого...

Бідний Войнаровський надто вірив у право! Катастрофа прийшла.

IV

Як царський резидент у Гамбургу захопив Андрія Войнаровського.— Офіційний звіт атентату.— Реляції чужинецьких дипломатів про гамбурзьку дію.— Французький амбасадор у Гамбургу Пуссен.— Європейська преса про захоплення Войнаровського.

«Князь Войнаровський[34], племінник козацького гетьмана (des Cosackischen Feld-Herrn) Мазепи, перебував тут деякий час і мав часті зносини із шведами, що мешкали в Гамбургу.

* Чайові (нім.).

Про це дізнався московський резидент, пан фон Беттігер[35], і сповістив царя. Він дістав наказ заарештувати Войнаровського і показав цей наказ Магістратові, прохаючи в нього дозволу на арешт — є, мовляв, у цьому певна необхідність.

Високий Магістрат дав у цьому дусі доручення полковникові Вольденбергові з підкресленням: коли вищеназваний князь буде арештований, він залишиться під охороною міста.

13 листопада[36] резидент дізнався, що згаданий був у графині Більken, і про це він повідомив полковника Вольденберга, домагаючись кількох вояків. Вольденберг у прияві секретаря московського резидента дав підстаршину, чотирьох вояків і наказав їм рушити на ріг Кільманської оселі, напроти якої знаходився дім графині Більken. Вони мали допомогти заарештувати князя й потім привезти його на гауптвахту.

Коли підстаршина разом із вояками прибули на ріг Кільманської оселі, резидент був уже там. Він показав гамбурзьким воякам браму, за якою вони мають сховатися, доки його челядник не скаже, що можна вже звідти вийти.

Півгодини пізніше вийшов Войнаровський з дому графині Більken, сів у свою карету і виїхав на вулицю А. В. С.

Син резидента з вартою негайно пустився слідом за Войнаровським, підстаршина скочив у карету і повідомив князя про арешт, жадаючи від нього шаблі. За ним прибіг сам резидент до карети, також повідомив князя про арешт і вимагав його шаблі.

Князь спитав: «Хто казав арештувати мене?» На це резидент відповів: «Його Царська Величність», показав наказ на письмі і домагався шаблі. Войнаровський відмовився віддати свою шаблю. Тоді резидент попросив підстаршину відібрати її.

Тоді князь дав до рук підстаршини свою шаблю, але резидент раптом вирвав її з рук підстаршини. Останній хотів згідно зі своєю інструкцією відпровадити Войнаровського на міську гауптвахту.

Але тут резидент і його син почали бити візника та коней і били їх так довго, доки вони не змушені були привезти князя до оселі резидента на Юнгфер-Штіг.

Коли резидент мав князя вже в своїй оселі, він післав свого секретаря й челядника з двома вояками з варти до помешкання Войнаровського, щоб забрали там його речі й принесли до оселі.

Високий Магістрат тоді вельми образився й наказав негайно оберофіцерові з 16 вояками вирушити до оселі резидента і там сторожити Войнаровського, тим більше що російський резидент уже поставив у себе деяких росіян на варті, які , правда, лишили свою зброю в міській брамі».

Ось у таких виразах оповідає про нахабний акт, заподіяний московським резидентом, тогочасний хронікар Гамбургу, якого рукопис переховується в Гамбурзькому державному архіві[37]. Цю хроніку зложено пізніше, що треба мати на увазі, читаючи цей звіт.

Цей спокійно зрівноважений, навіть епічний документ подає нам силу цікавих фактів для оцінки обставин, в яких відбулася центральна дія гамбурзької драми.

В першій ноті Беттігера до Гамбургу, що не збереглася або ще не знайдена в архівах, але про яку ми маємо посередні вказівки, цар вимагав від міської управи лише заарештувати чи, точніше, затримати Войнаровського як царського підданця, щоб розібрати його грошові розрахунки з царським скарбом, хоч ніяких таких розрахунків зовсім не було й не могло бути, бо ані Войнаровський, ані Мазепа грошей від царя не діставали, і, врешті, невідомо, хто мав більше грошей: гетьман чи цар. Магістрат, очевидно, не ввійшов у розгляд цієї справи по суті, не маючи до неї компетенції, а дав дозвіл, правда, вельми легковажно, на, так би мовити, домашній арешт у себе в місті, де думав якось полагодити справу. Він тим швидше зробив це, бо біля Альтони, тобто кілька годин від Гамбургу, була головна кватира Шереметьєва, начального вождя російських військ у Мекленбурзі. Вимагати від Гамбургу видачі Войнаровського від самого початку було справою безнадійною, про що Беттігер добре знав. Тому й звіт твердить що Войнаровський мав залишитися в місті,— хоч можливо й те, що зложений post factum звіт виправдує поведінку Магістрату.

Беттігерові важливо було наблизитися до Войнаровського, що й сталося. Несподівано й нахабно зумів Беттігер привезти Войнаровського до своєї оселі, тобто на московську територію de jure. Відтепер ситуація правно змінюється: Войнаровський більше не на території Гамбургу, а в екстериторіальному московському посольстві. Магістрат, очевидячки, зрозумів нову ситуацію і вислав свою варту нібито для охорони Войнаровського, а в дійсності, щоб не дозволити Беттігерові вивезти Мазепиного сестрінка. Зрештою, Магістрат був збентежений новою ситуацією, що видно з рядків, видрукуваних в офіційному „Courier-і“, а саме: «Наше місто впало жертвою непорозуміння. Графа Войнаровського, сестрінка гетьмана Мазепи, заарештував московський резидент. Ця сумна подія може потягнути за собою важливі наслідки»[38].

Реляція шведського амбасадора Ротліба[39] доповнює картину подій 12 жовтня:

«Тут, у Гамбургу, немає більше небезпеки. Не кажучи вже про інші випадки, з яких багато відомі Вашій Ексцеленції, вчора вполудне, в білий день, напали на карету відомого Войнаровського[40], Мазепиного сестрінка, що був при шведськім королі в Туреччині і заїхав до Гамбургу коло двох місяців тому. Войнаровського арештували та відвезли до оселі московського резидента. Він обідав у графині Кенігсмарк, і коли, вертаючись додому, переїздив по так званій АВС, мовсковський резидент, що засів з гамбурзькою вартою, числом до 16 людей, в одному домі, напав на карету і змусив Войнаровського, як арештованого, їхати до своєї оселі. В той самий час випускають на вулицю 12 російських драгунів, що стояли за брамою, і ставлять їх на варті коло дому

біля бідного Войнаровського. Немає сумніву, що його видадуть цареві та з ним буде зле. Кілька днів раніше його не раз перестерігали добрі приятелі, щоб був обережний, що таке лихо можливе і щоб він виїхав звідси. Але Войнаровський все це приймав як жарт, кажучи, що він не підданий царя і що з уваги на закон росіяни не можуть мати до нього нічого. Що буде з ним далі, матиму честь повідомити вас у найближчий час...»[41].

Депеша Ротліба, як бачимо, в деяких подробицях незгідна з гамбурзьким звітом: вона вказує, що Войнаровський вертався від графині Кенігсмарк, а не Бількен. Справді, так воно й було — графиня Бількен, кревнячка Аврори, сама була гостем останньої в цей нещасливий день 12 жовтня.

Замах московського резидента був, очевидно, сенсаційною подією в житті гамбурзького дипломатичного корпусу, що й поспішив відгукнутися у своїх реляціях на нещастя, яке зустріло Войнаровського.

Другого дня після замаху датський резидент у Гамбургу Гагедорн[42] сповіщав свого короля, Фрідріха IV: «Московський резидент вчора, за допомогою місцевого Магістрату, заарештував Войнаровського, сестрінка колишнього козацького гетьмана Мазепи...»

Того самого дня, 13 жовтня, Бурхардт, пруський резидент у Гамбургу, сповіщав свого короля:

«Місцевий російський резидент, за допомогою Магістрату, заарештував Войнаровського (Wonerofski), Мазепиного сестрінка, що з деякого часу тут перебував, як російського васала й бунтівника. Проти бажання Магістрату, що цього не знав, резидент завіз Войнаровського до своєї оселі і там поставив свою варту. Шведи вимагають визволення Войнаровського, твердячи, що він є полковник королівської шведської армії. Магістрат, що не знав про приналежність Войнаровського до шведської армії, коли б навіть хотів, нічого вже не може змінити в арешті, бо одночасно московський резидент поставив російську варту біля Войнаровського, що знаходиться у власній оселі резидента... Цей кавалер (Войнаровський) подвійно заслуговує на співчуття та жаль: кілька днів тому він програв усі свої гроші в карти, а нині може втратити життя й дочекатися долі Паткуля».

«Доля Патуля» була добре відома цілій Європі: Йоган Рейнгольд фон Паткуль, курляндський шляхтич, під час Північної війни став на боці ворогів Карла XII, був навіть на російській дипломатичній службі і зорганізував російсько-саксонську коаліцію. Замирення Карла XII з кролем Августом знайшло Паткуля на саксонській території. Август ганебно видав Карлові XII Паткуля, якого жорстоко покарали на горло. Як бачимо, «доля Паткуля» не віщувала нічого доброго для Войнаровського.

Ще більше зворушив арешт Войнаровського англійського представника Матесона, що тоді відписав до Лондона: «Мій приятель, симпатичний п. Войнаровський, нахабно заарештований московським резидентом. Я вельми боюся, що його доля буде погана».

Між гамбурзькими дипломатами особливе становище займав французький амбасадор Пуссен, старшина дипломатичного корпусу. Всю свою кар'єру він зробив на півночі — у Варшаві, в Любеку, Берліні, Копенгагені. Секретар барона Безенваля[45], амбасадора Людовіка XIV при Карлі XII, він добре знав українську справу. Була це людина освічена. Приятель Гюерціуса, він сам писав трактати з обсягу філософії та міжнародного права.

Пуссен із шляхетним своїм характером гаряче прийняв до серця справу Войнаровського, негайно сповістив про замах свій уряд і, не чекаючи навіть інструкцій, розвинув енергійну акцію у користь Войнаровського. Завдяки його повним змісту депешам, що переховуються в архіві французького міністерства закордонних справ, трагічні дні для Войнаровського, від 12 жовтня до 5 грудня, освітлені виразніше та відмінніше, ніж досі.

Але поки почалася акція європейської дипломатії, арешт Мазепиного сестрінка став відомий у цілій Європі, тодішня преса якої голосно відгукнулася на гамбурзьку дію. Вже 17 жовтня 1716 року цілком офіційна паризька «Gazette de France“ писала про арешт Войнаровського і делікатне становище гамбурзького Магістрату. Рівночасно подали такі самі вістки іспанська газета „Gacetta de Madrid“, голландські „Gazette de Leyde“ і „Hollanstke Mercurius“, англійська „The Moderator Intelligencer“ та інші. Всі ці часописи, здебільшого урядового чи напівурядового характеру, стримувалися від докладних коментарів гамбурзького замаху.

Проте журнали, так би мовити, вільніші, більш одверто висловили своє становище. „Mercure Historique et Politique“, місячник, що виходив у Гаазі і був органом французьких протестантів, писав у своєму черговому числі так: «Московський резидент Беттігер прохав арешту полковника графа Войнаровського, швагра (!) славнозвісного Мазепи, який є нині на службі у Швеції, і досить дивно, що гамбурзький Магістрат дав згоду на такий замах. Московський міністр покликався на прецедент з лордом Дюфусом[40]... Ось до чого доходить, коли мала держава занадто уступає своєму могутньому сусідові, особливо такому деспотичному, як московський. Світ обурений цим порушення азилю*, святим правом кожної суверенної держави давати захист особам, що їх з якихось причин не терплять в інших державах. Гамбург не міг виправдати довір'я публічної безпеки, яке мав досі в Європі і яке малі держави мусять особливо пильно берегти, бо воно ж складає частину міжнародного права».

Щоб зрозуміти зміст обурення голландського журналу, треба знати що Гамбург відігравав у тих часах роль Швейцарії передвоєнної доби. Він був містом, куди зібралися гугеноти після скасування їх прав у Франції та якобіни-англійці й угри-сепаратисти,— всі вони знаходили гостинний захист на берегах Ельби...

---

* Притулок, захист.

Тому так гаряче „Mercure" з Гааги закидає ганзейському містові порушення його славетних традицій, його легковажність і навіть злочинне «угодовство» щодо царя. Автор статті настільки суворий до Магістрату, що завважує з іронією про чутки в справі неминучого приїзду до Гамбургу московських військ: «Не дивно, що так зле тепер жити в нещасному місті, що за один рік кілька разів зломило святе міжнародне право захисту».

Був тоді в Європі орган „La Clef du Cabinet", дуже поважаний серед інтелігентських кіл, особливо кіл вибагливих. Усі ті, що цікавилися політикою, були постійними читачами того часопису, де співробітничала еліта вчених і письменників. Він був, так би мовити, органом незалежної думки, і, за виразом Вольтера, «його однаково цікаво читали у Відні і в Мадріді, в Лондоні та Парижі». Ось що читаємо у „La Clef du Cabinet": «Споконвіку Гамбург був вільним містом, що визнавав лише зверхність німецького сойму. Тепер його вольностям прийшов кінець». Оповівши про арешт Войнаровського, «Ключ Кабінету» підкреслює, що «московські вояки на вільній території Гамбургу захопили немосквина й неполяка, а козацького полковника». Цей орган також осуджував легковажність Магістрату і вдаряв у московський деспотизм.

Така публічна опінія була, без сумніву, підтримом для тої широкої дипломатичної акції, що почалася в європейських канцеляріях на користь Мазепиного сестрінка.

V

Демарш шведського уряду на користь Войнаровського.— Войнаровський протестує проти свого арешту.— Спільна інтервенція послів цісаря, Франції та Швеції перед гамбурзьким Магістратом.— Надії Войнаровського.— Загрози царя.— Гамбург відмовляється видати цареві Войнаровського.— Нота цісаря до Гамбургу, яка висловлюється проти видачі Войнаровського.— Гофмейстериня цариці прибуває до Гамбургу.— Її зустріч з Авророю Кенігсмарк.— Цар обіцяє помилувати Войнаровського, якщо він сам з'явиться до царя.— Войнаровський віддається добровільно в царські руки.— Перші тортури.— Доля Беттігера.— Невдала спроба врятувати Войнаровського в 1718 році.

Уже другого дня по арешті Войнаровського шведський амбасадор у Гамбургу та начальний вождь шведських військ у Бремені генерал Велінг з'явилися до Магістрату й зажадали негайного звільнення Войнаровського як особи, що «перебуває під охороною шведського короля й полковника королівської гвардії»[47].

Демарш шведів сильно збентежив Магістрат, бо Велінг був відомий своїм суворим і енергійним характером та не звик до півзасобів. Проте Магістрат міг лише з жалем ствердити, що не може нічого зробити, бо Войнаровський є під московською вартою. «Він, Магістрат, нічого не знав про те, що Войнаровський є офіцер шведської армії.

Ніколи він не дав би арештувати Войнаровського, якщо б своєчасно його про це були повідомили»[48].

З наказу Карла XII Велінг переїхав до Гамбургу й зв'язався з Войнаровським через старшину гамбурзької варти. Войнаровський склав протестаційного листа, з яким Велінг подався 17.X до Пуссена як старшини дипломатичного корпусу. У своєму листі Войнаровський звертався до цісаря, «голови німецької імперії», що шведського короля, «протектора козацької нації», до французького «християнського короля, що охороняє принципи права і моралі в Європі», та до англійського короля, «приятеля й союзника шведського короля, мого добродія»[49].

Войнаровський писав, що його арешт суперечний із міжнародним правом, скрізь шанованим, яке ніхто не сміє зневажати. Він протестував проти насильства на своїй особі, бо не був ніколи підданцем московського царя, і згадував, що навіть у Туреччині існує недоторканне право азилю і що султан свого часу відмовився був видати цареві козацького гетьмана Мазепу.

Цей протест Войнаровського дав формальне право дипломатам зайнятися справою арешту, і 13 жовтня 1716 року, о третій годині дня відбулася урочиста інтервенція Пуссена, Курцрока, цісарського амбасадора в Гамбургу, та Ротліба перед Магістратом[50]. Кожен із вищезгаданих дипломатів протестував проти недотримання прав азилю і наводив свою аргументацію. Курцрок стояв на тому, що суверенність у цій справі належить цісареві. Ротліб загрожував репресіями численним гамбурзьким кораблям у шведських портах, а Пуссен став на абстрактний грунт міжнародного права.

«Між Францією і царем,— твердив французький амбасадор,— нема війни, і тому думку Його Християнської Величності, як думку нейтральну, треба особливо взяти під увагу».

Магістрат, що був підготовлений до інтервенції, відповів дипломатам, що він вельми жаліє з приводу арешту Войнаровського і в ніякому разі не дозволить вивезти його з міста.

Того ж самого дня ввечері до Пуссена зголосився урядовець Магістрату і конфіденційно оповів йому, як «Високошановний Магістрат збентежений наслідками інциденту і як прикро для нього таке порушення азилю», але французькому амбасадору залишилося тільки підкреслити, що його уряд протестує і протестуватиме проти видачі Войнаровського.

Войнаровський знав усе, що діється, чим і пояснюється його лист до дружини, в якому читаємо [51]:

«Моя люба Ганно![52]

Правдоподібно, ти вже одержала вістку про моє нещастя, а саме як арештував мене в Гамбургу московський резидент, в оселі якого я сиджу вже дев'ятий день.

Завдяки інтервенції трьох послів, а саме шведського, цісарського й французького, місто не дозволяє мене вивезти. Отже, сподіваюся за Божою допомогою відзискати ще свободу. Ти не сумуй дуже з при-

воду того, що сталося, бо хоч би я й залишився арештований до приїзду Його Царської Величності, все ж сподіваюся, що він поставиться до мене, як справедливий пан, знаючи, що я ніколи не брав участі у змові мого дядька[53]. Моя люба жінко, ти маєш у руках мою диспозицію[54], яку я зробив на письмі перед моїм від'їздом. Отже, май надію, що Його Величність Король Шведський, як вельми справедливий і ласкавий пан, не дозволить, щоб сталася якась кривда тобі та моїм дітям, натомість тому, що Його Величність мала мене у своїй високій опіці, так само перенесе свою опіку на тебе й на моїх дітей. Зобов'язання Його Королівської Величності знаходяться в руках пана Ереншільда[55], отже, ти з дітьми, доки я буду в московських руках, повинна звернутися до нього й дістати той документ. Моя шкатула з паперами також у добрих руках і не пропаде[56]. Моли тільки Бога, щоб я вийшов з арешту, тоді знову все направиться. Прошу передати привіт усім, до мене прихильним, і запевнити, що я залишаюсь і т. п.

Моєї милої та коханої Гані
вірним слугою
С. А. Войнаровський»[57].

Тим часом, довідавшись, як стоїть справа з Войнаровським, цар надіслав суворого листа до Магістрату, вимагаючи негайної, категоричної відповіді, чи він видасть, чи не видасть Войнаровського. В останньому випадку цар особисто «в добрій компанії» збирався прийти шукати свого «васала й бунтаря, що командував в Україні трьома полками й дезертував».

Останній аргумент — це єдиний випадок, коли царська дипломатія, вишукуючи мазепинців за кордоном, вигадала «дезерцію»... Мета цього аргументу була ясна — довести, що Войнаровський не був ані старшиною «козацької нації», ані шведським полковником, а московським офіцером-дезертиром, якого видачі цар міг правно вимагати.

Голландець Мейнгардт, секретар голландського посла в Гамбургу, поспішив сповістити Гаагу, що цар спеціальним гонцем вимагав видачі «повстанця Войнаровського» (en rebel Waniarofski), але що одночасно граф Велінг загрозив Магістратові, що коли він задовольнить царські вимоги, шведський флот вживе репресій супроти гамбурзьких кораблів[58].

28 жовтня відбулося засідання сенату та Магістрату, на якому відмовлено цареві видати Войнаровського.

Негайно Пуссен сповістив про це свій уряд, додаючи: «Отже, принцими міжнародного права перемогли, та й нечесно було б видати Войнаровського на катування, бо відомо тут, як жорстоко цар поводиться з козаками на Україні»[59].

Цареві, як бачимо, не повелося, принаймні теоретично, піддурити Європу, де знали про «жесточи» над старшиною, про «тиранскіе смерти», про все те, що з обуренням так красномовно описував пізніше, по свіжій традиції, автор «Історії Руссов». В Європі не тільки це все знали, але й писали про «жах помсти й війни на Україні, залитій

кров'ю, сплюндрованій, що являє собою скрізь страшний вид варварства переможців-московитів»[60]. Це знав, очевидно, і Пуссен — учень Декарта, Спінози, Гуга Гроція, на яких він часто покликається у своїх трактатах.

Пуссен і Курцрок по спільній нараді порадили Магістратові відписати про все цісареві, а цареві, щоб виграти час, відповісти, що у справі Войнаровського запитали цісаря і аж до цісарського рішення Войнаровський залишається в Гамбургу. Так і зробили.

Одержавши такого змісту відповідь, цар страшенно обурився і 30 жовтня з Любека, де саме тоді перебував, надіслав грамоту, що наказувала конче «оного збігця» видати в руки Румянцева. Щойно два тижні пізніше, 20 листопада, прийшов лист Магістрату такого змісту: «Как Войнаровскій отрекается, что он нероссійскій подданный, то новое завлекает затрудненіе».

Вся ця свідома тяганина вельми хвилювала Беттігера, в першу чергу відповідального перед царем за успіх справи, і він 24 листопада звернувся до царя з проханням надіслати кілька полків до Гамбургу, а перед пруським послом хвалився що досягне зброєю видачі Войнаровського. Пуссен, зі свого боку довідавшись про загрози Беттігера, відписав до Версалю, що збройна видача Мазепиного сестрінка була б нечуваним порушенням права, що мало б дуже погані наслідки.

Ось так минув увесь листопад, коли нараз 2 грудня, в п'ятницю, Курцрок звернувся з цісарською нотою до Магістрату. Нота ця[61] звучала:

«Його Цісарська Величність з великим сумом дізнався про те, що Високошановний Магістрат після однобічної царської заяви порушив азиль імперської території супроти кавалера Войнаровського, що шукав захисту на цій території. Високошановний Магістрат не тільки арештував Войнаровського, але ще залишив його в оселі московського резидента під охороною московських вояків. Його Цісарська Величність ніколи не мала ніяких обвинувачень з боку Царської Величності супроти вищезгаданого Войнаровського. Тому Його Цісарська Величність через Ексцеленцію Віцеканцлера Священної Імперії повідомила царського амбасадора у Відні, що в разі, коли б мав щось до кавалера Войнаровського, нехай передасть свою скаргу у Найвищий Імперський Суд».

Далі нота нагадувала Магістратові, що «це добре місто (Гамбург) є нейтральним імператорським містом і завжди мусить бути нейтральним і ніяких репресій супроти будь-кого не може робити, тим більше не може на підставі однобічної заяви когось арештувати, а тим менше ще видавати в чужі руки».

Після цієї категоричної цісарської ноти становище з юридичного боку зовсім вияснювалося, а саме цісар, як пан і зверхник Гамбургу, забороняв видавати Войнаровського. Гамбургові, очевидно, не випадало бути в конфлікті з цісарем і Імперським Судом. Отже, не диво, що цього самого дня Пуссен повідомив французький уряд, що Войнаров-

ського швидко звільнять і що справу його розгляне Імперський Суд, а поки що — сповіщав Пуссен — Войнаровського перевезуть в оселю Курцрока, який бере Мазепиного сестрінка під цісарську опіку.

Здавалося, що сумні пригоди Войнаровського незабаром скінчаться.

Та сталося не так. За п'ять днів Войнаровський був уже на московському допиті.

Як це сталося?

Реляції уже знаного нам Пуссена, що переховують в архіві французького міністерства закордонних справ, дають змогу зрозуміти хід подій у критичних днях, що раз назавжди відірвали елегантного друга Аврори Кенігсмарк від Європи, щоб кинути його в далекі сніги Сибіру.

Отже, 3 грудня, в суботу, Магістрат вислав делегацію до царя в Альтону біля Гамбургу, просячи не вимагати видачі Войнаровського, бо це ставить місто в неможливу ситуацію. Цар прийняв гамбурзьких делегатів дуже суворо, рішуче відмовився прийняти всі резони Магістрату під увагу й загрозив, що на випадок упертості Гамбургу пішле туди Шереметьєва з армією. Треба зрозуміти царський настрій, з яким він довідувався, що справа Войнаровського спричинила голосний дипломатичний конфлікт між Росією та Європою.

Тим часом 5 грудня припадали іменини цариці Катерини, на честь якої цар хотів дати в Гамбургу гучний бенкет, але не міг, очевидно, туди в'їхати, доки справа Войнаровського не буде поладнана в користь царя. До того всього цариця сподівалася ось-ось дитини, та їй треба було за всяку ціну осісти в Гамбургу під доглядом місцевих лікарів. Таким чином поза політичними причинами були в царя ще й особисті, що впливали на нього, щоб дістати якомога швидше Войнаровського у свої руки. Все це разом причинилося до своєрідної провокації, жертвою якої впав Мазепин сестрінок. Реляції французького амбасадора дають повну змогу прослідити стороннім оком провокацію, але, на жаль, її внутрішня, інтимна сторона й досі залишається укрита таємницею.

Отже, 4 грудня до Гамбургу приїхала офіційно царицина гофмейстериня, щоб підшукати оселю для своєї пані, а неофіційно задля справи Войнаровського. Тут дамо місце листові Аврори Кенігсмарк, писаному до Пуссена негайно після візиту гофмейстерині[62]:

«В мене була сьогодні царицина гофмейстериня й оповіла, що здоров'я цариці надломлене і що з хвилини на хвилину можна сподіватися народин дитини. Їй необхідно переїхати до Гамбургу, але цар про те й чути не хоче, доки не буде вирішене питання з паном Войнаровським. Цариця певна, що якби Войнаровський добровільно, зі своєї ініціативи, явився до царя, тоді його не тільки не покарають, але він матиме змогу осісти вільно де схоче в Європі. Щодо його рідні, нині засланої на Сибір[63], то її повернуть в Україну, де вона дістане свої конфісковані маєтки. Цар хоче лише обміркувати з Войнаровським козацькі справи.

Гофмейстериня додала, що завтра іменини цариці й цар був би особливо прихильний до Войнаровського в цей день ласки для всього придворного середовища. Після всього цього чекаю доброго кінця справи, що всіх нас перевтомила».

В цьому короткому листі приятельки Войнаровського й ховається, так би мовити, таємниця гамбурзької драми. Цар через свою емісарку, гофмейстериню цариці, натякнув з притиском Аврорі, яка, очевидно, мала зносини з арештованим приятелем, що Войнаровському нічого не загрожує, якщо він особисто й добровільно ствердить, що хоче стати перед очі царя. Гофмейстериня додавала навіть, що цар хоче обміркувати з Мазепиним сестрінком «козацькі справи», що надавало політичний характер побаченню з царем.

Що цар Петро не мав наміру амністувати Войнаровського, не можна в цьому мати сумнівів. Чи цариця, а тим більше її гофмейстериня знали про царські наміри, годі сьогодні щось казати з певністю. Але, на превелике лихо Войнаровського, його друг Аврора Кенігсмарк повірила в солодкі заяви царського емісара, хоч, здавалося, це була жінка непересічна. Очевидно, навіть для такої досвідченої в політичних інтригах жінки московські методи були незрозумілі. А повіривши байкам гофмейстерині, Аврора, напевне, порадила Войнаровському погодитися на пропозиції цариці.

Але не тільки Аврора підштовхувала Войнаровського в пастку царя. Той самий невтомний Пуссен писав до Версалю 18 грудня, тобто вже post factum:

«Мені оповідають, що тут трапилася велика містифікація, жертвою якої впав бідний Войнаровський. Датський і саксонський посли в імені царя обіцяли йому повну амністію його близьких та гарантію його свободи, якщо він сам прийде до царя, що ніби хотів тільки обміркувати з Войнаровським справи в Україні».

У видрукуваних досі реляціях Гагедорна та Лоозени (датського й саксонського послів) нічого не знаходимо з того, про що пише Пуссен. Все ж думаємо, що ледве чи Пуссен передав би до Версалю таку важливу вістку, не перевіривши її. Зрештою, все це йшло по свіжих слідах справи, про яку говорило гамбурзьке громадянство. Очевидно, що, роблячи свій демарш, дипломати теж вірили в амністію Войнаровського. Чи ці дипломати прийняли теж у себе гофмейстериню цариці, чи в якийсь інший спосіб їм передали царські пропозиції, годі нині про це знати, як і не знати того, чи обидва дипломати особисто передали Войнаровському згадані пропозиції, чи зробили це через Аврору, чи, може, через іще когось іншого.

У всякому разі — а це найважливіше — у все це повірив сам Войнаровський, хоч хто ж, як не він, повинен був, здавалося, знати ціну московських обіцянок! Після якого внутрішнього процесу Войнаровський дійшов до того, що повірив у можливість царської ласки,— документально знати не можна.

5 грудня гамбурзьке громадянство із здивуванням дізналося, що

Войнаровський сам попросив Магістрат видати його цареві. Прохання Войнаровського було категоричне й звучало воно ось так: «Тому, що сьогодні святкують день янгола Її Царської Величності, прошу Високошановний Сенат і Магістрат доставити мене сьогодні до царя, в якого я хочу прохати вибачення і сподіваюсь, що з приводу цього великого свята також зазнаю ласки від Й. Ц. В.»

Очевидно, що Магістрат лише зрадів такому виходові із становища, в якому опинився від шістьох тижнів.

5 грудня в четвертій годині вечора під ескортом драгунів, у замкненій кареті Войнаровський виїхав у Альтону, звідки вже ніколи не вернувся до Гамбургу.

В останній хвилині Войнаровський передав Магістратові копію заяви, яку мав передати, як думав, цареві, де підкреслював, що добровільно, ніким не змушуваний, переходить до царя, від якого сподівається дістати повну сатисфакцію. Магістрат поспішив негайно повідомити чужинецьких представників про вирішення справи Войнаровського. Останні, як судити за Матесоном, поставилися песимістично до майбутнього Мазепиного сестрінка. «Бідний Войнаровський,— писав Матесон 8 грудня,— вже в руках царя, від якого мало чого доброго може сподіватися...»

6 грудня цар, цариця й російський двір прибули до Гамбургу, а ввечері Аврора Кенігсмарк, що почала вже турбуватися за долю свого друга, дала в себе прийняття, на якому був присутній і цар. Він запевнив Аврору, що Войнаровський може рахувати на його ласку.

Які ж були ті «милості» 5 грудня ввечері? Войнаровський зустрівся з царем, який прийняв його вельми ласкаво, так само, як ласкаво прийняв рік пізніше сина Олексія, що повернувся до батьківщини, повіривши запевненням царської забезпеки. Зате 8 грудня Войнаровський був уже на допиті в Байсенбургу, головній російській кватирі, де зазнав перших тортур. Відтепер доля Войнаровського була вирішена.

13 грудня Велінг надіслав «жорстокого листа» до Магістрату, копію якого передав гамбурзьким дипломатам. Велінг твердив, що «повідомлення Магістрату про видачу Войнаровського цареві тим більше мене здивувало, що не тільки нотою 20 листопада Магістрат дав мені зовсім інші обіцянки та надії, але по заяві царського резидента Магістрат обов'язався передати Войнаровського в руки цісарського Суду»[64].

Магістрат був уже безсилий щось зробити, а Пуссен, що так щиро заопікувався справою Войнаровського, у згаданій уже нами реляції з 18 грудня віщує: «У звільнення Войнаровського я не вірю, бо для мене ясний злий намір царя».

Проте все ж інцидент з Войнаровським мав надто великий відгомін в Європі, щоб цар міг був оминути деяких пояснень. І 30 грудня Беттігер передав Магістратові ноту, що мала правно обгрунтувати московський замах. Ось деякі уривки з цієї ноти, такої сумнівної з правного та історичного погляду:

«Нижчепідписаний міністр уважає за зайве зупинятися на праві і компетенції Й. Ц. В. щодо арешту, бо відомо Високошановному Магістратові та цілому світові, що Войнаровський є підданець Й. Ц. В. і спільно із зрадником Мазепою був бунтарем, отже, вільно кожному володареві заарештувати, де вони не були б, своїх підданців-зрадників і забезпечити себе від їх діяльності. Нейтральні міста мають у такому випадку давати володарям (суверенам) необхідну з їх боку допомогу. Такі випадки трапилися у вільному місті Гамбургу, й це місто видало кілька років тому жида Абенцера шведському королеві, а зовсім недавно теж видано лорда Дюфуса Й. Ц. В. Великобританському Королеві. Його Царська Величність сподівався, що Високошановний Магістрат матиме таку саме увагу і прихильність до нього, яку мав до шведського і великобританського королів.

Але Й. Ц. В. із сумом мусив ствердити, що ані численні заяви на словах і письмі нижчепідписаного міністра щодо видачі Войнаровського, ні те, що Й. Ц. В. двічі особисто вимагав листовно тієї видачі — всього того Магістрат не взяв на увагу, а дав більшу віру заявам ворожого міністра, графа Велінга. Магістрат зовсім не числився з царськими заявами. Тільки тоді, як сам Войнаровський написав Магістратові, що визнає себе царським (?!) підданцем, Магістрат прийняв на увагу царські заходи...

Мушу підкреслити, що становище Магістрату супроти Й. Ц. В. було вороже, і не він видав Войнаровського, а цей останній сам просив його видати. Цар вимагав видати йому Войнаровського, бо поведінка Магістрату образила честь Й. Ц. В., і він не може цього забути. А щодо Войнаровського, то він сам прийшов до царя, який і дав йому амнестію».

Про «амнестію» Войнаровського говоритимемо далі, а поки що скінчимо з Беттігером, головним виконавцем провокації, жертвою якої зробився Войнаровський. Він залишився амбасадором у Гамбургу до 30 грудня 1731 року, коли його, вже 75-літнього старця, відкликали були з Гамбургу, а посаду його перебрав резидент у Данії Олекса Бестужев-Рюмін, з дочкою якого Беттігер був одружений. Російський уряд, кажучи делікатно, не виконав обіцянки царя Петра, і мало симпатичний Беттігер листом з 17 липня 1737 року до цариці Анни нагадував про 500 карбованців, обіцяні йому аж «до смерти за поимку имъ въ Гамбургѣ извѣстнаго Войнаровскаго, племянника гетмана Мазепы». Помер цей Беттігер у 1738 році, так і не одержавши грошей за свій ганебний учинок.

Справа Войнаровського почала забуватися в Європі, коли нараз паризька „Gazette de France“ у числі з 30 квітня 1718 року принесла сенсаційну вістку, що звучала:

«Козаки, що підлягають Польщі, перейшли в Україну біля Житомира, вдерлися у це місто і визволили полковника Войнаровського, кревняка їхнього гетьмана Мазепи, якого московини від довгого часу тримали у в'язниці»[65].

Зрозуміло, що ця вістка викликала зацікавлення французького уряду, який запитав свого посла в Петербурзі про долю Войнаровського. Французький посол Кампредон відповів, що Мазепин сестрінок знаходиться в Петропавлівській твердині, що й відповідало дійсності.

Але звідки взялася ця качка „Gazette de France"? Пояснення цього маємо в одній із записок Григора Орлика, що переховуються у замку Дентевіль. Записка ця зложена була десь із початком 1740-х років, але Григор Орлик, певно, мав матеріали для неї від батька.

Ось що читаємо в цій записці, зложеній французькою мовою: «Коли гетьман Орлик перебував із шведським королем, славної пам'яті Карлом XII у Туреччині, одного разу відвідав його старшина козацького війська з України, що приніс гетьманові Орликові привіт від вірних йому людей з України, що готові були в слушний час з'єднатися з козаками гетьмана Орлика, щоб знищити московське ярмо. Цей самий старшина оповів під секретом гетьманові Орликові, що п. Войнаровський, сестрінок Мазепи, ув'язнений в Україні і що він чекає свого визволення від людей гетьмана Орлика. Тому останній мав на чолі своїх козаків увійти в Україну, де до нього приєднаються теж інші козаки, та разом вони знищать московську залогу й визволять п. Войнаровського.

Гетьман Орлик, що мав добрий досвід московської перфідії* та, з другого боку, дістав від шведського короля точні відомості, що п. Войнаровського нема в Україні, слушно рішив, що йому готують пастку, щоб його притягти в Україну, де він попав би в руки московинів. Але, з другого боку, не бажаючи брати на свою душу гріх, щоб вірні йому люди в Україні не могли казати, що гетьман Орлик нічого не зробив для визволення п. Войнаровського, він надіслав козацький відділ на Україну, разом з яким поїхав і згаданий старшина. Цей останній виявився московським агентом. Він завів козаків в Україну, де не було п. Войнаровського, але де була сильна московська залога. Частину козацького відділу перебили, дехто дістався в полон, і лише невеличка частина вернулася до гетьмана Орлика, який міг лише дякувати Господові Богові, що збагнув московські інтриги».

Отже, з цієї прецікавої записки довідуємося, що цар не забув про Орлика, якому готував долю Войнаровського, якщо й не гіршу. Як завжди, у хід пустили провокацію, на яку в Москві були такі досвідчені майстри й до якої теж, як завжди, приклав руки український провокатор, імені якого не зберіг Григор Орлик для історії. На щастя, Пилип Орлик був обережніший від Войнаровського, і жертвою провокації стали лише ті відважні козаки, що на наказ свого вождя пішли визволяти Войнаровського. Але про козацький наскок рознеслися вістки, що дісталися до Варшави, звідки дійшли до шпальт паризької преси. Очевидно, що весь цей епізод був спричинений провокацією, якої ніхто тоді не знав.

---

* Підступність.

Вістка з „Gazette de France“, що мала неабиякий авторитет у Європі, зактуалізувала на хвилину справу Войнаровського, про якого вже забули. Доказ цього бачимо в розповіді „Von dem Cosackischen Grafen Winarowsky“, що з'явився у черговому виданні 1721 року відомої праці Hübner'а. Ректор Johanneum'у в Гамбургу Hübner (1731 p.) був автором нагородженої праці „Kurtze Eragen aus der polit. Historia“[66], що визначалася повагою в освічених колах європейського громадянства.

У вищезгаданому розділі цієї праці читаємо таке:

«Як у 1709 році на весь світ відомий (der weltbekannte Feldherr Cosacken) козацький гетьман Мазепа з'єднався із шведським королем проти царя й через те загнав себе в найбільшу небезпеку, про що уже нам відомо. Цей Мазепа мав сестрінка, що звався графом Войнаровським. Він серед тодішнього заколоту перейшов до шведського короля і змушений був, як він постійно запевняв, позичити йому 240.000 талярів. Хоч і не раз він домагався, щоб йому віддали таку значну суму, але не дістав нічого, крім пустих обіцянок. Тим-то він захотів сам поїхати до Швеції і вибрав свій шлях через Гамбург, де дуже необережно поводився, як граф, на прилюдних прийняттях. Коли російський резидент у Гамбургу дізнався про це, звелів його дня 12 жовтня, коли він був у гостині в графині Кенігсмарк, арештувати за допомогою десяти викликаних для цього вояків гамбурзької міліції і відвезти на свою квартиру. Тоді шведи взяли Войнаровського у свою оборону і не хотіли зовсім допустити, щоб гамбурзький Магістрат видав його цареві. Але тому, що сам Войнаровський твердо запевнював, що він ніколи не був на шведській службі, гамбурзький уряд не міг не видати його, тим більше що саме тоді приїхав уневдовзі Й. Ц. В. до Гамбургу. Отже, в грудні місяці відставлено його до меклембурзької фортеці Dömnitz і з того часу не чути було нічого про нього. Зрештою, це була молода людина, що не мала ще потрібного досвіду для такої небезпечної подорожі».

Читаючи міркування Гюбнера, не треба забувати, що він був зв'язаний з гамбурзьким Магістратом і подавав офіційну версію сумної пригоди Войнаровського.

VI

Петербурзький допит Войнаровського.— Його засилають на Сибір.— Вірний слуга Якубовський.— Войнаровський у Якутську.— Зустріч із російським ученим Міллером.— Кінець Войнаровського.— Доля й недоля Аврори Кенігсмарк.

Войнаровського доставили до Петербургу, де взяли його на допит, бо сподівалися дізнатися від Мазепиного сестрінка про акцію мазепинців. Повні протоколи цього допиту, що переховують в так званих Міллерівських паперах[67] Московського архіву закордонних справ, досі, на жаль, не видрукувані, а є з них лише уривки, що їх подав Костомарів.

Войнаровський заявив, що не знав, хто з генеральної старшини з самого початку був втаємничений у Мазепин задум, але одного разу в Києві у прияві всіх полковників Мазепа говорив: «Якби я не боронив вас, то вас уже зробили б солдатами». На те миргородський полковник Апостол мав відповісти Мазепі: «Ми хвалимо небіжчика Хмельницького, бо він визволив нас від панського ярма, а вас будемо проклинати, якщо ви нас не будете боронити і зведете нас»[68].

Більше нічого Войнаровський, як зізнав, ніколи не чув ані від вуйка, ані від когось іншого, і взагалі, на його думку, крім Орлика, Мазепиного довіреника, ніхто нічого не знав про це аж до останньої хвилини.

Щодо епізоду, найбільш дразливого для Войнаровського, а саме, чому він несподівано покинув у жовтні 1708 року Меншикова, сестрінок гетьмана дав досить заплутану відповідь, бо, треба думати, хотів перед царськими урядовцями звести до мінімуму свою участь у подіях 1708 року. Будучи з Меншиковим у Горську, Войнаровський сповістив гонцем гетьмана Мазепу, що російський фельдмаршал хоче його бачити. Той самий гонець вернувся від Мазепи з листом, що його Войнаровський мав передати Меншикову, але на словах гонець від Мазепи передав Войнаровському, щоб він якомога швидше переходив до шведів, бо він (Мазепа) мав певні відомості, що Меншиков їде до гетьмана, щоб його заарештувати.

Войнаровський, мовляв, тоді не знав, що йому робити: давати листа Меншикову чи негайно залишити російський табір. Обміркувавши справу, він віддав гетьманський лист Меншикову, а до Мазепи вислав гонця, який мав сповістити гетьмана, що Меншиков хоче з ним бачитися в неділю. Потім, мовляв, сам не знаючи чому, виїхав слідами гонця до Мазепи. По дорозі Войнаровський дігнав свого гонця і разом із ним прибув до Борзни.

Коли козацька армія вже прямувала до Карла XII, Войнаровський, як вірити тому, що казав під час допиту, не знав іще, в чому справа. Це, очевидячки, неправда, якою користувався Войнаровський, щоб рятувати своє становище.

Далі оповів Войнаровський, що шведські передові стежі прийняли Мазепу врочисто. Звідти гетьман поїхав у кареті, оточеній відділом 400 шведських кіннотників, а ціла шведська армія віддавала йому честь. Другого дня Мазепа прибув до Карла XII, який прийняв «пріятно дядю и всѣхъ бывшихъ съ дядею».

Щодо того, чи Мазепа мав якісь зносини із старшиною, що залишилася по боці царя, до й після Полтави — Войнаровський твердив, що не знає нічого, бо його «до справ не допускали». Також «нічого не знав» Войнаровський, чи Орлик та інші мазепинці писали до своєї рідні.

У Бендерах, по смерті Мазепи, Войнаровський, за його словами, залишився виключно, щоб дістати королівський довг та щоб скласти ці гроші в якомусь банку. Тому він нібито не приймав ніякої служби в Карла XII, а збирався просити «милости Царского Величества».

Разом із цим допитом в Архіві московського міністерства закордонних справ збереглося також прохання Войнаровського, писане німецькою мовою, до царя Петра. Це прохання звучить:

«Я боявся звертатися до царя, лякаючись його гніву, але коли одержав наказ, я добровільно (!) з'явився в царського резидента Беттігера та віддався в його руки. Мене ніколи не допускали до гетьманських справ. Вуйко завжди відсилав мене з тої кімнати, де збиралися з ним його прихильники. Можливо, що, маючи на увазі мій молодий вік, гетьман підозрівав, що, пам'ятаючи царські милості, я не стану по їх боці. Після смерті вуйка я не прийняв гетьманського уряду, чим викликав невдоволення шведського короля після того, як Орлик перебрав цей уряд. Я не зробив нічого проти Царської Величності й тому не прийняв шведської служби. За життя вуйка і по його смерті я не міг одержати від шведського короля моїх 240.000 талярів; мені відповідали тільки гарними словами, а це саме стримувало мене від того, щоб виконати моє постійне бажання просити царської ласки. Багато разів мав я думку впасти до ніг Царевича[69], сина царського, але все не було зручної нагоди. Сподіваюся, що цар не буде карати мене за гріхи мого вуйка».

Коли прочитати уважно допит Войнаровського та його лист, то видно, що без огляду на зрозумілий для допиту стиль і запобігливість, Мазепин сестрінок нічого сутнього не зізнав та нікому з мазепинців його зізнання не могли пошкодити. Костомарів теж визнає, що нічого нового Войнаровський не зізнав «тогда, как особенно от него надѣялись узнать многое».

Войнаровського тримали у в'язниці аж до 1723 року, коли цар вирішив заслати його на Сибір. Відтак слуга Войнаровського Якубовський дякував у листі 21 серпня 1723 року Ганні Войнаровській за надсилку речей її бідолашному чоловікові. То були сорочки, капці, взуття і т. п. Взуття було таке тісне, що треба було його продати в Петербурзі. Очевидно, щоб трохи заспокоїти Войнаровську, вірний слуга запевнив її, що згодом все налагодиться і від Войнаровського відійдуть «гризоти та нужда». Але поки що, за словами Якубовського, Войнаровський перебуває в арешті під такою пильною вартою, що з ним тяжко перекинутись навіть одним словом.

«Я мушу робити все те крадькома... Ліпше нам було б бути під поганами й турками, в них було б, мабуть, легше, ніж тут, де люди не мають милосердя, так вони поводяться зо мною та моїм паном. Навіть пси мають більше волі, ніж ми, їх не замикають так, як нас. Краще було б жебрачити мойому панові, ніж мучитися в таких злиднях».

У другому листі з Петербургу 14 вересня 1723 року Якубовський писав, що ввесь час побоювався, що Войнаровського будуть випитувати про його відносини до Мазепи. Чесний слуга боявся нових тортур для свого господаря. Адже в Петербурзі вміли розв'язувати в'язням язика.

Нарешті 11 жовтня того самого року Якубовський вислав довгого листа[70] до Ганни Войнаровської такого змісту:

«Доношу Вам про нещастя, що зустріло нас несподівано, а саме мій пан дістав наказ виїхати на Сибір. Мене хочуть затримати тут, і все це станеться якнайшвидше. Я був у шведського посла Цедеркрайца (Cederkreutz)[71] та у пана посла Штамбке (Stambke) і зі сльозами просив їх, чи вони не могли б роздобути для мого пана дозволу перечекати до зимової дороги, але досі з цього нічого не вийшло. Тому я дав майорові (російському) 3 дукати, щоб відтягнути від'їзд принаймні на 8 днів, до повороту Й. Ц. В., що перебував поза Петербургом, і тому не можна просити Й. Ц. В. відкласти речинець від'їзду на два місяці, поки не настане ліпша дорога, а я не повідомлю Вас і не зроблю приготування до подорожі. А вони (тобто росіяни) дають йому лише одного коня, що зовсім не вистарчає. На випадок, коли він муситиме виїхати негайно, треба буде позичити грощей і найняти ще одного коня, щоб він не вмер у дорозі. Мушу також дати на дорогу йому грошей. Мій кредит тут дуже слабий; ніхто не хоче допомогти, лише пан амбасадор Штамбке дав мені 5 дукатів, а на решту я мушу жебрати, не маючи змоги допомогти в інший спосіб панові, який дістає від них тільки дві копійки денно, з чого ніяк не можна вдержатися. Ми тепер у великій нужді, а тому прошу Вас, Милостива Пані, як тільки дістанете цей лист, переслати нам гроші або дати доручення, щоб я міг тут щось дістати, щоб він не загинув у дорозі; прошу Вас, якщо я позичу, щоб Ви все те перейняли, бо я не можу зробити інакше з огляду на велику скорість, з якою треба все робити.

Від пана амбасадора Штамбке я дістав п'ять дукатів, а від його слуги я взяв на дорогу перуку, що коштує 3 дукати. Коли зроблю ще які довги, повідомлю Вас про це. Мені неможливо його залишити. Пані Графиня нехай не турбуються, що я не дбаю про нього, бо я бігаю і стараюся цілі дні, нападаю на людей так, що вони аж гніваються і не хочуть мене вислухати.

Був і в пана амбасадора Кампредона[72], але він не хотів говорити зо мною, розгніваний, що я забагато напастую його. Але я не маю поради в біді і найпокірніше прошу Вас, Милостива Пані, допомогти нам.

Щодо мене, то я дістав наказ подбати про мій пашпорт[73], тому прошу повідомити мене, що маю робити в цій справі, чи я мушу відвезти мого пана в Сибір, чи маю прибути до Швеції. Поки що не маю нічого повідомити, через те і кінчаю. Мій пан поручається покірно Пані Графині, дітям і всім добрим приятелям і жаліється на те, що з ним поводяться тут не по-християнському. Я залишаюся також на ввесь мій вік Пані Графині

покірний слуга і вірний раб
Андрій Якубовський»[74].

Взимі 1723—1724 року колишній приятель Аврори Кенігсмарк прибув до Тобольська. Лише до цього сибірського міста Якубовський мав

право їхати зі своїм паном. А звідси вже далі, далеко на північ, аж до Якутська, поїхав Войнаровський сам, «пригнічений найжахливішим нещастям», як висловилася його дружина в листі до шведського короля 1 лютого 1725 року[75].

Пізніше Войнаровський доїхав до Якутська, де неважко уявити собі його життя поміж дикунами у нелюдському кліматі. Це тут, у снігових степах Сибіру, у 1727 році Міллер, що подорожував у науковій місії від російської Академії Наук, віднайшов Мазепиного сестрінка[76].

Ця зустріч і лягла в основу поеми Рилєєва, що слушно поставив за епіграф до свого твору слова Данте «Nessun maggior dolore che ricordarsi del tempo felice nella miseria“ (Немає більшого болю, як у дні нещастя згадувати часом щастя).

Десь у 1740—41 роках Войнаровський закінчив своє бідолашне життя, що так гарно починалося для нього. Могила його невідома. Колись якийсь український дослідник, може, дістанеться до далекого Якутська, де, може, і знайде не один причинок до життя Войнаровського, про яке нині нічого не маємо...

Значно раніше, 14 квітня 1728 року, у другій частині світу закінчила своє життя друга дієва особа гамбурзької драми, Аврора Кенігсмарк. Вона не мала щастя. Її коханий син Моріс, задля якого Аврора робила все можливе й неможливе, кандидував на престол курляндських князів, але, як відомо, не мав щастя, бо російські багнети анулювали вибір Моріса на княже становище. Аврора теж мусила згадувати не раз «незлим тихим словом» російський уряд, як і її колишній приятель.

Ще не скінчилася похоронна відправа по Аврорі, як з'явився висланець Моріса домагатись спадщини. Ця спадщина рівнялась... 52 дукатам. Усі багатства Кенігсмарків, усі дорогоцінності, що їх Аврора дістала від закоханого Августа,— все зникло, бо і мати, і син ніколи не рахували грошей.

Коли доля занесе якогось українського мандрівника до Кведлінбурзького абатства, нехай він попросить, щоб йому показали розкішно одягнену мумію з біжутерією, що ще зберегла свою пишноту. Це все, що залишилося на землі від прекрасної Аврори Кенігсмарк, онучки переможця Праги, фаворитки Августа Саксонського, матері переможця під Фонтенуа, прабабуні Жорж Занд та приятельки Мазепиного сестрінка...

Ганна Войнаровська у Швеції.— Її грошові претензії до шведського уряду.— Заходи, щоб вирятувати чоловіка з московської в'язниці.— Доля Станіслава Андрійовича Войнаровського і студії в Лінці та Страсбургу.— Зустріч із Григором Орликом.— Заходи, щоб поліпшити становище батька.— Старшина гусарського полку.

Що сталося з дружиною та дітьми Войнаровського? Ганна Войнаровська була, як ми вже бачили, жінка вельми енергійна, що не раз мусили ствердити різні шведські достойники, перед якими дружина Войнаровського боронила свої законні права жінки та матері.

1 січня 1718 року вона звернулася з Лунда листом до Карла XII «у день, коли за звичаєм всі тішаться та радуються». Але Войнаровська тоді пише «зі сльозами в очах», бо «не бачить кінця своїм нещастям... Крики моїх покинутих дітей подвоюються, нетерплячка моїх невблаганних вірителів зростає і власна нужда мене пригнічує»[77].

Як відомо, саме в тому 1718 році Карл XII закінчив своє небуденне життя. Від цього фінансові справи дружини Войнаровського не покращали, й вона мусила 18 червня 1719 року звернутися листом до нової шведської королеви, Ульріки-Елеонори. Лист цей був такий:

«Ваша Величність були ласкаві признати мені 500 пльотів[78], щоб вирятувати мене зі скрутного становища, в якому я опинилася у державі Вашої Величності. Але нехай Ваша Величність не візьме мені за зле, коли я скажу, що ця невеличка сума не вистачила і в десятій частині для того, щоб задовольнити моїх вірителів. Тому благаю Вашу Величність зробити мені ласку і признати мені таку суму, щоб вистачила для того. Правда, Ваша Величність були ласкаві й казали виплатити мені 6.000 Muntecken, але, на жаль, ті гроші у скорому часі стратили на вартості, так що передавши їх належним комісарам, я стратила 4.000 талярів срібною монетою. Через те я змушена була продати мої одяги, щоб прожити самій і прийти на допомогу родині. Сподіваюся, що Ваша Величність візьме під увагу мою біду і втішить мене прихильним рішенням.

Ганна Войнаровська»[79].

Наслідком цього листа Стокгольмський сойм вирішив у 1720 році видавати 4.000 срібних талярів річно Ганні Войнаровській. Войнаровська, річ зрозуміла, не погодилася на таке рішення та 27 серпня того самого року звернулася до Королівської Ради з новим листом:

«Її Величність Королева,— писала Войнаровська,— зволила відіслати мене до Високих Станів, щоб я перед ними доходила своєї претенсії. Тому я просила ці Стани заспокоїти мене, але не дістала ніякого рішення, а лише асигнату з 4 квітня 1720 року на дві тисячі талярів. На цю асигнату я одержала лише 500 пльотів в день 4 травня. Я просила президента Лягерберга виплатити мені решту, але досі не одержала ніяких грошей. Через те дозволяю собі уклінно просити Ваші Ексцеленції розглянути кривду, яку мені заподіяли. Я абсолютно

не можу вижити з тих двох тисяч пльотів, які мені призначили на утримання, до того заплатити векселі за свою родину на Шлеську і покрити давні довги мого чоловіка і мої власні. Коли б я, нещасна, нічого не дістала, то боюся, що вмру з нужди, бо я чужинка, що не має тут ані рідні, ані маєтків. У такому становищі я не знаю, як я зможу проіснувати. Мені писали з Шлеська, що не хочуть надалі тримати моїх дітей, бо я не маю змоги надсилати грошей для своєї родини. Я попадаю в одчай, бачучи, що мій чоловік у в'язниці вже чотири роки, а не має ніякої допомоги з Швеції, і прошу, мої Панове, осудити, чи то справедлива заплата чоловікові, який посвятив своє щастя та майно для Вашого народу, щоб покинути його в біді. Іменем Бога благаю Вас, мої Панове, ще раз не дати мені мучитися надалі в такому тяжкому становищі і прийняти остаточне рішення, бо я не чую в собі сили жити в розлуці з родиною».

29 липня 1721 року Войнаровська писала до графа Лягерберга такого листа:

«Недавно один із тих російських бранців, що часом ходять і жебрають, завітав також і до мене. Він родовитий козак, іменем Семен Вейгерін[80], був підданим мого блаженної пам'яті батька[81] в його маєтках в Україні, потім служив у почоті батька і вкінці дістався разом із ним у полон при Ляховичах і його привезли до Швеції. Він залишався в Готенбургу при моїм блаженної пам'яті батькові аж до його смерті, і щойно згодом помістили його разом із іншими російськими бранцями.

Тому, що я чужинка і не розумію мови цього краю, а знову мені вельми тяжко обійтися без таких слуг, з якими я могла б порозумітися, то прошу покірно, щоб Ваша Ексцеленція зволили виявити мені ласку і причинитися до того, щоб згаданого козака звільнити і щоб він міг вступити на мою службу».

Не забувала Войнаровська свого чоловіка та робила все, що могла, щоб вирвати його з московських рук. Вона навіть хотіла підкупити російського посла в Швеції, пропонуючи йому десять тисяч єфимків*, як він підтримає її пропозицію цареві, а саме відступити Петрові I половину тієї суми, яку винен був Войнаровському шведський уряд.

Але цар волів не випускати на волю Мазепиного сестрінка, ніж дістати шведські гроші[82].

Не одержуючи свого боргу, Ганна Войнаровська просила шведський уряд дати їй закордонний паспорт та урядові посвідки, що «у Швеції не хочуть виплатити їй боргу». Меморіал Войнаровської розглядали в Королівській Раді 30 вересня 1723 року. Граф Кронгієльм

---

* «Єфимок» — це московська назва таляра, що був в обігу в Росії до половини XVIII ст. Єфимки з «прізнаками» — це були таляри, що на них, з наказу царя Алексія Михайловича, були викарбувані знаки з російським гербом і датою 1655 р.— Прим. ред. першого видання.

мав заявити: «Я дуже боюся, що коли її нічим не заспокоїмо, то ця справа наробить іще не раз чимало нам клопоту. Вона перебуває тепер у біді, і я думаю, що якби з нею прийти до згоди, Войнаровська зреклася б значної частини своїх претензій і задовольнилася б тим, щоб діставати виплату ратами на п'ять, а може, навіть десять років. На випадок, коли вона від'їде звідси, нічого не одержавши, й потім вимагатиме своїх претензій через посередництво якогось панівного дому, то, певно, ми не звільнимося так легко від тої цілої справи»[83].

Так справа і була вирішена. Не забула Войнаровська свого чоловіка і перед шведськими достойниками. У 1725 році вона просить короля подбати, щоб Войнаровський міг залишитися в Тобольську, де жили вже на засланні інші члени родини Мировичів. «То було б,— писала Ганна Войнаровська французькою мовою,— для нього втіхою, а мені легше було б пересилати йому гроші туди, ніж до Якутська».

Шведський уряд, видко, по смерті царя Петра І ужив якихось заходів у Петербурзі у справі Войнаровського, бо 10 березня 1726 року дружина Мазепиного сестрінка писала бадьорого листа до шведського короля, в якому дякувала «за ту ласку, яку зволили Ви засвідчити мені, доручивши сенаторові й надзвичайному амбасадорові Цедергольмові просити російський двір звільнити мого бідного чоловіка. П. Баптіст Саварі приніс мені вістку, що видали наказ повернути мого чоловіка з Якутська до Москви, де він має жити без права виїздити за кордон, якщо я не вернуся з дітьми. Через те мушу просити ще раз Вашу Величність наказати закінчити мою справу, бо я хочу знати, на чім стою».

Розрахунок, який Войнаровська представила шведському урядові, виглядав так:

Борг Карла XII:

57.800 червінців		183.033 пльотів
45.000 Альбертових талярів		60.000 пльотів
20.000 райхсталярів		22.500 пльотів
Різні позички		40.000 пльотів
	Разом	305.533 пльотів
За 13 років відсотки 6%		238.291 пльотів
	Разом	543.824 пльотів
Войнаровська вимагала лише		200.000 пльотів
і зреклася[84]		343.824 пльотів

Зійшлися на тому, що українська емігрантка дістала 22 грудня 1724 року великий маєток Тіннельсе на березі Меларського озера, замок якого був збудований у XIII ст. і перебудований у XVI ст. і від якогось часу належав до шведського королівського дому. Одночасно Война-

ровська одержала 20.000 талярів, «щоб допомогти ув'язненому чоловікові й провадити господарство Тіннельсе». Нарешті 11 листопада 1731 року шведська камер-колегія склала договір з Войнаровською, згідно з яким вона одержала 400.000 талярів, але з цієї суми відрахували 100.000 за маєток Тіннельсе, 33.352 таляри, які уряд виплатив вірителям Войнаровського, а замість готівки Войнаровська одержала будинок у Стокгольмі.

У другій половині 1740 року Войнаровська продала королеві Фрідріхові I Тіннельсе[85] та покинула назавжди Швецію. Що з нею сталося потім, як і де вона прожила останні роки життя, коли вона померла — про це досі невідомо.

Щодо дітей якутського в'язня, то маємо лише відомості про старшого сина, Станіслава Андрійовича Войнаровського. Він здобув початкову освіту у Вроцлаві, мабуть, у єзуїтській колегії, потім студіював право в Лінці в Австрії, звідки прибув до шведської столиці разом із своїм учителем-гувернером Де Рінгом. Здається, якийсь час він студіював у якомусь шведському університеті, але цього перевірити документально нам не вдалося.

Енергійна мама Станіслава Войнаровського розуміла добре вагу освіти та подорожей. Тим-то вона в 1735 році просила шведський уряд видати синові паспорт для закордонної подорожі, бо син її «має жадобу знання». Десь у 1738 році Станіслав Войнаровський справді виїхав через Німеччину до Франції. Тут Войнаровський-син (junior) учився якийсь час у Страсбурзькому університеті, але як довго він перебував у цьому університеті, точно невідомо. У всякому разі у 1742 році він був у Стокгольмі, де його зустрів Григор Орлик. Про своє побачення Григор Орлик писав 7 лютого 1743 року до французького дипломата Де Терсіє таке:

«Це — гарний, вихований та освічений шляхтич. Він і досі вірить, що батько його живе, і просив мене вплинути на сойм, щоб внести у мировий трактат точку про амністію п. Войнаровського, захопленого з нечуваною перфідністю москалями 30 років тому.

Хоч я мало вірив в успіх таких заходів, але п. Лянмарі[86] розмовляв у цій справі з різними шведськими достойниками. Всі вони відмовляються торкатися цього питання, не вірячи в можливість амністії. І, на жаль, мають рацію. Горе тому, хто раз дістанеться у московські руки!»

Із шведських джерел[87] нам справді відомо, що в 1743 році Войнаровський просив видати йому паспорт, щоб виїхати до Або у Фінляндії, де відбувалися шведсько-російські мирові переговори. Не знаючи, що батько вже помер у Якутську, Войнаровський хотів ужити заходів, щоб у мировий договір вставили точку щодо звільнення Андрія Войнаровського та звороту їх родинних маєтків в Україні. Паспорт Войнаровський дістав, але, як видно з його листа до короля, «російські уповноважені мали велику нехіть до мене, в чому, зрештою, як переконався два роки тому, коли був у Польщі, де робив заходи, щоб поверну-

ти мені маєтки батька, що знаходяться в тому краю. Хоч я взагалі не зустрів великої прихильності в Речі Посполитій від її достойників, але російські міністри теж пошкодили мені і навіть натякнули мені, що я повинен побоюватися такого самого лиха, якого, на жаль, мусив зазнати мій батько. Тому, Наймилостивіший Королю, за вірність і непохитну відданість до шведської держави, яких доказ дав мій батько та ціла його родина, нас зустріла тяжка недоля,— бо батько знаходиться на далекому засланні, не маючи надії визволитися, а ми втратили все наше майно,— прошу покірно, щоб Ваша Королівська Величність зволила для потіхи в такому великому горі надати мені титул шведського графа».

Шведський уряд мав уже, мабуть, тоді певні відомості, що Андрія Войнаровського нема на світі, але чомусь не вважав за потрібне повідомити про це Станіслава Войнаровського. Чи надали молодому Войнаровському графський титул, не можемо цього ще й тепер сказати.

Десь на початку 1744 року Станіслав Войнаровський знову прибув до Франції. Він був один час у полку Григора Орлика, а потім довідуємося про нього з листа, висланого 20 червня 1744 року з головної французької кватири до військового міністра за підписом графа Берчені, відомого угорського емігранта, що зорганізував гусарський полк у Франції[88].

Цей лист звучав:

„Monseigneur!

Польський король[89] зробив мені честь написати листа з найкращими виразами в користь графа Войнаровського, троюрідного сестрінка відомого Мазепи[90], козацького гетьмана, що так вславився у війнах Карла XII, шведського короля. Цей молодець прибув до Франції і хоче вступити в мій полк. Будьте ласкаві призначити його лейтенантом, доки він своєю пильністю та знатним і шляхетним родом не дослужиться вищого рангу на службі у короля, якому хоче залишитися вірним і де має змогу гідно шанувати свій ранг[91]. Граф де Берчені».

5 липня 1744 року, після реферату військового міністра, Людовік XV дав синові сибірського в'язня ранг лейтенанта з утриманням 500 ліврів. Таким чином Станіслав Войнаровський став французьким гусарським офіцером. Отже, доля захотіла, щоб французька армія мала серед своїх старшин двох українців-мазепинців.

Скільки саме пробув у гусарському полку — нам невідомо. Також невідомо, чому він опинився в 1749 році в Швеції. Потім знову зустрічаємо його в 1754 році в полку Орлика.

Документи взагалі мовчать про дальший побут Станіслава Войнаровського у Франції. Думаємо, що він покинув Францію. Де він жив потім — про це нічого не відомо.

Може, якийсь українець, якого сучасне лихоліття закинуло або до Швеції, або до Польщі, пошукає за слідами сина приятеля Аврори Кенігсмарк. Хто знає, чи в зв'язку з цими розшуками не знайдуться також якісь нові документи про славетних мазепинців.

ПРИМІТКИ

1. М. Костомаров: «Мазепа». С.-Петербург, 1905, стор. 425.

2. «Hippomenes Sarmacki», видрукуваний у Києво-Печерській Лаврі. Максимович («Полное собрание сочинений», III, 713—715) коротко описав цей панегірик in folio, що за його часів переховувався у збірці Величка. Де тепер є цей примірник — невідомо. Проте відомий другий примірник, що переховується під № 11700 в Музеї Оссолінських у Львові. Про нього згадав K. Estreicher (XXIII, 424). У 1925 р. в Лондоні на ліцитації продали примірник цього панегірика, але кому й звідки він взявся — нам невідомо.

3. М. Костомаров, op. cit., 423, 425.

4. «Исторія Малороссіи», Москва, 1842, І, 558.

5. М. Костомаров, op. cit., 595.

Німецький журнал «Historische Pemarques», сучасний Мазепі, запевняє, що Войнаровський одного дня «wird alles von ihm (Мазепи) erben»*. Цей журнал твердив, що Войнаровський студіює філософію в Києві, «в гімназії, заснованій гетьманом Мазепою» (Б. Крупницький: «Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу», Жовква, 1932, стор. 20). Якщо Войнаровський вчився в Києві, то це було до його поїздки до Німеччини, але чи він учився справді в Києві?

6. Архів Foreign Office. Реляції з Гамбургу 1716—1717 р.

7. Аврора Кенігсмарк, онучка переможця під Прагою, сестрінця завойовника Мореї, мати маршала Моріса Саксонського, знаменитого переможця з-під Фонтенуа та нещасливого кандидата до курляндського престолу — Аврора Кенігсмарк через свого сина була прабабусею Жорж Занд, знаменитої французької письменниці, авторки «Індіяни», якою так зачитувалися наші бабуні.

8. М: Костомаров, op. cit., 562.

9. Архів англ. мініст. закорд. справ. Russia vol. 108, vol. 112. Реляції Вітворта видрукувані в збірнику «Импер. Істор. Общ.» (т. 39), але не зовсім точно. Переглянувши оригінал, легко помітити, що ці реляції в друку неповні, а переклад їх не завжди правильний, що можна побачити з порівняння паралельних текстів. Найцікавіший лист Вітворта з 25 листопада 1708 р. н. с. про Мазепу, що є тепер у Лондонському архіві, зовсім не наведений у російському виданні, проте він повний цікавих інформацій про Україну. У Британському музеї переховується архів Чарльза Вітворта (1705—1710 р.) і його листування в 50 томах. Оцей Вітворт, вернувшись до Англії, списав свої спомини, видані в 1758 році, що є великою рідкістю. Назва їх: «An account of Russia as it was in the year 1710», 12°. p. XXIV, 158. Кілька сторінок (24—28) тут присвячено Україні, Мазепі, Батуринові, де «зарізано жорстоко 6000 чол. без огляду на їх вік і пол».

10. Реляція франц. амбасадора в Стокгольмі з 16 січня 1709 р., в архіві франц. мініст. закорд. справ.

11. Головним чином низові козаки, що мало знали Орлика.

12. Орлик між іншим усе вимагав від Войнаровського якусь шкатулку, де переховувалися Мазепою папери великої державної ваги. Ця шкатулка врешті зникла невідомо де.

13. Лондонський архів For. Office. Туреччина, 1711—1714.

14. A. de. la Mottrayes «Travels through Europe, Asia...», London, 1723, 2 vol. 8°. Про різні видання й переклади цієї прецікавої праці див. наше «L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale», ст. 52—53. Обрі де ля Мотрей помер у 1743 р.

15. Альфред Єнсен «Родина Войнаровських у Швеції», Львів, 1909, відбитка, стор. 2.

16. Цілу родину Мировичів заслали на Сибір як родину мазепинців.

17. Лист підписано: «Sacrae Regiae Maistis Domini mei Clement: mi. Vratislavae, 25 aprilis/ a: o 1715. Fidelis subdita Anna Voynarovska» (А. Єнсен, op. cit., стор. 2—3).

18. Correspondance Politique, Autriche, 1716. Самої «реляції» нема в листуванні посла. Її, мабуть, тоді передали комусь. Думаю, що це була якась друкована реляція Полтави, що вийшла з царських джерел у Голландії.

---

* Все від нього успадкує (нім.).

19. 17 серпня 1713 р. Карл XII видав Войнаровському листовне зобов'язання. Див. Th. Westrin Anteckningar om Karl XII. s orientaliska kreditorer («Historisk· Tidskrift», 1900, 42—46).

20. А. Єнсен, op. cit., 11—12.

21. Не знати, чи дістав монастир Галата ці 1000 талярів.

22. Н. Бантышъ-Каменскій: «Обзоръ внѣшнихъ сношеній Россіи», Москва, 1898, II, 150.

23. Op. cit., II, 151.

24. Про царську пропаганду в Німеччині див. цікаву розвідку: Д-р Борис Крупницький: «Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу». Накладом редакції «Записок Ч. С. В. В.», Жовква, 1932, стор. 27.

25. Ось кілька важливих праць про Аврору Кенігсмарк: «Maria Aurora Königsmarck, en kronika of Birger Mörner», Stockholm, 1913 (першорядна, документальна праця на підставі шведських, датських і німецьких архівів); «Histoire secréte de la duchesse de Hanovre», Londres, 1774 (про вбивство брата Аврори); «Denkwürdigkeiten der Gräfin Maria Aurora Königsmarck, von D-r Fred. Cramer», Leipzig, 1836, 2 vol.; Hesekiel «Nachrichten zur Geschichte des Geschlechts der Gr. von Königsmark», Berlin, 1854; Blaise de Bury «Les Königsmarck», Paris, 1855 (артистична популяризація німецьких праць).

26. Перший міністр Карла XII.

27. „La Pucelle d'Orleans", IV пісня.

Я зачував, красуне Кенігсмарк,
Як раз Карло, химерний володар,
Що підбивав серця та королів,
Тебе у двір пустити не посмів —
Щоб не піддатись, з остраху, як раб,
Він оминув Твоїх приваб.

(Перекл. М. Рудницького).

28. Реляція в лондонському For. Office.

29. „Mémoire d'une personne intéressée et sensible au commerce de la Mer Baltique", London, 1716, 4°. Французький перший міністр писав до свого посла у Стокгольмі у 1717 році: «Англійський король і ціла нація шукає скрізь приводу, щоб обмежити могутність російського царя на Балтиці». Пор. М. Поліевктовъ: «Балтійскій вопросъ въ русской политикѣ послѣ Ништадтскаго мира», С.-Петербургъ, 1907. (Записки Ист. Филол. Фак. С. П. Б. Унив. т. LXXXV).

30. В деяких наших датах можлива плутанина, бо документи вживають поруч нового старий стиль, не завжди зазначаючи, про який стиль іде мова.

31. «Документы объ Андреѣ Войнаровскомъ...», извлеченные изъ иностранныхъ архивовъ проф. В. Н. Александренкомъ и изданные подъ редакціей и съ примѣчаніями В. А. Кордта. Кіевъ. «Сборникъ матеріяловъ по исторіи Юго-Западной Россіи», 1916, т. II, стор. 40—43.

32. Московський старшина.

33. Документы объ Андреѣ Войнаровскомъ..., стор. 42—44.

34. Der Printz Woynarowsky.

35. Böttger.

36. В дійсності це сталося 12 жовтня.

37. „Beschluss der Versuch einer Zuverlässigen Nachricht von dem kirchlichen und politischen Zustande der Stadt Hamburg" C. 457, V Teil, Seite 45.

Автор цього оповідання був Штельцнер. Воно видрукуване також в Александренка, op. cit., стор. 44—46.

38. Число цього „Courier-a" переховується в архіві франц. мін. закорд. справ у реляціях Пуссена, про якого мова буде далі.

39. Єнсен, op. cit., стор. 7—8.

40. „...den bekandten Wonjaroffski, des Mazeppa Enckel..." (реляція, зложена німецькою мовою).

41. Пуританин-амбасадор додав, що, з одного боку, він не бере арешту Войнаровського за зле, бо цей Войнаровський володіє величезними мужеськими можливостями (німецький оригінал надто нецензурний, щоб його передавати тут), «а таких людей

не можна терпіти в упорядкованій державі». Але, як жаліється шведський дипломат, «місцеве жіноцтво попадає від того (тобто арешту Войнаровського) в одчай, а найбільше журиться дім, де Войнаровський мешкав, а також наш «С».

Не можна сьогодні довідатися точніше, що це був за дім, де жив Войнаровський, і хто був цей «С», але ясно, що мова йде про якісь романтичні пригоди Мазепиного сестрінка, в житті якого жінки грали надто велику роль.

42. Ганс-Статіус фон Гагедорн (1668—1722) був резидентом у Гамбургу від 1702 р. Його реляції переховуються в Державному архіві Копенгагену. Уривки, що торкаються справи Войнаровського, видрукував проф. Александренко у вищезгаданому збірнику київської комісії.

43. Пізніше помер, як пруський посол у Відні в 1720 р. Реляції його переховуються в пруському таємному Державному архіві в Берліні.

44. Документы объ Андреѣ Войнаровскомъ..., op. cit., стор. 25—26.

45. Про останнього див. наше «Шведчина й французька дипломатія» («Науковий Збірник Істор. Секції УАН за 1928 рік», Київ, стор. 77—88).

46. Лорд Дюфус був одним із шефів якобітської партії в Англії, тобто партії, що бажала повернути трон Стюартам. Коли змову відкрили, лорд Дюфус утік до Гамбургу, але там його видали англійському королеві: „Mercure Historique" довше оповідає про цей факт.

47. Почесний ранг, що його Войнаровський одержав у 1714 р.

48. З реляції Пуссена в архіві франц. мін. закорд. справ.

49. Повного тексту листа Войнаровського ми не знайшли, а користуємось реляцією Пуссена.

50. Як бачимо, англійський представник не брав участі в урочистій інтервенції, мабуть, тому, що рік перед тим він вимагав і досягнув видання лорда Дюфуса.

51. У 1723 р. цей лист переклали з української на німецьку мову і зложили його в Шведському державному архіві, звідки й видрукував його Єнсен (op. cit., стор. 9).

52. Mein hertzlich geliebteste Annichen!

53. Войнаровський, очевидно, мав усі підстави думати, що його листа читатимуть небажані особи, що й пояснює його категоричне твердження, що він не брав участі у змові Мазепи.

54. Тестамент.

55. Не знати ближче, що це за особа.

56. Це й є та славнозвісна шкатула, за якою полювали царські шпигуни, але, як бачимо, так і не знайшли її. На жаль, і ми не маємо жодних слідів цієї шкатули, в якій, певно, були якісь високоцінні документи.

57. Лист підписано «С. А. Войнаровський», тобто Станіслав Андрій... Можливо, що Войнаровський з дитячих років носив ще ім'я Станіслав, яке надав йому батько-католик.

58. Реляцію Мейнгардта видрукував Александренко (op. cit., стор. 18). Копія її перехована в Копенгагенському державному архіві, куди дісталася, мабуть, через якихось датських агентів чи то з Гамбургу, чи то з Гааги. Очевидно, справі Войнаровського надавали значення, коли викрадали або купували за гроші реляції, що торкалися Мазепиного сестрінка.

59. Архів франц. мін. закорд. справ. Там же.

60. Lacombe: „Histoire des révolutions de l'Empire de Russie", стор. 240.

61. Німецький оригінал, за Гамбурзьким державним архівом, ми подали у статті «Арешт Войнаровського».

62. Копія цього листа в реляціях Пуссена, в архіві мін. закорд. справ.

63. Властиво це були родичі дружини Войнаровського.

64. Документи проф. Александренка, стор. 38—39.

65. Цей епізод поданий тут уперше.

66. Видання 1721 р. має 6 томів; видання 1727—1728 р.— 10 томів. Існує і голландське видання в Лейдені, в 1719—1725 р.— 7 томів.

67. Див. князь Н. В. Голицынъ, «Портфели Г. Ф. Миллера», Москва, 1899, стор. 150. З цієї книги видно, які цінні матеріали є у збірці Міллера. Там знайдеться, певно, не один документ щодо України. Може, ці рядки прочитає хтось з українських дослідни-

ків, що має доступ до Московського архіву, й візьметься до праці над Міллерівськими паперами.

68. Зате Орлик у своєму листі до Яворського, писаному в 1720 р., твердить, що ці слова сказав прилуцький полковник Горленко. Але одно певне: що порівняння Мазепи із Хмельницьким та росіян з поляками — робили не раз між старшиною.

69. Царевич Олексій був за кордоном, у Німеччині. Це, мабуть, мав на увазі Войнаровський.

70. Оригінал німецькою мовою видрукуваний в Єнсена: «Родина Войнаровських у Швеції», стор. 12—14.

71. Шведський посол у Петербурзі, прихильник російської орієнтації.

72. Французький посол у Петербурзі.

73. Якубовський був, мабуть, польським громадянином.

74. „Gehorsamer Diener und getreuer Knecht Andere Jakubowski".

75. „Accablé de la plus affreuse misére", Єнсен, op. cit., стор. 16.

76. «Сибирское мое путешествіе, в коем я всѣ страны сего обширного государства, в длину и в широту, до Нерчинска и до Якуцка об'ѣздил, продовжалось почти 10 лѣт. Отправился я туда 8 августа 1733 г., а возвратился 14 февраля 1743 года. Каким образом я сіе время препроводил, о том доказывают присланныя от меня в Правительствующій Сенат и в Академію Наук рапорты... В сему путешествію сочинил я точное описаніе... Многіе оные труды причинили мнѣ в Якуцкѣ тяжелую ту гипохондрическую болѣзнь, которая препятствовала мнѣ ѣхать до Камчатки...» (Князь Н. В. Голицын, «Портфели Г. Ф. Миллера», Москва, 1899, стор. 138—139). Ми свідомо навели цю цитату, бо з неї видно, що є підстави знайти щось нове про Войнаровського в паперах Міллера.

77. Оригінал французькою мовою, писаний кимсь, але не Войнаровською, в Єнсена, op. cit., стор. 3—4.

78. Пльот (plåt) — 2 срібні таляри.

79. Єнсен, op. cit., стор. 5. Оригінал франц. мовою.

80. Simon Wäygärin.

81. Батько Войнаровської, Іван Мирович, переяславський полковник, помер у полоні в Готенбургу.

82. Н. Бантышъ-Каменскій, «Обзор внѣшних сношеній Россіи», IV, 222.

83. Єнсен, op. cit., 7.

84. В. Кордт «Матеріяли в Стокгольмського архіву», стор. 51.

85. Король подарував маєток своїм позашлюбним дітям, графам фон Гессенштейн, один з яких у 1779 р. продав замок торговельному радникові Геббе.

86. Французький посол у Швеції.

87. Єнсен, op. cit., 19.

88. Копія цього листа є в архіві Дентевілів. Треба думати, що її передали урядово Григорові Орликові.

89. Станіслав Лєщинський, що перебував тоді у Франції, маючи титул короля, але не бувши ним.

90. „M. le comte de Wognazouský (!) petit neveu du fameux Mazeppa..."

91. Тобто має засоби для життя, бо в гусарському полку життя треба було вести широке.

ЗМІСТ

Я. Р. Дашкевич. Ілько Борщак, історик 3
Іван Мазепа 15
Примітки 108
Орлик 109
Примітки 201
Войнаровський 215
Примітки 252

Ілько Борщак

МАЗЕПА. ОРЛИК. ВОЙНАРОВСЬКИЙ.
Історичні есе

Художник М. Яців
Технічний редактор Р. Літун
Коректори Л. Гринда, О. Якимович

Здано до набору 8.02.91. Підписано до друку 2.04.91. Формат $60 \times 84^{1}/_{16}$. Папір газетний. Гарнітура таймс. Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 14,88. Умовн. фарбовідб. 14,88. Обл.-вид. арк. 18. Тираж 50 000 прим. Зам. 216-1. Ціна 6 крб.
Мале підприємство «Червона Калина»
Львів, Перший Скнилівський провулок, 10-а.

Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005 Львів, Зелена, 20

6 крб.